

CARNIOLIA
KARSTIA
HISTRIA et VINDORVM
MARCHIA

beluicatus et natus estia

per

Ioem Weichardum

Valuator L. B. & C.

Vagabundus

Carniolia

S T Y R I A

Johannes Seidl

Bojan Godeša

Verena Perko

Primož Gašperič

Marlena Plavšič

Urška Bratož

Erwin Köstler & Andrej Leben

Drago Kunej

Kornelia Ehrlich

hs

13

HISTORIČNI SEMINAR

HISTORIČNI SEMINAR 13

Uredili
Katarina Šter in Mojca Žagar Karer

Ljubljana 2018

HISTORIČNI SEMINAR 13

Uredniški odbor Katarina Keber, Katarina Šter, Luka Vidmar,
Mojca Žagar Karer

Znanstvena monografija je recenzirana.

Uredili Katarina Šter in Mojca Žagar Karer
Jezikovni pregled
slovenskih delov besedila Katarina Šter in Mojca Žagar Karer
Prevod in jezikovni pregled
angleških delov besedila DEKS, d. o. o.
Oblikovanje in prelom Brane Vidmar

Založil Založba ZRC
Za založnika Oto Luthar
Glavni urednik Aleš Pogačnik

Tisk Cicero, Begunje, d. o. o.
Naklada 150

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

930.1(082)
930.85(082)

HISTORIČNI seminar 13 / uredili Katarina Šter in Mojca Žagar Karer ;
[prevod Deks]. - 1. izd., 1. natis. - Ljubljana : Založba ZRC, ZRC SAZU, 2018

Dostopno tudi na: <http://hs.zrc-sazu.si/eknjiga/hs13.pdf>

ISBN 978-961-05-0094-0 (pdf)

COBISS.SI-ID=295335680

<https://doi.org/10.3986/9789610500940>

ISBN 978-961-05-0093-3

1. Šter, Katarina
295334656

© 2018 ZRC SAZU, Založba ZRC

Vse pravice pridržane. Noben del te izdaje ne sme biti reproduciran, shranjen ali prepisan v kateri koli obliki oz. na kateri koli način, bodisi elektronsko, mehansko, s fotokopiranjem, snemanjem ali kako drugače, brez predhodnega pisnega dovoljenja lastnikov avtorskih pravic (copyrighta).

Kazalo

Uvodnik	5
Introduction	9
 JOHANNES SEIDL Zu einigen personengeschichtlichen Projekten zur Erforschung der Universität Wien im Spätmittelalter: Ihre Bedeutung für die Geistesgeschichte Sloweniens.	13
 BOJAN GODEŠA Spremembe v vrednotenju druge svetovne vojne na Slovenskem po padcu berlinskega zidu.	29
 VERENA PERKO Palmira, ljubezen moja	45
 PRIMOŽ GAŠPERIČ Stari zemljevidi ozemlja Slovenije	67
 MARLENA PLAVŠIČ Mental Health and Mental Illnesses from a Historical Perspective	95
 URŠKA BRATOŽ »Delalcu ne ostane družega, nego, da sam premisli, kako bi se preskrbel tudi v slučaju bolezni ...«: O delavcih, obrtnikih in podpornem društvu v Kopru	113
 ERWIN KÖSTLER IN ANDREJ LEBEN Metodološki pogledi na nadregionalni interakcijski prostor sodobne koroške slovenske literature v Avstriji	137

DRAGO KUNEJ

Gramofonske plošče – vez med ljudskim in komercialnim 155

KORNELIA EHRlich

Creative City Ljubljana? A Cultural-Anthropological
Approach to “Making” a Creative City. 173

Uvodnik

Historični seminar 13 prinaša izbor razprav, ki so se v zadnjih dveh letih presejale skozi sito cikla predavanj. Devet razprav slovenskih, avstrijskih, hrvaških in nemških avtorjev pokriva različne humanistične in družboslovne vede. Ob vsej tej raznolikosti pa se vedno znova zazira v svoj humanistični izvor – k zgodovini in opisovanju tega, kar je bilo, s pogledi usmerjenimi tudi v druge vede: geografijo, komparativistiko, etnomuzikologijo, kulturno antropologijo. A nikakor ne brez kritične distance, ki je v pričujoči monografiji na različne načine še posebej poudarjena, saj številni članki preizprašujejo predpostavke do sedaj že opravljenih raziskav in nujno subjektivna izhodišča, ki posameznike vedno vodijo pri njihovih ugotovitvah (in jih seveda najdemo povsod, le da so v humanističnih vedah morda še bolj na očeh). Na ta način je pričujoča monografija pomemben prispevek h kritični misli o znanosti nasploh ter o prihodnjih nalogah predvsem humanističnih, pa tudi družboslovnih ved, obenem pa marsikateri vsebini dodaja tudi vse bolj aktualno etično noto.

Članek **Johannesa Seidla** o srednjeveški zgodovini dunajske univerze, kakor se ta kaže v profilih njenih (med drugim tudi slovenskih) slušateljev in predavateljev, prinaša pregled do sedaj opravljenih raziskav in gradiva ter odpira pomembna vprašanja in izzive za prihodnje tovrstne študije. Nenazadnje je srednjeveška zgodovina univerz, šolstva in izobraževanja nasploh – njegove vsebine in načina dela – pomembna tudi zato, ker je v dobršni meri položila temelje sistemu izobraževanja, ki je v rabi še danes.

Iz srednjega veka skočimo v bližnjo preteklost: članek **Bojana Godeše** obravnava zgodovino druge svetovne vojne in njeno vrednotenje na Slovenskem, ki se je spreminjalo pod vplivom političnih sprememb, nemalokrat pa je bilo izrabljeno v aktualne politične namene. Avtor zgodovino druge svetovne vojne tako uspešno predstavi kot primer, kako se lahko pod vplivom različnih subjektivnih pogledov različni zgodovinski pojavi in dogodki prikažejo v različni luči.

Verena Perko se v svojem aktualnem in obenem kritičnem prispevku sprašuje, zakaj je zahodni svet tako prizadelo prav nedavno uničenje Palmire,

in zakaj je bila v napadih uničena prav Palmira. Obenem predstavi arheologijo kot vedo, ki je bila od nekdaj močno politično zaznamovana, saj je vedno služila interesom nekega določenega zgodovinopisja, ki je posamezne dogodke in fenomene interpretiralo v kontekstu zgodbe, ki jo je hotelo povedati. Tudi interpretacije uničenj različnih mest skozi zgodovino niso bile nič drugačne. Sprašuje se tudi, kako je mogoče – kot se lahko naučimo tudi na tragičnem primeru Palmire – arheološko dediščino in muzejsko gradivo nasploh povezati s kulturnimi potrebami in identiteto prebivalcev, ki s to dediščino živijo.

S slovensko zgodovino (v tem primeru pod okriljem geografije) je povezan tudi članek **Primoža Gašperiča**, ki pregledno predstavlja zgodovino in razvoj kartografije in v okviru tega izpostavlja tudi kartografske prikaze slovenskega ozemlja. »Slovenska« kartografija, glede na določen zgodovinski trenutek vključena v en ali drug širši okvir, se lahko pohvali s številnimi kvalitetnimi dosežki. Avtor razprave obenem opozarja, kako so lahko različni nameni, s katerimi so zemljevidi nastali, vplivali na raznolikost in različno kvaliteto končnih izdelkov.

Zgodovinski pregled prinaša tudi članek **Marlene Plavšič**, ki se posveča duševnim boleznim. Avtorico zanima, kako so duševne bolnike in bolezni v različnih obdobjih opisovali, kako so nanje gledali in kako so jih zdravili oz. obravnavali. Širok pregled, ki svojo pot začenja v času antike in sega v naš čas, prinaša tudi pomembna (nenazadnje tudi vse bolj etično usmerjena) vprašanja, ki se v zvezi s tem področjem odpirajo v prihodnosti in katerih namen je boljša kvaliteta življenja za vse, ki se z duševnimi boleznimi soočajo kot bolniki, njihovi svojci ali širša družba.

Zgodovinsko in geografsko nekoliko bolj specifično se z zdravjem – v tem primeru bolj s telesnim – ukvarja članek **Urške Bratož**, ki predstavlja kontekst, ustanovitev in delovanje Delavskega podpornega društva v Kopru v 19. stoletju. Gre za relativno zgodnje društvo, ki je nastalo po zgledu tržaškega in je poleg delavcev zajelo tudi obrtnike in kmete. Bratoževa opozarja še na povezave posameznih poklicev in specifičnih bolezni, problematiko ženskih delavk oz. članic tega društva (in tudi drugih društev), obenem pa kritično ugotavlja, da nekateri podatki v virih niso dovolj natančni, da bi omogočili še boljši vpogled v to obdobje.

Povsem drugačen vir v vpogled zgodovinskega dogajanja in konteksta predstavljajo ustvarjalna in umetniška dela, naj gre za leposlovje oz. literaturo nasploh, zvočne zapise ali različne umetniško zaznamovane dogodke. **Erwin Köstler** in **Andrej Leben** v komparativističnem prispevku razpravljata o različnih metodoloških pogledih na nadregionalni interakcijski prostor sodobne koroške slovenske literature v Avstriji v obdobju zadnjega četrtoletja, od slovenske osamosvojitve leta 1991. Tu posebej izpostavljata (ne)izbiro

dvojezičnosti kot spreminjajočo se literarno prakso koroških Slovencev, ki v različnih kontekstih lahko pomeni povsem različne stvari; ta raziskava je tudi temelj raziskovalnega projekta, ki ga prispevek prav tako predstavlja.

Zvočne zapise, osnovni vir sicer v trenutku zveneče in izmuzljive kulturne zgodovine in dediščine, **Drago Kunej** v svoji etnomuzikološki razpravi predstavlja v kontekstu popularizacije in komercializacije ljudske glasbe ter razvijajoče se glasbene industrije. Predvsem so v ospredju posnetki, ki so izhajali iz ljudske tradicije in so slovenskim izseljencem pomagali ohranjati vezi z domovino in spomine nanje; tako v tem primeru kot v primeru drugih kultur je glasbena industrija dobro vedela, kaj prinaša dobiček, in je snemanje tovrstne glasbe tudi spodbujala.

Prispevek **Kornelie Ehrlich**, antropologinje kulture, prinaša teoretski in empirični vpogled v diskurze in prakse, ki v koncept ustvarjalnega mesta vključujejo Ljubljano, naj bo to vpogled v prakse od zgoraj navzdol (s strani občine oz. z uradnih strani) ali pa od spodaj navzgor, s strani posameznih aktivistov in deležnikov, ki se vključujejo v oblikovanje Ljubljane kot ustvarjalnega mesta. Z njenim prispevkom se tudi zgodovinski lok *Historičnega seminarja 13* izteka prav v aktualno sedanjost.

Vse naše razprave se tako, vsaka na svoj poseben način, vrtijo okoli zgodovine, ki ostaja naša učiteljica. Nenazadnje je tako tudi prav, saj v njej, hčeri časa in spomina, obstajamo, delujemo in puščamo sledi. Nanje se moramo včasih tudi ozreti, da bi vedeli, kako in kam naprej.

Urednici

Introduction

The volume *Historični seminar 13* (Historical Seminar 13) offers a selection of articles that have been “filtered” through the cycle of lectures over the past two years. These nine articles by researchers from Slovenia, Austria, Croatia, and Germany cover various disciplines in the humanities and social sciences. Alongside all of this diversity, the volume continues to examine its origin in the humanities by looking at history and describing the past, with perspectives that are also directed toward other disciplines: geography, comparative literature, ethnomusicology, and cultural anthropology. However, it always maintains a critical distance, which is especially emphasized in this volume in various ways because many of the articles question previous assumptions of past studies and their subjective points of departure, which always guide individuals in their findings (and, of course, these are found everywhere, but are perhaps simply more apparent in the humanities). In this manner, this volume makes an important contribution to critical thought about scholarship in general and about the future tasks of the humanities in particular, as well as the social sciences. At the same time, it adds an increasingly current ethical touch to much of its material.

Johannes Seidl’s article about the medieval history of the University of Vienna as seen through the profiles of those that studied and taught there (including Slovenians) offers insight into previous studies and material, and it raises important questions and challenges for the future of such research. Ultimately, the medieval history of universities, the school system, and education in general – in terms of material and methods – is also important because to a great degree it laid the foundations for the education system still in place today.

From the Middle Ages, the volume leaps ahead to the recent past: **Bojan Godeša’s** article examines the historiography of the Second World War and its evaluation in Slovenia, which has changed under the influence of political changes and has often been exploited for contemporary political ends. The author thus succeeds in presenting the historiography of the Second World War

as an example of how the influence of various subjective perspectives can cast different historical phenomena and events in different lights.

Verena Perko's article, which is both current and critical, explores why the western world was so hurt by the very recent destruction of Palmyra and why it was Palmyra in particular that was destroyed in the attacks. At the same time, she presents archaeology as a discipline that has always been highly politically marked because it has always served the interests of a particular historiography that has interpreted individual events and phenomena in the context of the story that it wanted to tell. Interpretations of the destruction of various towns throughout history have not been any different. The article also examines how it is possible – which can also be learned from the tragic case of Palmyra – to connect archaeological heritage and museum material in general with the cultural needs and identity of the population that lives with that heritage.

A connection with Slovenian history (in this case, through geography) is made in the article by **Primož Gašperič**, who offers an overview of the history and development of cartography, and in this framework also presents cartographic depictions of Slovenian territory. “Slovenian” cartography – which, based on a given moment in history, is included in one or another broader framework – can be lauded for its many quality achievements. At the same time, the author draws attention to how the various purposes for which the maps were created could have influenced the diversity and varying quality of the final products.

A historical overview is also provided in **Marlena Plavšič's** article, which is dedicated to mental illness. The author examines how the mentally ill and mental illnesses were described in various periods, how they were perceived, and how they were treated or dealt with. Her extensive overview, which starts in antiquity and extends to today, also raises important questions (not least of all including ones of an ethical nature) that will be relevant in the future with regard to providing a better quality of life for all that deal with mental illness as patients, their family members, or society in general.

The article by **Urška Bratož**, which presents the context, establishment, and operations of the Workers' Benefit Society in Koper in the nineteenth century, deals with health (or, in this case, physical health) from a somewhat more specific historical and geographical perspective. It examines this relatively early society that arose following a Trieste model and included not only industrial workers but also craftsmen and farmers. Bratovž also draws attention to the connections between individual professions and specific diseases, and the issue of female laborers or female members of this society (and others), and at the

same time she critically ascertains that certain information in the sources is not sufficiently precise to allow better insight into this period.

A completely different source offering insight into historical developments and contexts is creative and artistic works, whether these are fiction or literature in general, sound recordings, or various artistically marked events. **Erwin Köstler** and **Andrej Leben's** contribution takes a comparative literary approach to discussing various methodological perspectives on the supra-regional space of interaction of modern Carinthian Slovenian literature in Austria during the last quarter century, since Slovenia became independent in 1991. They especially highlight the (non)choice of bilingualism as a changing literary practice among Carinthian Slovenians, which may signify completely different things in different contexts. This study is also the basis for a research project, which is also presented in the article.

Sound recordings are a primary source for otherwise resonant and evasive moments in cultural history and heritage. **Drago Kunej's** ethnomusicological article presents these in the context of the popularization and commercialization of folk music and the developing music industry. At the forefront are especially recordings that stem from the folk tradition and that helped Slovenian immigrants preserve ties to their homeland and their memories of these ties. In both this case and that of other cultures, the music industry was well aware of what would turn a profit, and it also promoted the recording of such music.

The article by **Kornelia Ehrlich**, a cultural anthropologist, offers theoretical and empirical insight into the discourses and practices that include Ljubljana in the concept of a creative city, whether this involves top-down insight into practices (from the perspective of the municipality or other official authorities), or from the bottom up, from the perspective of individual activists and stakeholders that participate in shaping Ljubljana as a creative city. Ehrlich's contribution also completes the historical span of *Historični seminar 13* by bringing it into the present day.

All of these articles, each in their own way, revolve around history, which remains our teacher. Ultimately, this is also appropriate because it is in it, the daughter of time and memory, that we exist, operate, and leave traces. We should also take time now and then to look back at them in order to know how and where we should move forward.

The Editors

Zu einigen personengeschichtlichen Projekten zur Erforschung der Universität Wien im Spätmittelalter

Ihre Bedeutung für die Geistesgeschichte Sloweniens

JOHANNES SEIDL*

ABSTRACT

The archives of the University of Vienna store much material as registers and records. Since the end of the nineteenth century, the archives' staff has been publishing this material, which is of great significance for the history of the University of Vienna in the Middle Ages.

KEYWORDS

Austria, University of Vienna, Slovenia, archival sources, Middle Ages

IZVLEČEK

V arhivih Univerze na Dunaju je veliko gradiva ohranjenega v obliki zapisov in registrov. To gradivo, ki je nadvse pomembno za zgodovino Univerze na Dunaju v srednjem veku, osebje arhivov izdaja že vse od konca 19. stoletja

KLJUČNE BESEDE

Avstrija, Univerza na Dunaju, Slovenija, arhivski viri, srednji vek

Einleitung – Stand der Forschung

Studien zur Personen- und Sozialgeschichte mittelalterlicher Universitätsgraduierter stehen europaweit seit den 70-er Jahren des vorigen Jahrhunderts im Zentrum der universitäts- und wissenschaftsgeschichtlichen Forschung. Für das deutsche Reichsgebiet ist in diesem Zusammenhang an erster Stelle zu nennen die nahezu epochale Studie von Rainer Christoph Schwinges über die deutschen Universitätsbesucher im 14. und 15. Jahrhundert.¹

Prosopographisch mustergültige Studien liegen für die Artistenfakultät der Universität Paris von Olga Weijers² und für die Theologische Fakultät dieser Hochschule von Thomas Sullivan³ vor. Eine allgemeine Prosopographie

* Doz. Dr. Johannes Seidl, Universität Wien, E-Mail: johannes.seidl@univie.ac.at

¹ Schwinges, *Deutsche Universitätsbesucher im 14. und 15. Jahrhundert*.

² Weijers, *Le travail intellectuel à la Faculté des Arts à Paris*.

³ Sullivan, *Parisian Licentiatees in Theology*.

über die Universität Oxford ist bereits älteren Datums und wurde von Alfred Brotherston Emden⁴ publiziert.

Für die Universität Wien, deren Quellenlage als besonders ergiebig zu beurteilen ist, sei in diesem Zusammenhang insbesondere auf Editionen mit prosopographischen Listen hingewiesen. Bereits der Wiener Universitätsarchivar Karl Schrauf (1835–1904) begann im späten 19. Jahrhundert, die wesentlichsten universitären Quellen des Mittelalters zu edieren. So bearbeitete Schrauf die ersten drei Bände der Akten der medizinischen Fakultät⁵ bis 1558, womit für diesen Bereich die Periode des Spätmittelalters und der Frühen Neuzeit abgedeckt war. Neben der Herausgabe der Matrikel der Ungarischen Universitätsnation⁶ wollte Schrauf auch bereits die Drucklegung der seit 1377 erhaltenen Haupt- oder Rektoratsmatrikel in Angriff nehmen, worauf weiter unten noch näher einzugehen sein wird.

Mehr als sechs Jahrzehnte später hat der wohl bedeutendste österreichische Universitätshistoriker, Paul Uiblein (1926–2003),⁷ mit der mustergültigen Edition des ersten Bandes der für das universitäre Geschehen so wesentlichen Akten der Artistenfakultät begonnen.⁸ Neben einer überaus präzisen textkritischen Edition erstellte Uiblein eine minutiöse prosopographische Darstellung der an der Artistenfakultät Graduierten; zudem erarbeitete er eine Auflistung von Büchern, welche die Professoren jeweils zu Semesterbeginn für ihre Vorlesungen zugeteilt bekamen.

Mit der gleichen Akribie hat Uiblein 1978 in einem zweibändigen Werk die Akten der Theologischen Fakultät der Wiener Universität im Zeitraum von 1396 bis 1508 ediert.⁹

Erfreulicherweise gingen in den letzten Jahren von Professorinnen und Professoren des Wiener Instituts für Österreichische Geschichtsforschung sowie vom Archiv der Universität Wien wesentliche Initiativen zur weiteren Erschließung der universitären Quellen des Spätmittelalters und der Frühen Neuzeit aus. Insbesondere konnten junge Forscherinnen und Forscher aus dem Umkreis des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung für Dissertationen gewonnen werden.

Im folgenden soll auf die einzelnen Editionsprojekte und -vorhaben näher eingegangen werden. Zunächst sei die vom Archiv der Universität Wien besorgte Edition der Haupt- oder Rektoratsmatrikel genannt, die freilich eine längere

⁴ Emden, *A Biographical Register of the University of Oxford*.

⁵ *Acta Facultatis Medicae Universitatis Vindobonensis*.

⁶ *Die Matrikel der Ungarischen Nation an der Wiener Universität*.

⁷ Mühlberger und Seidl, Nachruf Paul Uiblein.

⁸ *Acta Facultatis Artium Universitatis Vindobonensis*.

⁹ *Die Akten der Theologischen Fakultät der Universität Wien*.

Vorgeschichte hat. Bereits der Universitäts- und Staatsarchivar Karl Schrauf (1835–1904),¹⁰ der seit 1875 an der Alma Mater Rudolphina tätig war, hatte den Plan gefasst, diese für das universitäre Geschehen wichtigste historische Quelle einer textkritischen Edition zuzuführen. Da der Akademische Senat der Universität Wien aber zu jener Zeit der historischen Darstellung des Historikers Joseph von Aschbach¹¹ den unbedingten Vorzug einräumte, musste Schrauf die editorische Arbeit an der Hauptmatrikel hintanstellen.¹² „Die Herausgabe der Universitätsmatrikel war – trotz umfangreicher weiterer Arbeiten, die besonders Karl Schraufs Nachfolger als Universitätsarchivar, Arthur Goldmann (1863–1942) vorangetrieben hatte – über Jahrzehnte blockiert.“¹³ Erst unter dem Universitätsarchivar Franz Gall (1926–1982) nahm die Bearbeitung der Matrikel Fahrt auf, konnten doch von 1956 bis 1975 fünf Bände ediert werden, die den Zeitraum von 1377 bis 1689 umspannen. „Danach wurden die finanziellen Mittel für die Beschäftigung der Mitarbeiterinnen und Mitarbeiter, die bislang aus Stiftungsgeldern aufgebracht worden waren, eingefroren, was eine weitere ‚Pause‘ von etwa 15 Jahren bewirkte.“¹⁴

Der Amtsnachfolger Franz Galls als Direktor des Wiener Universitätsarchivs, Kurt Mühlberger (Direktor 1983 bis 2010), nahm die Arbeiten als Herausgeber der Rektoratsmatrikel wieder auf und konnte 1993 den 6. Band (1689/90–1714/15) in Druck legen. Mühlberger konnte während seiner Amtszeit noch zwei weitere Bände fertigstellen, nämlich Band 7 (1715/16–1745/46) und Band 8 (1746/47–1777/78).

Unter der Direktion von Thomas Maisel (Archivdirektor seit 1. Dezember 2010) steht nunmehr auch Band 9 (1779–1832/33) unmittelbar vor der Drucklegung. „Die Reihe der handschriftlichen Wiener Universitätsmatrikel setzt sich sodann – abgesehen von einer Lücke zwischen 1794 und 1803 – bis zum Ende der Monarchie als Evidenz der immatrikulierten Hörer in Registerform nahezu geschlossen fort.“¹⁵

Die Universitätsmatrikel ist zweifellos die zentrale Quelle für die Personengeschichte einer Universität, da sie nicht nur die Studenten, sondern auch die Professoren und Funktionäre der Hochschule beinhaltet.¹⁶

¹⁰ Mühlberger, Schrauf.

¹¹ Aschbach, *Geschichte der Wiener Universität*.

¹² Mühlberger und Seidl, Editionsprojekte, S. 334.

¹³ *Ibid.*, S. 335

¹⁴ *Ibid.*

¹⁵ *Ibid.*, S. 335–336.

¹⁶ Paquet, *Les matricules universitaires*; Asche und Häcker, Matrikeln.

Im Folgenden sei der gegenwärtige Stand der Edition der Universitäts- oder Rektoratsmatrikel angeführt:

Die Matrikel der Universität Wien. (Publikationen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, VI. Reihe: Quellen zur Geschichte der Universität Wien, 1. Abteilung):

Band 1: *1377–1450* (bearb. von Franz Gall). Graz: Holzhausen, 1956. XXVI, 712 S.

Band 2: *1451–1518/I* [Text] (bearb. von Franz Gall und Willy Szaivert). Graz, Wien, Köln: Böhlau, 1967. XXII, 454 S.

[Register] (bearb. von Willy Szaivert). Graz, Wien, Köln: Böhlau, 1967. 739 S.

Band 3: *1518/II–1579/I* (bearb. von Franz Gall und Willy Szaivert). Wien, Köln, Graz: Böhlau, 1971. 455 S.

Band 4: *1579/II–1658/59* (bearb. von Franz Gall und Hermine Paulhart). Wien, Köln, Graz: Böhlau, 1974. 608 S.

Band 5: *1659/60–1688/89* (bearb. von Franz Gall und Marta Szaivert). Wien, Köln, Graz: Böhlau, 1975. XL, 333 S.

Band 6: *1689/90–1714/15* (bearb. von Kurt Mühlberger und Walter Schuster). Wien, Köln, Weimar: Böhlau, 1993. XXVI, 387 S.

Band 7: *1715/16–1745/46* (hg. von Kurt Mühlberger, bearb. von Ulrike Denk, Nina Knieling, Thomas Maisel und Astrid Steindl). Wien, Köln, Weimar: Oldenbourg, Böhlau, 2011. XXXIX, 500 S.¹⁷

Band 8: *1746/47–1777/78* (hg. von Kurt Mühlberger, bearb. von Ulrike Denk, Nina Knieling, Thomas Maisel und Astrid Steindl). Wien, Köln, Weimar: Böhlau, 2014. XXXVII, 671 S.¹⁸

Band 9: *1779–1832/33* (hg. von Thomas Maisel, bearb. von Sonja Lessacher und Birgit Heinzle). Wien, Köln, Weimar: Böhlau, (erscheint 2018).

Es waren aber nicht nur die Rektoren, die eine Matrikel führten, sondern auch die Prokuratoren, die an der Spitze der akademischen Nationen standen, sowie die Dekane, welche die vier Fakultäten leiteten.

Von den Nationen haben sich für das Mittelalter nur Matrikelbücher der Rheinischen und der Ungarischen Nation erhalten. Von der Matrikel der Ungarischen Nation war bereits kurz die Rede.¹⁹ Mehrere Jahre widmete sich mein Mitarbeiter Martin Georg Enne der textkritischen Edition des 1. Bandes der

¹⁷ Zugänglich im Internet: <<https://fedora.e-book.fwf.ac.at/fedora/get/o:213/bdef:Asset/view>>.

¹⁸ Zugänglich im Internet: <<https://fedora.e-book.fwf.ac.at/fedora/get/o:417/bdef:Asset/view>>.

¹⁹ Vgl. Anm. 6.

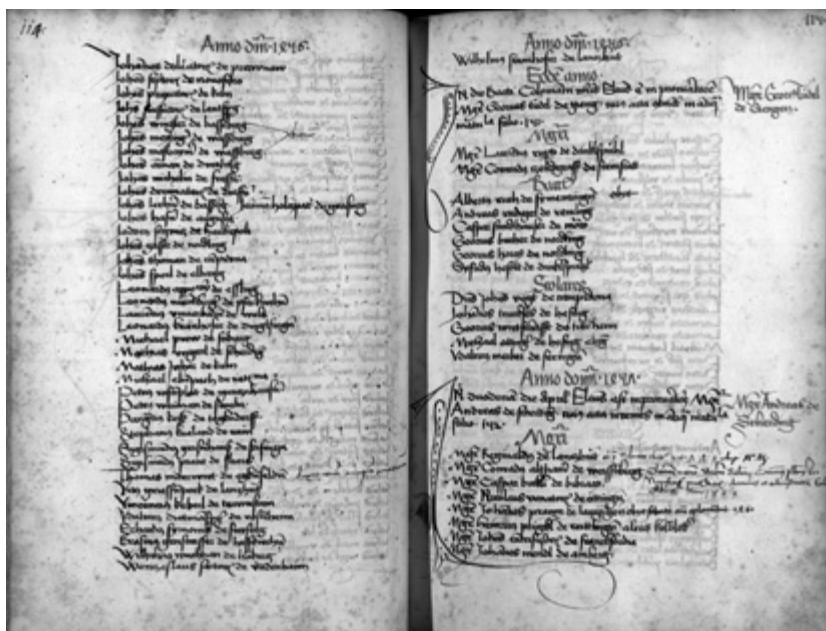

Abbildung 1: Archiv der Universität Wien, Cod. NR I (Rheinische Nationsmatrikel), fol. 113v–114r.

Rheinischen Nationsmatrikel.²⁰ Nachdem Enne schon 2010 eine Teiledition des Zeitabschnittes von 1415 bis 1442²¹ als Magisterarbeit am Institut für Österreichische Geschichtsforschung vorgelegt hat, führte er seine aufwändige Edition nun bis zum Jahr 1470 fort. Die Studie, die als Dissertation²² an der Historisch-Kulturwissenschaftlichen Fakultät der Universität Wien approbiert wurde, bietet neben der Textedition ausführliche prosopographische Darstellungen der Nationsprokuratoren, deren Aufgabe unter anderem die Wahl des Rektors war. Nach dem Vorbild Paul Uibleins²³ wurde ein Register der Vornamen sowie ein Register der Zu- und Ortsnamen erstellt, das dem Benützer der Quelle die Identifikation der Personen erheblich erleichtert. Die Dissertation wird in Überarbeitung voraussichtlich 2019 in der Reihe Publikationen des Instituts

²⁰ Archiv der Universität Wien, Kodex NR 1.

²¹ Enne, *Teiledition der Matrikel der Rheinischen Nation*.

²² Enne, *Die Rheinische Matrikel der Universität Wien*. Siehe auch Enne, *Zur Matrikel der Rheinischen Nation an der Universität Wien*.

²³ Siehe Anm. 8.

für Österreichische Geschichtsforschung erscheinen. Im Zusammenwirken mit den übrigen, noch vorzustellenden Editionsprojekten bildet Ennes Doktorarbeit einen ganz wesentlichen Baustein für das Gebäude einer quellenmäßig lückenlos erschlossenen Geschichte der Universität Wien im Mittelalter.

Von den mittelalterlichen Fakultäten hat sich lediglich die Matrikel der Juridischen Fakultät erhalten. Bereits im Jahre 2011 erschien der 1. Band der *Matricula Facultatis Juristarum Universitatis Viennensis*,²⁴ der von Kurt Mühlberger herausgegeben und vom Verfasser unter Mitarbeit von Andreas Bracher und Thomas Maisel bearbeitet wurde.²⁵ Mit dieser Edition, die den Zeitraum von 1402 bis 1442 umspannt, wurde innerhalb der Reihe „Publikationen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung“ eine neue Abteilung – die dritte – ins Leben gerufen, wodurch alleine schon die Bedeutung und Wichtigkeit dieser Quelle unterstrichen wird. Anders als bei der Haupt- oder Rektoratsmatrikel handelt es sich bei der Juristenmatrikel um eine Promotionsmatrikel, d. h. der akademische Werdegang der Bakkalare, Lizentiaten und Doktoren ist in dem Kodex genau verfolgbar. Wie bei Ennes Studie über die Rheinische Matrikel wurde auch der 1. Band der Juristenmatrikel mit zwei Registern erschlossen und damit für den Benutzer zugänglich gemacht.

Im Oktober 2016 erschien der 2. Band der Juristenmatrikel, der von Severin Matiasovits bearbeitet und von Thomas Maisel und dem Verfasser herausgegeben wurde.²⁶ Dieser Kodex²⁷ reicht von 1442–1557 und ist somit erheblich umfangreicher als der 1. Band. Diese Edition, die zuerst als eine von den Professoren Martin Wagendorfer und Christian Lackner betreute Doktorarbeit abgefasst wurde, beinhaltet neben der textkritischen Edition einen prosopographischen Katalog sowie eine Auswertung nach regionalen und sozio-ökonomischen Kriterien. Die Studie ist zwar als Fortsetzung des 1. Bandes der Wiener Juristenmatrikel konzipiert,²⁸ geht in ihrer wissenschaftlichen Bedeutung jedoch über diesen hinaus, zumal sie den Zeitraum bis zur Mitte des 16. Jahrhunderts abdeckt, also auch das Zeitalter der Reformation mit all ihren religiösen und sozialen Umwälzungen umfasst. Zu diesem Aspekt tritt – wissenschaftshistorisch von höchster Relevanz – seit Ende des 15. Jahrhunderts die Lehre des römischen Rechts.²⁹

²⁴ Archiv der Universität Wien, Handschrift J 01, siehe Anm. 25.

²⁵ *Die Matrikel der Wiener Rechtswissenschaftlichen Fakultät*, Bd 1.

²⁶ *Die Matrikel der Wiener Rechtswissenschaftlichen Fakultät*, Bd. 2.

²⁷ Archiv der Universität Wien, Handschrift J 02, siehe Anm. 26.

²⁸ Auch dieser Band ist durch zwei Register präzise erschlossen.

²⁹ Matiasovits, *Das Studium an der Wiener Juristenfakultät im 15. und 16. Jahrhundert*.

Im Folgenden sei auch eine Übersicht über die edierten Bände der Wiener Juristenmatrikel gegeben:

Die Matrikel der Wiener Rechtswissenschaftlichen Fakultät – *Matri-cula Facultatis Juristarum Studii Viennensis*. (Publikationen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, VI. Reihe: Quellen zur Geschichte der Universität Wien, 3. Abteilung):

Band 1: 1402–1442 (im Auftrag der Universität Wien hg. von Kurt Mühlberger, bearb. von Johannes Seidl, unter Mitarbeit von Andreas Bracher und Thomas Maisel). Wien: Böhlau; München: Oldenbourg, 2011. XXVI, 153 S.³⁰

Band 2: 1442–1557 (hg. von Thomas Maisel und Johannes Seidl, bearb. von Severin Matiasovits). Wien, Köln, Weimar: Böhlau, 2016. LXII, 260 S.³¹

Die nach der Rektoratsmatrikel wichtigste Quelle der Universität Wien sind wohl die Fakultätsakten. Sie geben nicht nur Auskunft über die Amtsperioden der Dekane und der übrigen Fakultätsfunktionäre, sondern enthalten auch Informationen über die Promotionen zum Bakkalar, Lizentiaten und Doktor. Zudem eröffnen sie uns Einblicke in das universitäre Leben, wie z. B. in die sehr häufigen Auseinandersetzungen zwischen Studenten und Wiener Bürgern oder in den Bau von universitären Einrichtungen sowie den Ausbruch von Seuchen³² etc. Gegenwärtig liegen für die mittelalterliche Epoche Editionen von Akten der Medizinischen³³ und Theologischen Fakultät³⁴ vor. Von der mit Abstand größten Fakultät, der Artistischen, existiert die mustergültige Arbeit von Paul Uiblein aus dem Jahre 1968,³⁵ welche die Jahre 1385 bis 1416 behandelt. Nachdem die Arbeiten an den Bänden 2–4³⁶ lange Zeit stagniert hatten, wurden nunmehr von Martin Wagendorfer und dem Verfasser einleitende Arbeiten zur Textedition der Bände 2 und 3 in Angriff genommen. Zum gegenwärtigen Zeitpunkt liegen immerhin Transliterationen der Bände 2 und 3 vor, die sich zum Teil auf Vorarbeiten von Paul Uiblein stützen. Bei Band 2 konnte auch bereits teilweise ein Register der Vornamen sowie der Zu- und Herkunftsnamen erstellt werden. Allerdings sind die Arbeiten noch nicht so weit gediehen, dass in nächster Zeit an eine Drucklegung gedacht werden kann.

Neben diesen zahlreichen Editionen und Editionsprojekten existiert im Archiv der Universität Wien ein ungehobener Schatz, welcher noch der

³⁰ Zugänglich im Internet, siehe Literaturverzeichnis.

³¹ Zugänglich im Internet, siehe Literaturverzeichnis.

³² Uiblein, *Mittelalterliches Studium an der Wiener Artistenfakultät*.

³³ Siehe Anm. 5.

³⁴ Vgl. Anm. 9.

³⁵ Siehe Anm. 8.

³⁶ Archiv der Universität Wien, Kodizes PH 7–PH 9.

wissenschaftlichen Auswertung harrt. Es handelt sich hierbei um den im Jahre 2003 vom Archiv erworbenen Nachlass des bereits mehrfach erwähnten Universitätshistorikers Paul Uiblein.³⁷ Dieses umfangreiche und überaus ergiebige Material, das insbesondere aus zahlreichen Karteikästen mit biographischen Angaben zu Graduierten der Universität Wien sowie Literatursammlungen zur mittelalterlichen Universitätsgeschichte besteht, wurde mittels des Archivierungsprogrammes SCOPEArchive archivisch präzise erschlossen und ist für die interessierte Öffentlichkeit über den OPAC genannten Programmes jederzeit einseh- und nutzbar. Eine wissenschaftlich fundierte Zusammenschau und Auswertung dieser wertvollen Materialien steht bis *dato* allerdings noch aus.

Wie fruchtbar eine Synthese verschiedener Quellen und Sekundärliteratur für die wissenschaftliche Aufarbeitung der Personengeschichte sein kann, zeigt die 2014 erschienene Studie von Elisabeth Tuisl über die Professoren der Medizinischen Fakultät der Universität Wien in mittelalterlicher Zeit.³⁸ Ausgehend von intensiven Quellenstudien in den Akten der artistischen, theologischen, und medizinischen Fakultät sowie der Rektorats- und der Juristenmatrikel erstellte die Autorin die akademischen Karrierewege der Wiener Mediziner. Zudem hat sie durch Erforschung der außeruniversitären Funktionen der Professoren – man denke in diesem Zusammenhang an kirchliche Pfründen oder etwa Tätigkeit als Leibarzt der habsburgischen Herrscher – in der Darstellung der Lebenswege Prosopographien erstellt, die in manchen Fällen das Niveau von Biographien erreichen. Durch Studien in der Handschriftensammlung der Österreichischen Nationalbibliothek konnte Tuisl auch die wissenschaftlichen Werke einzelner Professoren beschreiben und kommentieren.

Naturgemäß finden sich in den Quellen zur Geschichte der Universität Wien auch Informationen betreffend den Studiengang und das Wirken von slowenischen Scholaren und Professoren, weshalb die besprochenen Quelleneditionen auch für die slowenische Geistes-, Bildungs- und Wissenschaftsgeschichte von Relevanz sind. In der Folge seien daher einige wenige Prosopographien von slowenischen Professoren in alphabetischer Reihung angeführt.

Zu einigen slowenischen Professoren an der Universität Wien im Spätmittelalter

Verwendete Abkürzungen und abgekürzt zitierte Literatur:

AFA I = *Acta Facultatis Artium Universitatis Vindobonensis* (hg. von Paul Uiblein). (Siehe Literaturverzeichnis.)

³⁷ Seidl, Der Nachlass Paul Uibleins.

³⁸ Tuisl, *Die Medizinische Fakultät der Universität Wien im Mittelalter*.

- AFA II = *Acta Facultatis Artium Universitatis Vindobonensis*, Bd. 2: Archiv der Universität Wien, Kodex PH 7.
- AFTh = *Die Akten der Theologischen Fakultät der Universität Wien* (hg. von Paul Uiblein). (Siehe Literaturverzeichnis.)
- AFM III = *Acta Facultatis Medicae Universitatis Vindobonensis*, Bd. 3: 1490–1558 (hg. von Karl Schrauf). Wien: Verlag des medicinischen Doctorencollegiums, 1904.
- Bauch = Bauch, Gustav: *Die Reception des Humanismus in Wien: Eine litterarische Studie zur deutschen Universitätsgeschichte*. Breslau: Marcus, 1903.
- Göhler = Göhler, Hermann: *Das Wiener Kollegiat-, nachmals Domkapitel zu St. Stephan in Wien 1365–1554: Dissertation von Hermann Göhler* (hg. von Johannes Seidl, Angelika Ende und Johann Weißensteiner). Wien: Böhlau, 2015.
- Großmann = Großmann, Karl: Die Frühzeit des Humanismus in Wien bis zu Celtis Berufung. *Jahrbuch des Vereins für Landeskunde von Niederösterreich*, Neue Folge, 22, 1929, S. [150]–325.
- Lhotsky = Lhotsky, Alphons: *Die Wiener Artistenfakultät 1365–1497*. Festgabe der Sitzungsberichte der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, philosophisch-historische Klasse 247, Abhandlung 2. Graz, Wien und Köln: Böhlau in Komm., 1965.
- MJ I = *Die Matrikel der Wiener Rechtswissenschaftlichen Fakultät*, Bd. 1 (hg. von Kurt Mühlberger und Johannes Seidl). (Siehe Literaturverzeichnis.)
- MJ II = *Die Matrikel der Wiener Rechtswissenschaftlichen Fakultät – Matrícula Facultatis Juristarum Studii Viennensis*, Bd. 2: 1442–1557 (hg. von Thomas Maisel und Johannes Seidl, bearb. von Severin Matiasovits). (Siehe Literaturverzeichnis.)
- Mitt. Sbg. Landeskunde = *Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde*, 1, 1861ff.
- MUW I = *Die Matrikel der Universität Wien*, Bd. 1. (Siehe Literaturverzeichnis.)
- Rep. Germ. = *Repertorium Germanicum III: 1409–1417* (bearb. von Ulrich Kühne). Tübingen: Niemeyer, 1935; *Repertorium Germanicum IV*, 3 Bde: 1417–1431 (bearb. von Karl August Fink). Tübingen: Niemeyer, 1943–1958.
- Schrauf = Schrauf, Karl: *Magyarországi tanulók a Bécsi egyetemen*. Magyarországi tanulók külföldön 2. Budapest: Magyar Tud. Akad., 1892.
- slowen. = slowenisch
- UA Wien = Archiv der Universität Wien
- Uiblein Mag. Nr. = Archiv der Universität Wien, Nachlass Paul Uiblein, Karteikarten: In diesen sind die Magister in chronologischer Reihenfolge mit Nummern versehen.

Ungarische Matrikel = *Die Matrikel der Ungarischen Nation* (hg. von Karl Schrauf). (Siehe Literaturverzeichnis.)

Zschokke = Zschokke, Hermann: *Geschichte des Metropolitan-Capitels zum Heiligen Stephan in Wien*. Wien: Verlag von Carl Konegen, 1895.

Fachtermini:

Incepicio: Zulassung zum Magisterium

lic. a. = licentiatius in artibus

m. a. = magister artium

Regenz: Vorlesungstätigkeit der Magistri artium nach ihrer Graduierung an der Universität

Tentamen: Prüfung zum Lizentiat

Andreas von Laibach (Andreas de Laybaco) (131.93.8.1001-1002) Uiblein Mag. Nr. 248

Laibach, slowen. Ljubljana, Slowenien

MUW I 1418 II¹ H6: Andreas de Laybaco p(auper)

Zugelassen für Bakkalariatsexamen 20. 9. 1421 (AFA II, fol. 43v)

Zugelassen für Bakkalariat 13. 10. 1421 (AFA II, fol. 44r)

lic. a., Incepicio bewilligt 3. 3. 1431 (AFA II, fol. 107r)

m. a. 1431

Vorlesungen: Algorismus de integris 1. 9. 1431 (AFA II, fol. 109r); Regenz bewilligt 1. 9. 1431 (AFA II, fol. 109r)

Juridische Fakultät: 1431 I 5 (als m. a.); MJ I, S. 61

Literatur: Schrauf, S. 47 (1418 II), S. 280

Bernhard von Krainburg (Bernhardus, Wernhardus de Krayburg, Krayburgk, Kraypurch, Krayburga, Krainburg) (131.93.8.1085-1088) Uiblein Mag. Nr. 403

Krainburg, slowen. Kranj, Oberkrain, Slowenien

MUW I 1437 II A 35: Bernhardus Kaufman de Krainburg (von späterer Hand hinzugefügt: Canonicus Salczburgensis) 4 gr.

Zugelassen für Bakkalariat 30. 10. 1439 (AFA II, fol. 138r)

Lic. a., Incepicio bewilligt 4. 4. 1441

m. a. 1442

Regenz bewilligt 14. 4. 1442 (AFA II, fol. 150r)

Regenz bewilligt 29. 11. 1442 (AFA II, fol. 153v)

Examinator für Bakkalariat (sächs. Nation) 30. 11. 1443 (AFA II, fol. 161r)

Regenz bewilligt 14. 4. 1445 (AFA II, fol. 170r)

Examinator für Bakkalariat (rhein. Nation) 16. 9. 1445 (AFA II, fol. 171v)

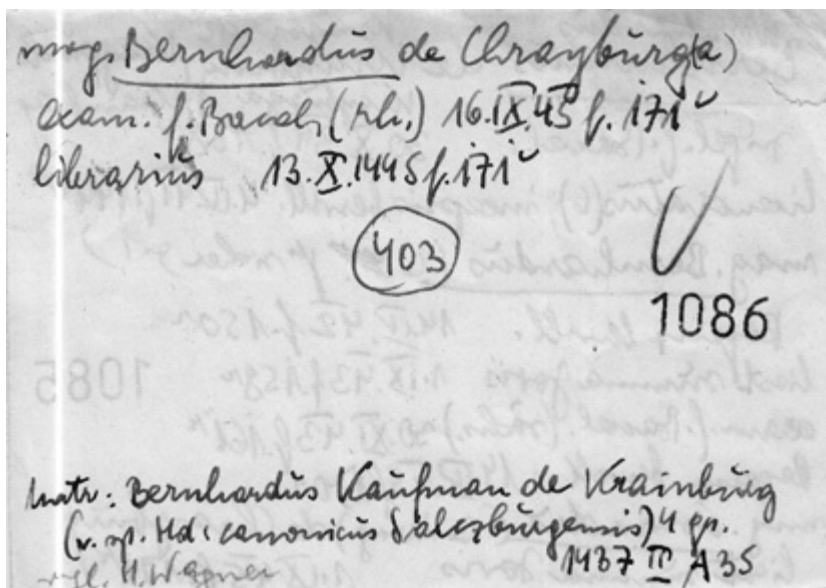

Abbildung 2: Archiv der Universität Wien, Nachlass Paul Uiblein 131.93.8.1086: Karteikarte zu Magister Nr. 403: Bernhard von Krainburg (Kranj).

Librarius 13. 10. 1445 (AFA II, fol. 171v)

Vorlesungen: Summa Jovis I. 9. 1443 (fol. 158r)

Juridische Fakultät: MJ II: 1444 II 10 (als m. a.)

Briccius Preproßt von Cilli (Briccius Preprost de Cilia)

Cilli, slowen. Celje, Slowenien

MUW I 1457 I A 43: Briccius Preproßt de Cilia 3 gr.

b. a. 1459

m. a. 1468–1472, 1474–1483, 1485–1486, 1490, 1492–1496

Artistendekan 1476 II, 1482 II, 1485 II

Ungarische Matrikel, S. 234 (zu 1473)

Rektor 1480 II, 1491 II, 1497 II

Domherr von Sankt Stephan in Wien 1485 (vgl. Göhler, S. 409–410)

Vizekanzler der Universität Wien 1491 (siehe AFM III, S. 6 und 9)

+ 29. 11. 1505

Testament vom 25. 11. 1505, publiziert am 15. 12. 1505 (UA Wien, Testamentbuch, fol. 10r–13v)

Quellen: AFTh 2, S. 630

Literatur: Bauch, S. 175 (Register); Großmann, S. 259, 261–262.; Lhotsky, S. 171–172, Göhler, S. 409–410; Zschokke, S. 308

Johannes Reutenberger von Oberrassenfuß (Krain) (131.93.16.1374-1375)

Nassenfuß (Unter- und Oberrassenfuß, slowen. Mokronog, ehem. Krain, Slowenien)

MUWI 1409 I A 50: Johannes Ruetenberger de Oberrnassenfues de Carintia
2 gr.

b. a. 1413

lic. a.: 1418

m. a.: 1419–1421, 1423 (abwesend)

Vorlesungen: Musica Muris 1419; Aristoteles: De anima 1420; Insolubilia
Holandrini 1421

Juridische Fakultät: MJ I, 1420 II 1: Item mag. Johannes Rewtenberger, plebanus in Tytmaning 3 gr. Tittmoning, Lkr. Traunstein, RB Oberbayern, Bayern, Dtl.

Quellen: AFA I, S. 536; Rep. Germ III, 236; Rep. Germ. IV, 2283, 3553

Literatur: als Pfarrer von Tittmoning 1419 eingesetzt; vgl. Mitt. Sbg. Landeskunde 37, 1897, S. 188, nr. CLVI

**Vinzenz von Laibach (Vincentius de Laybaco) (131.93.8.1308) Uiblein
Mag. Nr. 463**

Laibach, slowen. Ljubljana, Slowenien

MUWI 1428 I A 8: Vincencius Hu^etel de Laybaco 4 gr.

Zugelassen zum Bakkalariatsexamen 24. 9. 1430 (AFA II, fol. 103v)

Zugelassen zum Bakkalariat 13. 10. 1430 (AFA II, fol. 104v)

lic. a., Inceptio bewilligt 12. 3. 1442 (AFA II, fol. 149v)

Präsentiert für das Tentamen 2. 1. 1442 (AFA II, fol. 148r)

ARCHIVALISCHE QUELLEN

Archiv der Universität Wien, Kodex NR 1.

Archiv der Universität Wien, Kodizes PH 7–PH 9.

Archiv der Universität Wien, Kodex R 32.1: Testamentenbuch (Liber Testamentorum
Universitatis Viennensis: 1504–1551).

LITERATUR

Acta Facultatis Artium Universitatis Vindobonensis: 1385–1416 (nach der Originalhandschrift hg. von Paul Uiblein). Wien u. a.: Böhlau, 1968.

Acta Facultatis Medicae Universitatis Vindobonensis: Auf Veranlassung des Medici-

- nischen Doctorenkollegiums aus der Originalhandschrift herausgegeben: 1399–1558*, 3 Bde (hg. von Karl Schrauf). Wien: Verlag des Medicinischen Doctorenkollegiums, 1894–1904.
- Die Akten der Theologischen Fakultät der Universität Wien: 1396–1508*, 2 Bde (hg. von Paul Uiblein). Wien: Verband der wissenschaftlichen Gesellschaften Österreichs, 1978.
- Aschbach, Joseph von: *Geschichte der Wiener Universität*, 3 Bde. Wien: Hölder – Verlag der k.k. Universität, Braumüller, 1865–1888.
- Asche, Matthias und Susanne Häcker: Matrikeln. *Quellen zur frühneuzeitlichen Universitätsgeschichte: Typen, Bestände, Forschungsinteressen* (hg. von Ulrich Rasche). Wolfenbütteler Forschungen 128. Wiesbaden: Harrassowitz, 2011, S. 243–267.
- Emden, Alfred Brotherston: *A Biographical Register of the University of Oxford to A.D. 1500*, 3 Bde. Oxford: Clarendon Press, 1957–1959.
- Enne, Martin Georg: *Die Rheinische Matrikel der Universität Wien: Sozioökonomische und wissenschaftsgeschichtliche Studien zu südwestdeutschen Studenten an der Universität Wien im 15. und 16. Jahrhundert (1415–1586)*. Dissertation. Wien: Universität Wien, 2018.
- Enne, Martin Georg: *Teiledition der Matrikel der Rheinischen Nation der Universität Wien: 1415–1442*. Diplomarbeit. Wien: Universität Wien, 2010.
- Enne, Martin Georg: Zur Matrikel der Rheinischen Nation an der Universität Wien: *Protocollum inclitae Nationis Rhenanae* (Archiv der Universität Wien, Cod. NR I). *Artes – Artisten – Wissenschaft: Die Universität Wien in Spätmittelalter und Humanismus* (hg. von Thomas Maisel, Meta Niederkorn-Bruck, Christian Gastgeber und Elisabeth Klecker). *Singularia Vindobonensia* 4. Wien: Praesens, 2015, S. 373–388.
- Matiasovits, Severin: Das Studium an der Wiener Juristenfakultät im 15. und 16. Jahrhundert: Edition und Auswertung der Wiener Juristenmatrikel von 1442 bis 1557. *Artes – Artisten – Wissenschaft: Die Universität Wien in Spätmittelalter und Humanismus* (hg. von Thomas Maisel, Meta Niederkorn-Bruck, Christian Gastgeber und Elisabeth Klecker). *Singularia Vindobonensia* 4. Wien: Praesens, 2015, S. 343–372.
- Die Matrikel der Ungarischen Nation an der Wiener Universität: 1453–1630* (hg. von Karl Schrauf). Wien: Holzhausen, 1902.
- Die Matrikel der Wiener Rechtswissenschaftlichen Fakultät – Matricula Facultatis Juristarum Studii Viennensis*, Bd. 1: 1402–1442 – *Handschrift J 1 des Archivs der Universität Wien* (hg. von Kurt Mühlberger, bearb. von Johannes Seidl, unter Mitarbeit von Andreas Bracher und Thomas Maisel). Publikationen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, VI. Reihe: Quellen zur Geschichte der Universität Wien, 3. Abteilung, Bd. 1. Wien und München: Oldenbourg und Böhlau, 2011. Im Internet zugänglich: <<https://fedora.e-book.fwf.ac.at/fedora/get/o:215/bdef:Content/get>>, (Zugriff am 25. Januar, 2017).
- Die Matrikel der Wiener Rechtswissenschaftlichen Fakultät – Matricula Facultatis Juristarum Studii Viennensis*, Bd. 2: 1442–1557 – *Handschrift J 2 des Archivs der Universität Wien* (hg. von Thomas Maisel und Johannes Seidl, bearb. von Severin Matiasovits). Publikationen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, VI. Reihe: Quellen zur Geschichte der Universität Wien, 3. Abteilung,

- Bd. 2. Wien, Köln und Weimar: Böhlau, 2016. Im Internet zugänglich: <http://www.boehrlau-verlag.com/download/164627/978-3-205-20255-4_1_OpenAccess.pdf>, (Zugriff am 25. Januar, 2017).
- Mühlberger, Kurt; Schrauf, Karl (1835–1904), Archivar und Historiker. Österreichisches Biographisches Lexikon, Bd. 11: 1815–1950, S. 182–183. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1997.
- Mühlberger, Kurt und Johannes Seidl: Nachruf Paul Uiblein. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, 113, 2005, S. 519–520.
- Mühlberger, Kurt und Johannes Seidl: Editionsprojekte: Zur Herausgabe der Universitätsmatrikel und der Matrikel der Rechtswissenschaftlichen Fakultät durch das Archiv der Universität Wien. *Artes – Artisten – Wissenschaft: Die Universität Wien in Spätmittelalter und Humanismus* (hg. von Thomas Maisel, Meta Niederkorn-Bruck, Christian Gastgeber und Elisabeth Klecker). *Singularia Vindobonensia* 4. Wien: Praesens, 2015, S. 331–342.
- Paquet, Jacques: *Les matricules universitaires*. Turnhout: Brepols, 1992.
- Schwinges, Rainer Christoph: *Deutsche Universitätsbesucher im 14. und 15. Jahrhundert: Studien zur Sozialgeschichte des Alten Reiches*. Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte, Mainz, 123: Abteilung Universalgeschichte, Beiträge zur Sozial- und Verfassungsgeschichte des Alten Reiches 6. Stuttgart und Wiesbaden: Steiner, 1986.
- Seidl, Johannes: Der Nachlass Paul Uibleins – eine bedeutende Quelle zur Erforschung der Frühgeschichte der Universität Wien: Ein Werkstattbericht. *Die Universität Wien im Konzert europäischer Bildungszentren: 14.–16. Jahrhundert* (hg. von Kurt Mühlberger und Meta Niederkorn-Bruck). Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 56. Wien und München: Böhlau, Oldenborg, 2010, S. 213–219.
- Sullivan, Thomas: *Parisian Licentiates in Theology, A.D. 1373–1500: A Biographical Register*, 2 Bde. Education and Society in the Middle Ages and Renaissance. Leiden u. a.: Brill, 2004 und 2011.
- Tuisl, Elisabeth: *Die Medizinische Fakultät der Universität Wien im Mittelalter: Von der Gründung der Universität 1365 bis zum Tod Kaiser Maximilians I. 1519*. Schriften des Archivs der Universität Wien 19. Göttingen: v&r unipress, 2014.
- Uiblein, Paul: *Mittelalterliches Studium an der Wiener Artistenfakultät: Kommentar zu den Acta Facultatis Artium Universitatis Vindobonensis 1385–1416*. Schriftenreihe des Universitätsarchivs, Universität Wien 4. Wien: WUV-Universitätsverlag, 1995.
- Weijers, Olga: *Le travail intellectuel à la Faculté des Arts à Paris*. Turnhout: Brepols, 1994–2012.

Some Personal History Projects Related to Research at the University of Vienna in the Late Middle Ages Their Significance for Slovenia's Intellectual Heritage

Summary

The tradition of medieval material in the University of Vienna archives is remarkable. It includes the registers of the university and also of the faculties led by deans. In addition, there are records providing insight into daily life at the university. In particular, a collection of prosopographical material left by the historian Paul Uiblein (1926–2003) is very important for reconstructing the lives and careers of the professors in Vienna. This article presents a compilation of all printed and handwritten archival material to obtain prosopographical insight into the professors in Vienna during the Middle Ages. Because some of them were born in Slovenia or worked there, this prosopographical collection is also important for Slovenian intellectual heritage. Therefore the article concludes by giving a few examples of prosopographical information about medieval Slovenian academics.

Spremembe v vrednotenju druge svetovne vojne na Slovenskem po padcu berlinskega zidu

BOJAN GODEŠA*

IZVLEČEK

Razprava govori o spremembah v vrednotenju druge svetovne vojne na Slovenskem po padcu berlinskega zidu, in sicer v primerjavi s sočasnim razvojem v širšem mednarodnem okviru. Do sprememb je prišlo v širšem kontekstu iskanja novega vrednostnega sistema slovenske družbe, ki ga je zaznamovalo tudi prizadevanje za rehabilitacijo med vojno poraženih in s kolaboracijo z okupatorji omadeževanih političnih sil na Slovenskem. Takšna prizadevanja, ki nimajo podlage v znanstveno preverljivih dejstvih, potekajo v okviru sintagme »brez resnice ni sprave«. Rezultat tega pa je, da se z vsako spravno deklaracijo nasprotja v slovenski družbi zgolj še poglobljajo.

KLJUČNE BESEDE

Slovenija, druga svetovna vojna, zgodovinopisje, revizija, sprava

ABSTRACT

This article presents changes in the interpretation of the Second World War in Slovenia that have taken place since the fall of the Berlin Wall, and it compares these changes to similar developments in wider international space. These changes have occurred within the broader context of the search for a new value system in Slovenian society, and include, among other things, endeavors to rehabilitate the political forces in Slovenia that collaborated with the Axis forces and were defeated at the conclusion of the war. In general, these attempts at rehabilitation are not substantiated by historically or empirically verifiable facts, but proponents of these views insist there can be no "reconciliation without truth" (specifically, reconciliation between the ideological descendants of the Partisans and collaborators). The paradoxical result is that each new declaration of reconciliation only deepens the antagonisms in Slovenian society.

KEYWORDS

Slovenija, Second World War, historiography, revision, reconciliation

Padec berlinskega zidu in konec bipolarne ureditve sveta so spremljale tudi take zmagoslavne izjave, kot jih je zapisal Francis Fukuyama o koncu zgodovine, za katere pa danes že vemo, da so bile znatno preuranjene, tako da

* Dr. Bojan Godeša, Inštitut za novejšo zgodovino, e-pošta: bojan.godesa@inz.si

je moral nedolgo tega tudi avtor teh vznesenih besed svoja stališča nekoliko popraviti.¹

Kljub spremenjenemu globalnem okviru pa eden največjih poznavalcev 20. stoletja, ugledni ameriški zgodovinar madžarskega rodu John Lukacs, v knjigi *The Legacy of the Second World War* ugotavlja, da izjemno zanimanje za drugo svetovno vojno še kar traja ter da predvsem v Zahodni Evropi, ZDA in Rusiji v veliki meri še vedno obstaja konsenz o tem, da je bila to *dobra vojna* (ang. *A Good War*), čeprav se zavezniki še danes ne morejo povsem poenotiti niti glede dneva, kdaj naj bi bilo vojne v Evropi uradno konec. Seveda Lukacs pri tem pripominja, da dejansko nobena vojna ne more biti *dobra*, obstajajo zgolj cilji neke vojne, ki so boljši od tistih v drugih vojnah. Hkrati pa Lukacs opozarja, da je med številnimi narodi, zlasti v srednji in vzhodni Evropi, pa tudi v Italiji in na Japonskem, ki so se v svetovnem spopadu znašli med poraženci in so v tem smislu seveda logično imeli povsem drugačno izkušnjo, vendarle prišlo do izraza tudi drugačno razumevanje njenega pomena.² Takšno temeljno delitev percepcije druge svetovne vojne v posameznih družbah pa deloma spreminja dejstvo, da je imela druga svetovna vojna tudi čisto drugačne razsežnosti od prejšnjih. Značilnost druge svetovne je namreč tudi, da ni šlo le za spopad med državami, temveč pogosto tudi za obsežne konflikte znotraj posameznih narodov in družbenih skupin, ki so potekali predvsem na podlagi ideoloških in političnih delitev. Leto 1945 sicer pomeni totalni poraz Hitlerjeve Nemčije, tako da nacistično gibanje ni imelo možnosti političnega preživetja in tudi danes odkritih zagovornikov skoraj nima,³ a primeri političnih in ideoloških delitev znotraj številnih tedaj vojskujočih se držav in narodov, ki so lahko celo večje kot pred sedemdesetimi leti, nam dokazujejo, da se percepcija druge svetovne vojne ne razlikuje zgolj med posameznimi državami oz. narodi, temveč da tudi znotraj posameznih družb lahko obstaja zelo divergentno in celo diametralno nasprotno razumevanje tega, kakšne so bile posledice druge svetovne vojne in kakšno mesto naj pripada njenemu pomenu v družbah posameznih narodov. Poleg tega sta konec hladne vojne in s tem povezana nekoliko kasnejša razširitev Evropske unije v vzhodno Evropo, kjer se je (tudi) v postkomunističnih družbah vzpostavil interpretativni pluralizem, odprli tudi možnost za razmislek o vlogi in pomenu druge svetovne vojne s perspektive novih svetovnih razmerij po razpadu bipolarne ureditve. Eden od ciljev Evropske unije naj bi bil tudi oblikovanje skupnega evropskega spomina. Po sedemdesetih letih so se tako v

¹ Fukuyama, *Slovenija in pika!*, str. 69–76.

² Lukacs, *The Legacy of the Second World War*, str. XI–XII.

³ Res pa je, da se tudi v tem pogledu razmere spreminjajo (glej npr. Sturm in Langebach, *Der Kriegsende als Erinnerungsort*, str. 47–53).

znatni meri izkristalizirale zelo razlikujoče se percepcije druge svetovne vojne in njenih posledic, kar je pač, glede na zelo različne položaje in izkušnje, tudi povsem razumljivo. Skupno tej zelo raznoliki, deloma pa tudi nasprotujoči si podobi percepcij je predvsem dejstvo, da je bila ena ključnih značilnosti druge svetovne vojne tudi njena izjemna kompleksnost in večplastnost, do določene mere pa tudi protislovnost.

Spremembe v percepciji druge svetovne vojne, ki so se zgodile v zadnjih tridesetih letih, zlasti pri kategorizaciji žrtev nacističnega nasilja, lahko razberemo iz primerjave govora nemškega predsednika Richarda von Weizsäckerja leta 1985 v bundestagu in izvajanj uglednega nemškega zgodovinarja Heinricha Augusta Winklerja, ki mu je pripadla čast, da spregovori pred istim avditorijem ob 70-letnici konca vojne v Evropi.

Weizsäcker je ob obeležitvi 40-letnice konca vojne v govoru, ki velja za prelomnico v nemškem razumevanju pomena druge svetovne vojne, poudaril, da predstavlja zavezniška zmaga 8. maja 1945 sicer najnižjo točko za nemški narod, toda hkrati predstavlja tudi dan osvoboditve od človeštva ne vrednega sistema nacističnega gospostva. Takšna opredelitev je v nemški družbi še danes prevladujoča. V govoru je Weizsäcker med žrtvami, ki se jim je poklonil, na prvem mestu omenil 6 milijonov Judov, nato pa se je poklonil vsem narodom, ki so bili z vojno prizadeti. Posebej je pri tem kot žrtve izpostavil številne državljane Sovjetske zveze in Poljske. Po nacionalni pripadnosti prebivalci Slovenije sicer niso bili izrecno omenjeni v tem kontekstu, so se pa lahko prepoznali v naslednjih kategorijah žrtev, ki jih je nemški predsednik navedel leta 1985: duševni bolniki, talci, žrtve odporiških gibanj v zasedenih državah, politični nasprotniki, prisilni delavci, izgnanci, žrtve stradanja itd.⁴

Ob obeležitvi 70-letnice konca druge svetovne vojne v Evropi je nemški predsednik Joachim Gauck uvedel nekatere novosti (npr. prvič je bila obeležitev bundestaga in bundesrata skupna). Najpomembnejše pa je bilo, da je vlogo govornika prepustil zgodovinarju Winklerju. Ta Gauckova poteza zagotovo predstavlja pomembno simbolno sporočilo, kdo naj ima ključno besedo pri obravnavi druge svetovne vojne. Winkler se je v osnovnih potezah sicer v veliki meri oprl na Weizsäckerjevo izvajanje, vendar je bilo v njegovem govoru zaznati tudi poudarke, ki so se znatno razlikovali od tistih izpred 30 let. Tako je Winkler v središče postavil holokavst (izraz, ki ga za pomor Judov Weizsäcker pred tremi desetletji še ni uporabil!), ki po njegovem mnenju pomeni osrednjo točko nemške zgodovine 20. stoletja. Povsem ločeno od obravnave holokavsta je Winkler nato proti koncu govora, povsem obrobno, naštel še nekatere druge kategorije žrtev nacističnega nasilja, kot so Romi in Sinti, homoseksualci,

⁴ *Ansprache des Bundespräsident Richard von Weizsäcker am 8. Mai 1985.*

prisilni delavci; med kraji, ki so postali sinonim nacističnega terorja, je s področja bivše jugoslovanske države omenil tudi Kragujevac. Vseh drugih kategorij žrtev nacističnega nasilja, ki jih je Weizsäcker pred tremi desetletji podrobno in celovito zajel v govoru (in to skupaj s pomorom Judov), Winkler v govoru, kljub temu, da gre za najbolj številne skupine žrtev nacističnega terorja, ni prepoznal kot omembe vredne, je pa nemški zgodovinar zato izrazil solidarnost s tistimi deželami, ki so postale žrtev pakta Hitler-Stalin.⁵

Tako se v tej najsodobnejši klasifikaciji žrtev nacističnega terorja prebivalci Slovenije lahko identificirajo zgolj še v kategoriji prisilnih delavcev. V smeri ekskluzivnega poudarjanja zgolj nekaterih kategorij ob hkratni amneziji drugih skupin žrtev gre torej za drugačno razumevanje nacističnega nasilja, in to ne le v današnji Nemčiji, ki je šla po vojni skozi več različnih faz denacifikacije in nasploh popolne družbene preobrazbe, temveč še marsikje v svetu.

V tej smeri so zlasti dejavne tudi nekatere sosednje države. Slovenija namreč meji na države, ki so, kljub jasnemu distanciranju, vendarle do neke mere tudi naslednice držav, katerih v vojni poraženi režimi so bili odgovorni za agresijo na Jugoslavijo z vsemi njenimi posledicami. Prav v teh okoljih pa je še največ zanimanja za razmere v Sloveniji.

Spremembe v tej smeri, ki v znatni meri zajemajo tudi prevrednotenje celotnega konteksta druge svetovne vojne, so po padcu železne zavese tako privedle tudi do drugačnega pogleda na vlogo in položaj Slovenije med drugo svetovno vojno v mednarodnem okviru. Tako so se omenjenemu trendu v klasificiranju žrtev nacističnega nasilja v znatni meri pridružili tudi deli javnosti v sosednjih državah. V takšnem kontekstu so ti spremenili optiko glede vrednotenja druge svetovne vojne. V ospredje njihovega zanimanja so namreč stopili predvsem dogodki ob koncu vojne. Pri zahodnih sosedih so v tem smislu določili tudi nov državni praznik, to je dan spomina na žrtve fojb in *eksodus*,⁶ na severu, kjer še danes ni povsem razčiščena dilema, ali je bila država prva žrtev nacizma, ali pa gre njene tedanje prebivalce obravnavati kot najbolj zagrizene privrženke nacizma, se je v zadnjem času tudi v znanstveni

⁵ Winkler, *Sich der Geschichte zu stellen*, str. 2–4.

⁶ Izraz *eksodus*, ki ga uporabljajo tudi nekateri italijanski zgodovinarji, seveda ni ustrezen termin za odhod pretežnega dela italijanskega prebivalstva z vzhodne obale Jadrana, ki je potekal z različno intenzivnostjo in dinamiko od kapitulacije Italije jeseni 1943 do leta 1956. Podrobneje o neustreznosti termina *eksodus* v Kosmač, »*Etnično homogena Evropa*.« Najbolj aktualiziran pregled slovenske in italijanske zgodovinske literature o problematiki slovensko-italijanskih odnosov med drugo svetovno vojno prinaša razprava Chiare Agagiù, »Nel giardino del vicino«, str. 221–252.

literaturi za izgon nemške manjšine precej uveljavil termin *genocid* (nem. *Völkermord*),⁷ ki pa se ga v Nemčiji večina znanstvenikov izogiba.

Hkrati je po razkritju prikritih množičnih grobišč po vojni pomorjenih oseb (velik del so predstavljali pripadniki različnih vojaških formacij, ki so se bojevale na strani sil osi, in tudi civilisti) Slovenija, v povezavi z dogajanjem med drugo svetovno vojno, v nekaterih tujih medijih prepoznana predvsem kot dežela množičnih grobišč oz. celo polj smrti.⁸

Kako pa obravnava razmerje med holokavstom in ostalimi žrtvami nacizma izraelska država, je razvidno iz skoraj uradne razlage, ki jo je pripravil Yad Vashem v sodelovanju s knesetom v publikaciji *Pogosto zastavljena vprašanja v zvezi s holokavstom*. V poglavju »Kdo so bile druge žrtve nacizma? V kakšni meri je bila njihova usoda tudi podobna in koliko različna od usode Judov?« besedilo ponuja naslednjo razlago: »Bilo je veliko drugih ljudi in ljudstev, ki so se počutili kot žrtve nacističnega režima, zaradi političnih, socialnih ali rasnih razlogov. [...] Vrsta ljudstev v Evropi, še posebej tista, ki so govorila slovanske jezike, je na podlagi nacistične rasne ideologije sodila med rasno nižje. V tem primeru rasna ideologija ni bila edina, ki je določala, kako so nacisti obravnavali posamezne etnične skupine; do izraza je prišla tudi *realpolitik*. Kljub predpostavljani manjvrednosti so bili Slovaki, Hrvati, Bolgari in tudi nekateri Ukrajinci nacistični zavezniki. Kljub temu je bilo dva milijona ruskih vojnih ujetnikov umorjenih z načrtnim stradanjem, težaškim delom in ustrelitvami, zaradi rasnih razlogov in zaradi sovraštva do komunizma. V prvotnem boju za preoblikovanje Evrope na rasnih in političnih temeljih so nacisti tudi nameravali uničiti Poljake kot nacijo. Nacistični načrti kljub temu niso imeli za cilj uničiti vseh prebivalcev Poljske. Poljski otroci, ki so bili videti »kot Nemci«, so bili prepeljani v Nemčijo, intelektualci in voditelji so bili umorjeni z namenom, da preprečijo upiranje, ostali so bili zaslužnjeni.«⁹

Čeprav prebivalci Slovenije niso izrecno omenjeni, pa velja enaka ocena kot za Poljake tudi zanje in vsekakor po tej klasifikaciji lahko trdimo, da sodijo v kategorijo tistih »ljudstev v Evropi, [...] ki so govorili slovanske jezike«, in s tem med »rasno nižje na podlagi nacistične rasne ideologije« ter da »so jih nacisti tudi nameravali uničiti kot nacijo«.¹⁰

V tem smislu se je v zadnjih desetletjih v našem zgodovinoписju za usodo, ki je bila namenjena slovenskemu prebivalstvu s strani sil osi, uveljavil izraz *etnocid*. Ta je nadomestil prej običajno, a nekoliko čustveno oznako, da je bil

⁷ Suppan, *Hitler-Beneš-Tito*.

⁸ Olt, *Slowenien - ein Massengrab*.

⁹ *Der Holocaust. FAQsv – Häufig gestellte Fragen*, str. 51–52.

¹⁰ Prav tam.

slovenski narod obsojen na smrt. Izraz *etnocid* je sicer že med vojno, istočasno kot termin *genocid*, ustvaril in utemeljil poljski Jud Raphael Lemkin, ki je bil po stroki pravnik in lingvist. Lemkin je v znamenitem delu *Axis Rule in Occupied Europe* že leta 1944 utemeljil pojem *genocid*. Čeprav je imel Lemkin pred očmi tudi armensko izkušnjo, je predvsem na podlagi ravnanja sil osi v okupirani Evropi bistvo novega pojma pojasnil z besedami: »Prakso iztrebljenja narodov in etničnih skupin, ki jo izvajajo zavojevalci, avtor imenuje »genocid«, kot pojem, ki izvira iz grške besede *genos* (pleme, rasa) in latinske končnice *-cide* (po analogiji z *homocidom*, *fratricidom*) [...]. Genocid se izvaja skozi usklajene napade na različne vidike življenja podrejenih ljudstev: na političnem polju [...]; na socialnem področju [...]; na kulturnem področju [...]; na ekonomskem področju [...]; v biološkem smislu [...]; na področju fizičnega obstoja (ki vključuje racioniran sistem za nenemško prebivalstvo, ki vodi k stradanju, z množičnim pobijanjem, v glavnem Judov, Poljakov, Slovencev in Rusov).«¹¹

Tako je že med vojno Lemkin, ki velja za utemeljitelja termina *genocid* in še danes za osrednjo avtoriteto pri uveljavitvi novih pravnih norm za nasilje (predvsem) nacističnega režima, postavil Slovence po ogroženosti ob bok z Judi, Poljaki in Rusi. Za navedene narode je bil Lemkin namreč prepričan, da nacistično nasilje nad njimi najbolj ustreza tistemu, kar je formuliral kot *genocid* oz. kot *genocidne namene*. Pri tem je potrebno opozoriti, da je Lemkin termin *genocid* formuliral nekoliko bolj ohlapno, kot se je to uveljavilo leta 1948, ko je generalna skupščina OZN sprejela Konvencijo o preprečevanju in kaznovanju zločina *genocida*.¹²

Dojemanje mednarodne javnosti, kolikor jo sploh zanimajo prerekanja glede razlage medvojnega dogajanja v Sloveniji, se je izkristaliziralo predvsem v dveh smereh. Po eni strani je Slovenija primer nezrelega družbenega okolja, ki ni sposobno preseči medvojnih travm, kjer te posledično še danes ne le razdvajajo slovensko družbo, temveč to breme predvsem hromi in ovira skupni pogled v prihodnost. Istočasno pa je tudi iz percepcije prebivalcev Slovenije v času druge svetovne vojne, da gre za eno od skupnosti, ki jo je nacistični teror najbolj prizadel, prišlo v zadnjih dveh desetletjih do znatne spremembe v delu mednarodne javnosti – genocidnost se, vsaj v posredni obliki, poslej pripisuje tudi Slovincem. Tudi pismo, v začetku februarja 2016 naslovljeno na predsednika Evropskega parlamenta Martina Schulza in vodjo poslanske skupine Evropske ljudske stranke v Evropskem parlamentu Manfreda Webra, v katerem evropski poslanec Milan Zver poziva k postavitvi obeležja, ki bi v

¹¹ Lemkin, *Axis Rule in Occupied Europe*, str. XI–XII.

¹² O Lemkinu in usodi njegovih predlogov definicije pojma genocid po koncu vojne glej Åsbrink, 1947. *When now begins*.

poslopju Evropskega parlamenta v Strasbourgu opominjalo na več kot 200.000 žrtev komunističnega genocida v Sloveniji med drugo svetovno vojno in po njej, sodi v kategorijo takšnih pogledov.¹³ Takšna percepcija dogajanja med drugo svetovno vojno na Slovenskem se ne razlikuje bistveno od tiste, ki jo z različnimi metodami skušajo uveljaviti v okoljih, katerih (sicer posredne) naslednice so tudi države, ki so na tak ali drugačen način vendarle bile vpletene v dogajanje med okupacijo slovenskega ozemlja.

V tem času lahko v obravnavi slovenskega medvojnega dogajanja torej zaznamo znatne spremembe, ki gredo v smeri dojemanja Slovenije kot ene večjih žrtev med drugo svetovno vojno k prikazovanju njenih tedanjih predstavnikov kot pomembnih povzročiteljev nasilja.

Za vse bivše komunistične družbe v vzhodni Evropi je po padcu berlinskega zidu značilno, da so se znašle v prehodnem obdobju postkomunizma, kjer se skoraj na vseh področjih umikajoče staro prepleta z novim. Pogled je tako hkrati usmerjen v dve smeri, po eni strani je zazrt nazaj v preteklost, po drugi seveda tudi v prihodnost. Išče se nova identiteta in ustvarja se nov sistem vrednot. Zato je potrebno tudi preteklost in sodobnost spraviti v novo ravnovesje.

Zgodovinski elementi, tesno povezani z legitimnostjo prejšnjih režimov, so bili po vseh tranzicijskih državah podvrženi skoraj popolnemu prevrednotenju. Pokojni zgodovinar Tony Judt je takšno ravnanje opredelil tako, da je to, kar je bilo prej uradna komunistična resnica, v novih razmerah postalo uradna laž.

V tem kontekstu smo bili konec 80. in začetek 90. let prejšnjega stoletja priča spremembam tudi v Sloveniji. Tudi slovensko zgodovinopisje se je začelo spraševati o preživelosti vzorcev, ki so bili postavljeni po drugi svetovni vojni. Vprašljiva je postala ideološka perspektiva v zgodovinopisju, metodologija, terminologija in izbor prednostnih tem. S politično sprostivitvijo je bila presežena mnenjska monolitnost in je bila dana možnost novi presoji enostranskih pogledov, polnih ideoloških stereotipov, odstranitvev tabujev in možnost pluralnih modelov zgodovinske interpretacije.

Povojni režim v Sloveniji (1945–1990) je izvajal svojo legitimnost neposredno iz dogajanja med okupacijo in takoj po vojni (tedaj imenovani *narodno-osvobodilni boj* in *ljudska revolucija*) in temu je bilo v veliki meri podrejeno tudi tedanje zgodovinopisje. V domovini medvojni premaganci in njihova resnica niso imeli pravice javnega obstoja, kaj šele, da bi ta lahko sooblikovala podobo o medvojni preteklosti. V emigraciji, predvsem v Argentini in ZDA, kamor se je po koncu vojne zateklo okoli 15.000 nasprotnikov partizanskega

¹³ Škerlec, Zver: *Za pieteto do pobitih gre*.

gibanja, se je razvil njihov pogled na medvojno dogajanje.¹⁴ Interpretacija nasprotnikov partizanstva v emigraciji je bila logično usmerjena v pojasnjevanje in opravičevanje njihovega medvojnega stališča in temu primerno shematska ter črno-bela.

V tem kontekstu se je v novih razmerah zastavilo vprašanje, kako uravnotežiti ti vsebinsko diametralno nasprotni interpretaciji, ki kažeta v prikazu geneze medvojnega dogajanja zrcalno podobo, a se dejansko razlikujeta predvsem v vrednostnem predznaku, ne pa tudi v miselni strukturi dojemanja spornega obdobja.

Optimistična pričakovanja, da bo z demokratizacijo družbe tudi konec političnih pritiskov na zgodovinopisje, se niso povsem uresničila. Ob razčiščevanju preteklosti predstavlja dogajanje med drugo svetovno vojno na Slovenskem še vedno enega od osrednjih vprašanj ter tako ostaja s svojimi učinki aktualno tudi danes. Pri zgodovinski presoji ostaja obdobje med letoma 1941–1945 še vedno predmet najbolj protislovnih ocen. V skladu z različnimi pogledi na sodobnost ocenjujejo različne politične skupine tudi preteklost različno in v tem pogledu Slovenija ne predstavlja nikakršne izjeme. To pa pomeni, da je postala problematika druge svetovne vojne tudi prvovrstno politično vprašanje, ki ga izrabljajo za politične boje zagovorniki različnih političnih opcij.

Večina raziskovalne energije se je v prelomnih časih osredotočila na politično-ideološko (re)interpretacijo druge svetovne vojne, medtem ko so bila metodološka in konceptualna vprašanja in širjenje področij raziskovanja v znatni meri potisnjena na obrobje. Pri tem je potrebno opozoriti, da slovenske razmere v zgodovinopisju v kontekstu raziskovanja novejše zgodovine v postkomunistični vzhodni Evropi niso izjemne, temveč le specifične.¹⁵

Zato zaradi drugačnih medvojnih razmer v Jugoslaviji, v katerih je uspelo komunistom s pozivom na oboroženi upor proti okupatorjem uskladiti nacionalne in ideološke spodbude s cilji zaveznikov, zaznamujejo ta prostor posebnosti, ki ga v znatni meri ločijo od razmer v drugih vzhodnoevropskih držav, ki jih je osvobodila Rdeča armada.¹⁶

Vprašanje sprave je od srede 80. let prejšnjega stoletja v slovenski družbi, predvsem po zaslugi Spomenke Hribar, postajalo vse bolj prisotno in je vrhunec doseglo s slovesnostjo v Kočevskem rogu julija 1990. Že pred tem sta izjavi o tem vprašanju podala predsedstvo SRS in Slovenska pokrajinska škofovska konferenca, ki pa sta se vsebinsko znatno razlikovali. Predsedstvo SRS je poudarjalo, da je smisel narodne in državljanske umiritve predvsem v vzpostavitvi

¹⁴ Vodopivec, *Populacijske posledice*, str. 95–99.

¹⁵ Godeša, *Social and Cultural Aspects*, str. 111–125.

¹⁶ *Past in the Making*.

»takih razmer v političnem in javnem življenju Slovenije, ko preteklost ne bo več obremenjevala medčloveških odnosov«, medtem ko je izjava škofovske konference poudarjala, da »edino resnica nas more osvoboditi, biti podlaga za spravo in omogočiti pot k pomiritvi«. Različno razumevanje vprašanja sprave je v zadnjih 25 letih privedlo do tega, da se nasprotja in ideološke delitve v slovenski družbi z vsako spravno deklaracijo le še poglobljajo. Poleg tega so bili dosedanja »spravni« predlogi vsekakor premalo domišljeni, še posebej, če vemo, da je bila za reševanje takšnih konfliktov na podlagi znanstvenega proučevanja, tudi za to specializiranih ustanov po svetu, ustvarjena vrsta kompleksnih in celovitih mehanizmov. Rezultat tovrstnih prizadevanj v slovenski družbi pa moremo strniti v oceno, da se je ideja o narodni spravi sprevrgla v njeno pravo nasprotje, in sicer v poglobljanje razlik v slovenski družbi. Na podlagi tega lahko ugotovimo, da je spravni projekt, ki je bil zelo popularen predvsem v času slovenskega državnega osamosvajanja, doživel neuspeh.¹⁷

Četrto stoletja obstoja samostojne države je tako bilo predvsem v znamenju notranjepolitičnega spopada, ki se ga je oprijelo bolj ali manj posrečeno ime *kulturni boj*. V začetnem obdobju ne gre spregledati njegovih pozitivnih učinkov, predvsem pri prehodu iz shematskega in enostranskega prikazovanja druge svetovne vojne v kompleksno in večplastno proučevanje te problematike. V sklopu razčiščevanja je tako dobila pravico do obstoja in legitimnega pogleda tudi do tedaj v domovini prepovedana in zamolčana, v emigraciji pa še kako živa interpretacija medvojnega dogajanja pri nas. Postopoma so se tudi izoblikovali različni pogledi in so prišle do izraza legitimne razlike v pogledih med posameznimi zgodovinarji, kar je povsem logično in normalno za demokratične družbe. Če se z razdalje 25 let ozremo na »dosežke« kulturnega boja, lahko ugotovimo, da se je domet njegovih pozitivnih učinkov že povsem izčrpal.

Že zelo kmalu se je pokazala tudi druga, bolj problematična plat kulturnega boja. Namesto dialoške tekmovalnosti so namreč prišle bolj v ospredje predvsem metode izključevanja in ignoriranja ter zlasti apriorno vztrajanje na okopih lastnih »resnic«. Zato je izkupiček kulturnobojnega merjenja po strokovni plati razmeroma skromen in omejen.

Kulturni boj po drugi strani tudi daje vse preveč možnosti za politizacijo, manipuliranje in instrumentalizacijo zgodovinopisja. Hkrati pa ima vpliv predvsem na odraščajočo generacijo (sicer pa seveda velja za celotno družbo), ki ni zrasla v neobremenjenem in tolerantnem duhu, ki bi vzbudil razumevanje in občutljivost za preteklost ter opozarjal na njeno protislovnost in kompleksnost. Konec koncev je opazno utrpel tudi družbeni ugled zgodovinopisja, spodkopana je bila namreč verodostojnost stroke.

¹⁷ Godeša, *Reconciliation instead of History*, str. 101–117.

S spremembami v slovenskem zgodovinoписju se je postavilo tudi vprašanje historičnega revizionizma. Čeprav ne gre spregledati pomena tovrstnih diskusij, pa so se te vse prepogosto sprevrgle v bolj ali manj sholastične debate, predvsem zaradi terminološke nedorečenosti, pa tudi zaradi dobesedno brezbrežne množice interpretacij pomena revizije in revizionizma. Za takšne razmere, ki so sicer značilne za celotno slovensko družbo (pa seveda tudi širši mednarodni prostor), Peter Vodopivec izraža skrb z naslednjimi besedami: »Bojim se, da smo danes soočeni s popolno idejno in politično zmedo«. ¹⁸

Sicer pa je povsem jasno, da revizija sama po sebi ni nujno negativen pojav, temveč bolj ali manj logična posledica novega branja preteklosti. Dejansko se pogled na preteklost spreminja in to ni pojav, ki bi bil značilen le za postkomunistične družbe, čeprav je tu zaradi globine sprememb morda bolj izrazit. Zgodovina se vedno na novo tematizira in problematizira že uveljavljene poglede. Pri pisanju zgodovine smo priča neprestanemu spreminjanju zgodovine in njenega novega interpretiranja. Vsaka generacija gleda na preteklost iz svojega lastnega časa in si o preteklosti zastavlja vprašanja, povezana s časom, v katerem živi.

Sicer pa smo v slovenski družbi priča težnji, da se poskuša v imenu boja za resnico vzpostaviti kot edini verodostojni pogled na dogajanje v času okupacije interpretacija, ki so jo nasprotniki partizanstva v temeljnih potezah oblikovali že med vojno, v emigraciji pa jo zgolj še dodatno razdelali in prilagodili novim okoliščinam ter nato s pojavom interpretativnega pluralizma presadili v domovino. Tako se za marsikaterim delom, v skladu s takšnim »odkrivanjem novih, ideološko neobremenjenih in objektivnih Resnic«, skriva zgolj današnjemu trenutku prilagojeno prenašanje vzorcev, ki so se izoblikovali v miselnih krogih politične emigracije oz. celo že med vojno. Ta enostranski črno-beli prikaz seveda ni nastal z namenom, da bi se dokopali do verodostojne podobe, k čemur naj bi težilo sodobno slovensko zgodovinoписje, temveč da bi si zagotovili prevlado lastne interpretacije in s tem opravičili oz. v zanje ugodnejši luči predstavili sporno medvojno delovanje slovenskih protikomunistov. Zato tako obravnavo, ki dejansko v slovensko zgodovinoписje in seveda celotno slovensko družbo ne prinaša v interpretativnem pogledu nikakršnih novosti, le stežka opredelimo kot revizijo. Takšna prizadevanja so pravzaprav ravno nasprotna tistemu, kar naj bi revizija prinesla, to je novo tematiziranje in problematiziranje medvojne preteklosti. V navedenem primeru rušenja mitov z namenom vzpostavitve novih gre zgolj za shematska, ideološka in

¹⁸ Vodopivec, Noben narod ni rojen samo iz kulture, str. 13.

pristranska prizadevanja za rehabilitacijo med vojno poraženih, s kolaboracijo obremenjenih sil na Slovenskem.¹⁹

Omeniti velja, da je sprva precejšen del javnosti, tudi strokovne, z naklonjenostjo gledal na pojav protikomunistične interpretacije, saj je bilo potrebno podobo prej ožigosanih spraviti v novo ravnovesje. Dejansko je bila levica po padcu berlinskega zidu povsod v krizi in defenzivi. Vsaj kar se tiče obravnave spornih obdobjih polpretekle zgodovine, je ena temeljnih značilnosti njenih predstavnikov izrazita obrambna drža, kjer je v interpretativnem smislu moč zaznati znatno pomanjkanje inovativnih pristopov. Poleg tega je ta interpretacija nastala med medvojnimi nasprotniki partizanskega gibanja v emigraciji in v delu zgodovinopisja sploh ni bila obravnavana kot sporna na način, kot je to veljalo za partizansko tezo. Zato je bila tudi v bistveno manjšem obsegu podvržena problematiziranju in reinterpreteraciji. V očeh mnogih je bila ta interpretacija hkrati dojeta kot nov in svež pogled na medvojno dogajanje, ker se pač pred tem niso imeli možnosti seznaniti z njo.

Zato se je emigrantska interpretacija v razmerah kulturnega boju zlahka uveljavila tudi v delu slovenskega zgodovinopisja v domovini in postala, kljub spornim temeljem, njen sestavni del. Šlo je preprosto za zamenjavo vrednostnih predznakov in kar naenkrat so na podlagi takega interpretiranja partizani postali kriminalci in banditi, medtem ko so v prejšnjih časih imenovani narodni izdajalci postali borci za svobodo ter zahodno demokracijo in legitimni zastopniki slovenskega naroda v odnosu do jugoslovanske begunske vlade ter pred mednarodno zavezniško skupnostjo. Hkrati se skuša uveljaviti tudi gledanje, ki pod vtisom dogodkov ob koncu vojne, kjer izstopajo zlasti izvensodni poboji, celotno medvojno dogajanje ocenjevati retrogradno skozi prizmo tragičnega epiloga brez potrebnega vzročno-posledičnega pristopa. Tako se je pri nas v znatni meri uveljavilo idealizirano gledanje na nasprotnike partizanstva kot na benigne dobronarčne zahodno in demokratično usmerjene privržence, ki v vseh pogledih ustrezajo današnjim (evropskim) standardom. Po tej interpretaciji naj bi šlo v današnjih razmerah pravzaprav za zmagoslavje premaganih.²⁰

Vendar so najnovejše poglobitve v to problematiko omenjeno tezo ovrgle kot neustrezno. V nasprotju s takšno razlago analize razkrivajo povsem drugačno podobo protikomunističnega tabora v času okupacije. Izkazalo se je namreč, da se je ob napadu sil osi na Jugoslavijo aprila 1941 pretežni del slovenske predvojne politične elite odločil svoj nadaljnji obstoj povezati z usodo sil osi, ki so skušale z vojno proti zaveznikom ustvariti totalitarni in rasistični *novi red*.

¹⁹ Godeša, Enega mita ni mogoče zamenjati z drugim, str. 21.

²⁰ *Slovenija 1941–1945. Zmagoslavje premaganih*.

Za takšno opredelitev je bilo ključno predvsem prepričanje v Hitlerjevo zmago v vojni, medtem ko pri tej odločitvi ideološki motivi v smislu naklonjenosti fašizmu niso bili v ospredju, čeprav v pretežnem delu katoliškega tabora niso imeli nobenih resnejših težav s prilagoditvijo družbeni ureditvi, ki je vladala v totalitarnih režimih nacistične Nemčije in fašistične Italije, če se pri tem pusti neokrnjen vpliv katoliške cerkve. Sicer pa je o razsežnostih takšnega ravnanja pretežnega dela predvojne strankarske elite ob agresiji sil osi na Jugoslavijo moč celovit prikaz te politike prebrati v knjigi pisca teh vrstic *Čas odločitev: Katoliški tabor in začetek okupacije*, ki je izšla leta 2011.²¹

Ta razkritja kažejo, da ob posodobitvi pogleda na partizansko gibanje, ki kontinuirano poteka že več kot dvajset let, dolgo niso bila dovolj dosledno uporabljena enaka merila za interpretiranje medvojnega delovanja slovenskega protikomunističnega tabora. Kritična presoja tega vprašanja je namreč ostala globoko v senci razčiščevanja preteklosti osvobodilnega gibanja, tako da lahko rečemo, da je bilo prevrednotenje podobe druge svetovne vojne na Slovenskem pri upoštevanju tem, ki jih potrebno na novo proučiti, precej enostransko usmerjeno.

Najbolj očitno je prišel takšen selektiven pristop do izraza ob obnovi kazenskega postopka procesa proti ljubljanskemu škofu dr. Gregoriju Rožmanu, ki je potekal leta 1946 pred Vojaškim sodiščem v Ljubljani. Na tem procesu je bil Rožman v odsotnosti obsojen na »odvzem prostosti za dobo 18 let, izgubo političnih in državljanskih pravic za dobo 10 let po izdržani kazni ter zaplembo celotne imovine«. ²² Na zahtevo ordinarija ljubljanske nadškofije z dne 31. decembra 2005 po varstvu zakonitosti je Vrhovno sodišče v Ljubljani 1. oktobra 2007 razveljavilo sodbo Vojaškega sodišča z dne 29. avgusta 1946. S sklepom Okrožnega sodišča v Ljubljani z dne 10. aprila 2009 pa je bil kazenski postopek proti škofu Rožmanu ustavljen. ²³ Leta 2013 pa so bili Rožmanovi posmrtni ostanki iz Združenih držav Amerike preneseni v ljubljansko stolnico.

Že v osemdesetih letih je Rimskokatoliška cerkev na Slovenskem spodbudila novo ovrednotenje delovanja cerkve in škofa Rožmana v času okupacije. To naj bi temeljilo na znanstveni konfrontaciji z »režimsko« tezo. Sicer pa je bilo stališče cerkvenega vodstva že tedaj povsem jasno: Rožmanovo sodelovanje z okupatorjem se lahko razlaga izključno z njegovo skrbjo za usodo slovenskega naroda. ²⁴

Rožmanova rehabilitacija je bila sicer vseskozi temeljni cilj Rimskokatoliške

²¹ Godeša, *Čas odločitev*.

²² *Med sodbo sodišča in sodbo vesti*, str. 339.

²³ *Med sodbo sodišča in sodbo vesti*, str. 13–14.

²⁴ AS, fond 1931, škatla 3185.

cerkve na Slovenskem. Obnovitev procesa ni bila nikoli mišljena zgolj kot pravna razveljavitev sodbe iz leta 1946. Cilj je bil vseskozi predvsem politična in historična rehabilitacija Rožmanovega medvojnega početja. Glede na Rožmanov simbolni pomen in vlogo v času okupacije takšno prizadevanje seveda predpostavlja tudi rehabilitacijo vsega tistega, za kar se je med vojno zavzemal kot duhovni vodja s kolaboracijo obremenjenega slovenskega protikomunističnega establišmenta.

Vse od leta 1995 so potekala uradna prizadevanja za prekop Rožmanovih posmrtnih ostankov v domovino. V kontekstu omenjenih pričakovanj v slovenskih cerkvenih krogih je Rožmanov prekop v domovino tedanji vatikanski državni tajnik kardinal Angelo Sodano v pisni korespondenci s tedanjim predsednikom države Kučanom strnil v pogoj, »da je treba prekop vezati na Rožmanovo pravno in politično rehabilitacijo«. ²⁵

Sicer pa na podlagi omenjenih razkritij sodobne slovenske historiografije za Rožmanovo politično rehabilitacijo ne obstajajo nikakršni razlogi, ki bi izvirali iz znanstveno preverljivih dejstev. Zgodovinska ekspertiza v knjigi *Škof Rožman* (1996), sestavljena iz dveh avtorsko samostojnih delov, je predstavljala historično podlago za predlog za obnovo kazenskega postopka v »zadevi Rožman«. ²⁶ Tega je 29. decembra 1995 vložil tedanji generalni javni tožilec Republike Slovenije Anton Drobnič. Ekspertiza je bila na njegov predlog tudi napisana. Eden ključnih razlogov za predlog za obnovitev procesa proti Rožmanu naj bi namreč bili tudi *novi dokazi*, ki naj bi seveda razbremenjevali obsojenega škofa. Nekateri od teh so dejansko tudi že v času sojenja obstajali, a jih vojaško sodišče, čeprav jih je poznalo, ni hotelo upoštevati. Res pa je, da so se kasneje pojavili še tudi drugi, novi obremenilni dokazi, vendar jih v knjigi *Rožmanov proces* avtorja nista upoštevala oziroma ustrezno umestila v tedanji historični okvir, zato so se tudi njune ugotovitve izkazale za neustrezno razlago tedanjega historičnega okvira. Dejstvo je, da bi ti dokazi, sicer natančno analizirani v delih pisca teh vrstic, sodišču, če bi z njimi razpolagalo, olajšali podati mnogo bolj transparentno sodbo, ki je ne bi bilo moč zavrniti z vidika historične verodostojnosti niti s stališča pravnega reda in vrednot, ki vladajo v današnji slovenski družbi. Rožmanovo politično udejstvovanje je bilo namreč povsem uglaseno z ravnanjem politične elite, ki je ob agresiji sil osi na Jugoslavijo svojo usodo povezala z uspehi sil osi v vojnem spopadu z zavezniki. Takšno odločitev so, kot že rečeno, sprejeli v prepričanju, da je Hitlerjeva zmaga le še vprašanje časa. Ne nazadnje je fašistična Italija jeseni

²⁵ Repe, *Milan Kučan*, str. 431–432.

²⁶ Dolinar in Griesser - Pečar, *Rožmanov proces*.

1941 škofu Rožmanu v zahvalo za njegovo dotedanje delovanje tudi podelila pomembno državno odlikovanje.²⁷

Sodbo Vrhovnega sodišča v Ljubljani iz leta 2007, s katero je razveljavilo Rožmanovo obsodbo Vojaškega sodišča iz leta 1946, je tako moč interpretirati zgolj z razlago sklepa Okrožnega sodišča v Ljubljani iz leta 2009 o ustavitvi postopka proti škofu. Ta je bil v prvi vrsti utemeljen s pravnopostopkovnimi kršitvami, ker »so z vidika vodenja in izvajanja obravnavanega procesa bile podane določene kršitve postopka« in zaradi odsotnosti obtoženega »niso bili izpolnjeni vsi zakonsko določeni pogoji«.²⁸

Vsekakor lahko sklenemo z ugotovitvijo, da so rezultati slovenskega zgodovinopisja zadnjih 25 let ravno toliko ambivalentni, kot je ambivalentna celotna politična in ekonomska tranzicija. Nasprotujoče si ocene o doseženem si lahko ponazorimo z dilemo o tem, ali je kozarec že do polovice napolnjen ali pa je še vedno na pol prazen. Čas okupacije na Slovenskem, kljub nespornemu napredku v raziskovanju v zadnjih 25 letih, tako še nima enoznačne in ne dokončne podobe.

VIRI IN LITERATURA

- AS 1931 – Arhiv Republike Slovenije, fond Republiški sekretariat za notranje zadeve, škatla 3085, »Nacionalno pomirenje« kao deo taktike unutrašnjeg i spoljnjeg neprijatelja (analitički osvrt). Beograd, 4. marec 1986.
- Agagiù, Chiara: »Nel giardino del vicino«: Alcune considerazioni intorno alla storiografia sull'occupazione italiana in Slovenia (1941-1943). *Eunomia. Rivista semestrale di Storia e Politica Internazionali*, 5, 2016/1, str. 221–252.
- Ansprache des Bundespräsident Richard von Weizsäcker am 8. Mai 1985 im Plenarsaal des Deutschen Bundestages zum 40. Jahrestag des Zweiten Weltkrieges* (izvlečki). Gedenkkonzert 70 Jahre Kriegsende. Justus Frantz, Philharmonie der Nationen, 2015.
- Der Holocaust. FAQs – Häufig gestellte Fragen. Deutsch/Englisch* (ur. Avraham Milgram in Robert Rozett). Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung, 2012.
- Dolinar, France Martin in Tamara Griesser - Pečar: *Rožmanov proces*. Ljubljana: Družina, 1996.
- Francis Fukuyama (1952): *Slovenija in pika!* (ur. Boštjan Furlan, Ožbej Peterle in Marko Balažic). Ljubljana: Cankarjeva založba, 2016, str. 68–76.
- Godeša, Bojan: Social and Cultural Aspects of the Historiography on the Second World War in Slovenia. *Mitteilungsblatt des Instituts für soziale Bewegungen* 41, 2009 (Sozialgeschichte und soziale Bewegungen in Slowenien / Social History and Social Movements in Slovenia), str. 111–125.

²⁷ Godeša, O političnem delovanju ljubljanskega škofa, str. 152–170; Godeša, O škofovi odgovornosti.

²⁸ *Med sodbo sodišča in sodbo vesti*, str. 635–643.

- Godeša, Bojan: Čas odločitev. Katoliški tabor in začetek okupacije. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2011.
- Godeša, Bojan: O političnem delovanju ljubljanskega škofa dr. Gregorija Rožmana v prvih mesecih okupacije. *Zgodovinski časopis*, 67, 2013/2, str. 152–170.
- Godeša, Bojan: O škofovi odgovornosti. *Mladina*, 31. 7. 2015.
- Godeša, Bojan: Reconciliation instead of History. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 56/3, 2016 (Quarter of a Century of the Republic of Slovenia), str. 101–117.
- Godeša, Bojan: Enega mita ni mogoče zamenjati z drugim (pogovor je vodila Ženja Leiler). *Delo*, 27. 5. 2016, str. 21.
- Kosmač Miha: »Etnično homogena Evropa«: preselitve prebivalstva v Istri in Sudetih 1945-1948. Koper: Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Založba Annales ZRS Koper, 2017.
- Lemkin, Raphael: *Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress*. New Jersey: The Lawbook Exchange, Ltd., 2008 (druga izdaja).
- Lukacs, John: *The Legacy of the Second World War*. Yale University Press, 2010.
- Med sodbo sodišča in sodbo vesti. Dokumenti sodnega procesa proti škofu Gregoriju Rožmanu. Ljubljana: Družina, 2009.
- Olt, Reinhard: Slowenien - ein Massengrab. Tamara Griesser-Pečar verfaßt eine ungeschminkte Kriegsgeschichte. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 4. 5. 2004.
- Past in the Making: Historical Revisionism in Central Europe after 1989* (ur. Michal Kopeček). Budapest, New York: Central European University Press, 2008.
- Repe, Božo: *Milan Kučan, prvi predsednik*. Ljubljana: Modrijan, 2015.
- Slovenija 1941–1945. Zmagoslavje premaganih*. Slovenski spominski odbor (ur. Bran-ko Rozman). Ljubljana: Družina, 1995.
- Sturm, Michael in Martin Langebach: Das Kriegsende als Erinnerungsort der extremen Rechten. *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 2015/15, 13. april 2015.
- Suppan, Arnold: *Hitler-Beneš-Tito. Konflikt, Krieg und Völkermord in Ostmittel- und Südosteuropa*. Wien: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2014.
- Škerlec, Helena: Zver: Za pieteto do pobitih gre. Radio Ognjišče, 24. 3. 2016. <<http://radio.ognjisce.si/sl/176/slovenija/20219/>>, (dostop 10. 1. 2017).
- Vodopivec, Peter: Populacijske posledice 2. svetovne vojne in povojnega nasilja na Slovenskem. Žrtve vojne in revolucije: zbornik (referati in razprava s posveta Državnega sveta 11. in 12. novembra 2004, ki sta ga pripravila Državni svet Republike Slovenije in Inštitut za novejšo zgodovino v Ljubljani) (ur. Janvit Golob idr.). Ljubljana: Državni svet Republike Slovenije, 2005, str. 95–99.
- Vodopivec, Peter: Noben narod ni rojen samo iz kulture (pogovor je vodila Ženja Leiler). *Delo*, 27. 12. 2016, str. 13.
- Winkler, Heinrich August: Sich der Geschichte zu stellen, ist ein europäischer Imperativ. Dokumentation Gedenkstunde zum Ende des 2. Weltkrieges vor 70 Jahren. *Das Parlament*, 11. 5. 2015/20–21, str. 2–4.

Changes in the Interpretation of the Second World War in Slovenia after the Fall of the Berlin Wall

Summary

The fall of the Berlin Wall signified the end of the bipolar world order. Despite global changes, interest in the Second World War has persisted. In western Europe, the US, and Russia the consensus still holds that the Second World War was a *good war*; namely, a conflict in which the forces of good triumphed over the forces of evil. In truth, no war is ever good, although some wars have better goals than others. In contrast, the nations and states that were defeated in the Second World War experienced the military conflict differently and have a different understanding of its meaning. Furthermore, the search for a new identity and the establishment of a new value system within the established interpretative pluralism is a general characteristic of transitional societies in eastern Europe. The Second World War in Yugoslavia was unique in that communist forces succeeded in adapting national and ideological incentives to the goals of the Allied coalition. After the end of the war, the portrayal of the period of Axis rule in Slovenia was very one-sided. After 1990, attempts were made to balance this portrayal with an interpretation of the war that originated in the Slovenian political diaspora. Consequently, discussions of the Second World War in the last twenty-five years have been marked by a *Kulturkampf*, or culture struggle. Endeavors at national reconciliation become the opposite, with each declaration of reconciliation only deepening existing antagonisms. The reinterpretation (i.e., revision) of the Second World War in Slovenia is, to a great extent, only a demolition of old myths through the creation of new ones. The current picture of Second World War events has become greatly distorted, which has a harmful effect on society.

Palmira, ljubezen moja

VERENA PERKO*

IZVLEČEK

Prispevek razpravlja o vzrokih za uničevanje kulturne dediščine v Siriji in še posebej v Palmiri. V kratkem pregledu se dotakne narave uničevanj spomenikov in svetih mest v antiki. Nadaljuje z zgodovinskim pregledom o Palmiri in značilnostmi arheoloških raziskav. Razpravlja o dediščinskih konceptih in imperialistični naravi arheološke vede. Dotakne se elitistične narave tradicionalnih muzejev. Skuša prepoznati vzroke za sistematično uničevanje spomenikov na Bližnjem Vzhodu. Išče pomen političnega sporočila, ki ga z javno izvršenim uničevanjem »pošiljajo« posebni oddelki ISIS Zahodu, kajti zaradi (zlo)rabe sodobne informacijsko-komunikacijske tehnologije poteka uničevanje pred očmi vsega sveta. Sodobna tehnologija je poleg mnogih drugih dejavnikov dodatna vzpodbuda za brezobzirno uničenje. Avtorica razmišlja tudi o propadanju dediščine pri nas kot posledici zmanjševanja sredstev za njeno raziskovanje, varovanje in ohranjanje.

KLJUČNE BESEDE

Bližnji Vzhod, Sirija, Palmira, Tadmor, arheologija, muzeji, kulturna dediščina, uničevanje kulturne dediščine

ABSTRACT

This article discusses the causes of cultural heritage destruction in Syria, particularly in Palmyra. In a short overview it examines the nature of the destruction of monuments and ancient cities in antiquity. It then continues with a historical overview of Palmyra and the characteristics of archaeological research. It discusses heritage concepts and the imperialistic nature of archaeology, and comments on elitist traditional museums. It seeks to identify causes for the systematic destruction of Middle Eastern monuments, and searches for the significance of the political message being "sent" to the West by special ISIS squads because destruction is occurring before our very eyes due to (malicious) internet use. Modern technology, apart from other factors, can act as an incentive for further wanton destruction. The article also considers the invisible decay of heritage in Slovenia as a consequence of funding reductions in research, protection, and preservation.

KEYWORDS

Middle East, Syria, Palmyra, Tadmor, archaeology, museums, heritage, cultural heritage destruction

* Ddr. Verena Perko, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, e-pošta: verena.perko@siol.net

Uvod

Pričujoči prispevek je nastal kot razmišljanje o vzrokih za uničevanje kulturne dediščine, ki smo mu priča ne le na Bližnjem Vzhodu, temveč domala povsod po svetu navkljub naraščajočim meram varovanja in mednarodnim konvencijam o zaščiti spomenikov. Uničevanje kulturne dediščine v Iraku, Siriji in delno tudi v Libiji, ki ga izvajajo posebni oddelki ISIS, je še posebej tragično. Zaradi zlorabe svetovnega spleta poteka tako rekoč pred očmi vsega sveta – in prav ta možnost, ki jo tako velikodušno ponuja sodobna civilizacija, je postala dodatna vzpodbuda za brezobzirno uničenje. Kot mnoge me je posebej pretreslo uničenje Palmire. Avgusta 2015 je pred očmi vsega sveta zletel v zrak tempelj Belšamin, sledila je grozovita usmrtitev staroste sirijskih arheologov, 81-letnega Khaleda al Asaada, varuha Palmire. Khaled je bil rojen v Tadmorju, kot Palmiro imenujejo domačini. Po študiju v Damasku je vse svoje življenje posvetil raziskovanju in varovanju dediščine domačega kraja. Sodeloval je s številnimi strokovnjaki in uglednimi ustanovami po vsem svetu. Njegov največji uspeh je bila uvrstitev Palmire na seznam Unescove svetovne dediščine. 18. avgusta 2016 so ga po dolgem mučenju usmrtili. Smrt je bila kazen, ker ni hotel izdati, kam so skrili zaklade Palmire pred uničenjem. Zločinci so posnetke izmaličenega trupla objavili na spletu, kar je pretreslo ves svet. S protestnimi izjavami so se odzvale svetovne kulturne organizacije, Irina Bokova, generalna direktorica Unesca, pa je to početje označila kot obliko kulturne čistke in zločin proti človeštvu.¹ Italijanski minister za kulturo Francescini je pozval kulturne ustanove v Italiji, da izobesijo črne zastave v znak žalovanja in kot protest proti uničevanju kulturne dediščine.

Slovenske kulturne ustanove in dediščinski strokovnjaki se nismo odzvali v javnem protestu, čeravno je Slovenija sopolisnica domala vseh Unescovih konvencij o varovanju kulturne dediščine. Naše kulturne ustanove so obmolknile tudi vpričo številnih nekorektnih pisanj nekaterih medijev o Bližnjem Vzhodu in Siriji kot deželi brez kulture. Ta prispevek je neke vrste odziv na letargični molk slovenskih izobražencev in moralno mrtvoudnost ter neodzivnost slovenskih dediščinskih ustanov na uničevanje spomenikov in celo javno pobijanje uglednih dediščinskih strokovnjakov.²

Še posebej pa me je zanimalo vprašanje, zakaj je Zahod tako zelo

¹ Sirija, Irak in Libija so ratificirale Haaško konvencijo o varovanju kulturnih spomenikov v primerih vojaškega spopada iz let 1957, 1958 in 1967, glej *Haaška konvencija*.

² Na moj poziv slovenskim dediščinskim društvom SMD, SMS, ICOM in ICOMOS, da javnosti pojasnimo pomen uničevanja in da z razstavami in drugimi dediščinskimi dejavnostmi poskušamo prikazati pomen selitev in mešanj kulturnih tokov, se nihče ni odzval. Pripravila sem predavanje z naslovom *Palmira, ljubezen moja* in se odzvala vabilu številnih ustanov po

prizadelo uničenje Palmire, četudi je opustošenje doletelo tudi številne, nič manj pomembne kulturne in verske stavbe od Iraka do Sirije, vključno z antičnimi templji, starokrščanskimi cerkvami in znamenitimi mošejami.³ Skušala sem najti odgovor na vprašanje, ali je sla po uničenju nekaj, kar je inherentno sodobni civilizaciji in implicitno zaobjeto v zahodnemu dediščinskemu diskurzu. Sprašujem se tudi, ali ne sodi k namernemu uničevanju spomenikov tudi opuščanje skrbi zanje in njihovo posledično rušenje. Pri pisanju sem se opirala na temeljna arheološka in heritološka znanja, vodile pa so me misli sociologa Zygmunda Baumana in filozofa Petra Sloterdijka.⁴

Je uničevanje dediščine necivilizacijsko dejanje?

Uničevanje kulturne dediščine ni nekaj novega. V pisnih virih, še posebej v arheoloških evidencah, so zabeležena brezštevilna pričevanja in materialni dokazi o namernih uničenjih, bodisi kot kazni za nepokorščino, kolaboracijo ali kot dejanje, ki naj sovražnika izbriše z obličja zemlje in/ali ga zapiše v spomin kot barbara. Zadostuje, če se spomnimo nekaterih uničenj iz starega veka, ki so bila prepoznana kot vredna, da postanejo del zahodnega kolektivnega spomina. Skoraj brez dvoma zavzema prvo mesto požig Aten z Akropolo leta 480 pred Kr.⁵ Spominjanje na uničenje odreja Perzijcem neminljivo vlogo barbarov, Atenam pa nesmrtno vlogo zibelke evropske civilizacije. Šolski primer takega početja je tudi kazensko uničenje Kartagine leta 146 pred Kr. Rimljani so mesto oplenili, porušili in prebivalstvo odpeljali v suženjstvo. Antični viri ne omenjajo preoranja zemlje in očiščenja s soljo, kar je očiten (teatraličen) dodatek 19. stoletja, ko je usoda Kartagine kot eksemplarična kazni za barbare postala del evropske identitete. Manj znana je usoda Korinta, ki so ga isto leto (146 pred Kr.) Rimljani pod vodstvom Lucija Mumija kazensko zavzeli, pobili vse moško prebivalstvo, ženske in otroke prodali v suženjstvo in mesto oplenili. Pogosteje se omenja, da je Julij Cezar stari Korint

Sloveniji. Moj namen je bil seznaniti obiskovalce s pomenom kulturne dediščine za obstoj in razvoj človeštva in odpreti dialog med nami.

³ Za uničevanje spomenikov so posebej izurjeni t. i. Mestni bataljoni, *Kata'ib Taswiyya*. Zadolženi so za specialne naloge s premišljeno izbranimi cilji. V dobrega pol leta, med junijem 2014 in februarjem 2015, so uničili najmanj 28 zgodovinskih verskih stavb, oplenili so številne muzeje in zgodovinske stavbe, predmete neprecenljive vrednosti pa so uničili ali prodali po vsem svetu.

⁴ Sloterdijk, *Kritika ciničnega uma*; Smith, *Uses of Heritage*; Bauman, *Moderna in holokavst*.

⁵ Kousser, *Destruction and Memory*.

na novo pozidal, le malokdaj pa, da so pri prenovi rimski vojaki naleteli na stare grobove in jih opleniili.⁶ S starinami so krasili svoje domove v Italiji in jih na veliko prodajali v Rimu, kjer so dosegale visoko ceno. Grobovi so za Rimljane veljali kot sakrosanktni, nedotakljivi, vendar pa to očitno ni veljalo za grobove sovražnikov. Leta 410 so Alarikovi Vizigoti opleniili Rim. Velik del prebivalstva so pobili in odpeljali v suženjstvo, med drugim tudi sestro cesarja Honorija Galo Palcidijo. Čeprav so bili zavojevalci večidel kristjani, arijanci, so opleniili mnoge cerkve. Oskrunili so tudi grobnici cesarjev Avgusta in Hadrijana.⁷ Na poseben način so se v kolektivni spomin Zahoda zapisali Vandali z uničenjem Rima leta 455. Njihovo ime je postalo v času francoske revolucije eponim za namerno uničevanje in skrunjenje simbolov.⁸ Primeri nazorno kažejo, kako različen odnos je zavzel Zahod do podobnih, v svojem bistvu skrajno negativnih dejanj. Nekatera so postala s kasnejšimi teatraličnimi dodatki, kot sta preoranje zemlje in soljenje, šolski primeri za pravično kazen za uporne. Drugi so za podobno dejanje vstopili v evropski kolektivni spomin kot brutalni barbari in postali sinonim nesmiselnih uničevanj. Številne pa smo prepustili pozabi, ker nekako ne sodijo v podobo civilizirane (zahodne) družbe.

Posebna tarča pljenjenj bili predvsem sakralni objekti, templji, cerkve, oltarji in sveti prostori, vključno z grobovi. Z vidika sodobne materialistične in racionalistične družbe je bil eden od najpomembnejših razlogov za uničevanje pohlep. Antični templji so imeli tudi vlogo zakladnic.⁹ Hranili so dragocenosti in umetniška dela, ki so pogosto izvirala iz vojnega plena kot plačilo bogovom za njihovo pomoč v bojih.¹⁰ Slednje kaže na veliko simbolno moč tempeljskih zakladov, kar potrjuje tudi običajno razrušenje opljenjenih tempeljskih stavb, oltarjev in uničenje grobov.

Herodotov opis bojnega polja po bitki pri Platajah leta 479 pred Kr. omogoča globlje razumevanje tega početja. Po perzijskem porazu je na bojišču poleg mrtvih ležalo na tisoče dragocenih predmetov, ki so jih Perzijci jemali s seboj na vojne pohode z namenom, da bi jim zagotovili zmago. Predmeti so bili last bogov, simbolna zveza z božanskimi močmi in zaželen plen zmagovalcev, ki so

⁶ *Nekrokorinthia* je v latinščini udomačeni grški izraz, ki se nanaša na Korint, kjer so Cezarjevi veterani odkrili in zaplenili veliko število starin in jih odnašali na svoje domove kot materialni dokaz vojaškega uspeha in prevlade rimske kulture (Pallotino, *Che cosa è l'Archeologia*, str. 22; Buonia, *The Nature of Classical Collecting*, str. 308).

⁷ Hibbert, *Rome*, str. 71.

⁸ Izraz *vandalisme* je uporabil škof Henri Grégoire leta 1794 za opis uničevanja, ki ga je povzročila republikanska vojska.

⁹ Buonia, *The Nature of Classical Collecting*.

¹⁰ Perko, *Muzeologija in arheologija za javnost*, str. 25–33.

v zahvalo za zmago najprestižnejše kose darovali v tempeljske zakladnice.¹¹ V starem veku je končno zmago prineslo šele uničenje sovražnikovih božanstev, česar ni bilo mogoče doseči brez pomoči lastnih bogov,¹² ki jim je ob koncu vojnega pohoda pripadel najdragocenejši del vojnega plena.¹³ Rimljani so običajno premagana mesta tudi »olupili« vsega okrasja, kipe, oltarje, dragoceno obredno posodje in slikarije pa so odvedli v Rim. Plen je na eni strani predstavljal pomemben del obrednega triumfalnega sprevoda zmagovalca, na drugi strani pa so nagrabljeni, od vsepovsod pripeljani spomeniki postali simbolne priče rimskega imperializma.¹⁴ Bili so pomniki zmage, ki so skupaj s forumskim in ostalim urbanim tkivom soustvarjali rimsko imperialistično identiteto in pospeševali procese romanizacije.¹⁵ Uničenja so bila – in so še – temelj identitete zmagovalca in so pomembnejša od materialnega vidika plena, ki ga zmagovalci odvedejo s seboj. Uplenjeni in uničeni zakladi, in s tem tudi sama dejanja uničevanj, prevzamejo vlogo nosilcev prepletenih simbolnih pomenov. So dokaz zmage in izraz pravičnega boja zavojevalcev in so hkrati pomembno militaristično in politično sporočilo svetu.

Uničenje je imelo pri ljudstvih antičnega sveta snovno in duhovno razsežnost, bilo je stvar tostranstva in onstranstva. Za zmago nista zadostovala le meč in hrabrost bojujočih, poraz in smrt nista bila dovoljšna kazen za premaganca. Dokončno uničenje premaganca je prinesel šele izbris spomina nanj. Da bi premagani utonili v temo pozabe, njihova trupla niso smela biti obredno pokopana, kar je dušam vzelo mir in jih pahnilo v svet demonov. Po rimskem verovanju so bile kot *larvae* obsojane na brezkončna vandranja v medprostorih prekletstva. Nikoli se niso mogle pridružiti panteonu kot *lari* in *penati*, ki so bili pobožanstvene duše umrlih prednikov, eminentni varuhi domov, mest in domovine.¹⁶ Podobno je tudi pri Judih, ki ne poznajo hujšega prekletstva, kot je izbris spomina.¹⁷ *Pozabljeno naj bo njegovo ime* je judovsko prekletstvo največjih sovražnikov – in nasprotno, največji blagoslov prinaša

¹¹ Bianchi Bandinelli, *Od helenizma do srednjega veka*.

¹² Fustel de Coulanges, *The Ancient City*, str. 166.

¹³ Tudi iz naših krajev je poznan primer obrednega darovanja velikega vojnega plena kot simbolnega razkazovanja moči. Rimski vojskovodja Tuditan je po triumfalni zmagi nad Histri, Karni in Japodi leta 129 pr. Kr. obredno odvrnil plen v reko Timavo. S pomočjo domoljubnega dejanja je rimski vojskovodja postal mitični junak, izviru Timave, ki je bil prastari kulturni prostor staroselcev, pa je obred darovanja dal novo, romanizirano vsebino (Lettich, *Itinerari epigrafici aquileiesi*, str. 40).

¹⁴ Mattingly, *Imperialism, Power and Identity*.

¹⁵ Kissel, *Il foro romano*.

¹⁶ Fustel de Coulanges, *The Ancient City*, str. 96.

¹⁷ *Damnatio memoriae* ali kazen izbrisa iz javnega spomina je razvidna iz odklesanja dela kamnitega napisa z navedbo imena osebe, ki je padla v nemilost. *Damnatio memoriae*

spominjanje imena prijatelja pred božjim obličjem.¹⁸ Tako so celo na obrednih steklenih čašah izpisovali ime mojstra, izdelovalca čaše, da bi se ga mogli kupci hvaležno spominjati pred bogom.¹⁹

Sirija, dežela mnogih ljudstev, kultur, jezikov in verstev

Sirija ima izjemno bogato kulturno dediščino, kar je odraz geografske lege, plodnosti tal in vodnega obilja rečnih veletokov Oronta, Evfrata in Tigrisa. Ozemlje je most med tremi kontinenti in križišče najpomembnejših selitvenih in trgovskih poti z iztekom v Sredozemsko morje. Na tleh Sirije so odkrite sledi človekove najzgodnejše poselitve.²⁰ Zaradi ugodnih klimatskih pogojev in plodne zemlje sestavlja osrednji del Rodovitnega polmeseca, kjer so nastala najstarejša neolitska naselja v desetem tisočletju pred Kr. Tu so gospodarila številna ljudstva starega veka, Sumerci, Egipčani, Hetiti, Asirci in Babilonci.²¹ Med najzgodnejša kraljestva sodita bronastodobni mestni državi Ebla in Mari. Ostanke Eble so odkriti v bližini današnjega mesta Idlib, okrožje Haleppa na severu Sirije.²² Mari je zrastle na bregu Evfrata, ob današnji iraški meji v bližini vasi Tel Harriri. Bogati arheološki ostanke obeh kraljestev kažejo visoko stopnjo urbane civilizacije z upravnimi središči in obsežno kraljevo palačo s knjižnico.²³ Eblo so po drugi svetovni vojni raziskovali italijanski arheologi. Posebno presenečenje je prineslo odkritje knjižnice z več kot 20 000 napisnimi tablicami v eblaitskem jeziku. Zapisi obsegajo arhivske dokumente, verske in znanstvene spise in mnoga literarna dela, prevedena več jezikov in zapisana v različnih pisavah.²⁴ Eblo je leta 2330 porušil akadski kralj Sargon, vendar se je mesto ponovno razcvetelo pod Amoriti.

Mari, cvetoča kraljevina ob Evfratu z razvito civilizacijo, je v 18. stoletju pred Kr. padla pod babilonskim kraljem Hamurabijem. Ugarit, bogato pristanišče, že na ozemlju Hetitov, danes Ras Shamra, so v 12. stoletju pred Kr. oplenila t. i. morska ljudstva. V zadnjem tisočletju pred Kristusovim rojstvom

lahko opazujemo na nešteti spomeniki v domala slehernem muzeju na ozemlju nekdanjega Rimskega imperija.

¹⁸ Biblija demonom izrecno odreka pravico do imena, navaja zgolj njihovo število.

¹⁹ To so znamenite čaše mojstra Eniona, odlomki so bili odkriti tudi na naših rimskodobnih najdiščih (Perko, *Sia ricordato il compratore*).

²⁰ Butzer, *Environmental Change in the Near East*, str. 123–222.

²¹ Za temeljno delo še vedno velja *Civilisation of the Near East*, dober pregled nudi tudi Bedford, *The Persian Near East*, in Spek, *The Hellenistic Near East*.

²² Milano, Ebla.

²³ Margueron, Mari.

²⁴ Milano, Ebla, str. 1223.

se je na ozemlju Sirije razširilo obsežno novo asirsko kraljestvo, ki ji današnja Sirija dolguje svoje ime.²⁵ V tem času je postal splošno razširjen občevalni jezik aramejščina, ki je kasneje veliko pripomogla k širitvi krščanstva na Bližnji Vzhod. Od leta 539 pred Kr. dalje je bila Sirija del mogočnega perzijskega kraljestva. Po Aleksandru Velikem, ki je ustanovil številna nova mestna središča in razširil grško upravo in kulturo na širokem področju Bližnjega Vzhoda vse do osrednje Azije, je Sirija prišla pod Selevkide.²⁶

Že v primeru najstarejših kraljestev lahko prepoznamo temeljne značilnosti sirijske kulture, ki je bila od nekdaj pisana mešanica ljudstev, kultur, jezikov, pisav in verovanj in se je ohranjala skozi tisočletja. Helenizem je topogledno zapustil najbolj prepoznaven pečat. Dežele na širokem področju med Sredozemljem in Indijo so prepredle ceste, zgrajena so bila nova pristanišča, številna nova mesta z veličastnimi strukturami, zgradbami, obzidji so napajali mogočni akvadukti.²⁷ Sirija je v tem času dobila domala vse, kar je Rimsko cesarstvo s pridom vsrkalo in v 19. ter 20. stoletju postalo deziderat evropskih arheologov in prepoznaven del zahodne identitete.²⁸ Slikovite agora, mestna središča javno-političnega, gospodarskega, umetniškega, verskega in športnega življenja s teatri, odeoni in templji, od katerih so mnogi v času najzgodnejšega krščanstva bili preurejeni v krščanske cerkve in kasneje nekateri tudi v mošeje. Naj naštejemo le nekatera izmed najpomembnejših helenističnih mest: Sidon, Tir, Bejrut, Damask, Laodikeja, Emesa, Selevkeja, Antiohija, Palmira, Bosra, Zeugma in Apameja.²⁹

Rimsko zavzetje vzhodnega Sredozemlja se je zaključilo leta 64 pred Kr. z ustanovitvijo province Sirije kot rezultat velike bližnjevzhodne vojaške kampanje Pompeja Velikega.³⁰ Judovski upori proti rimski oblasti so zasejali seme razprtij, ki segajo vse do današnjih dni. Upor Bar-Kokhba med letoma 132 in 136 so Rimljani zatrli ob izdatni pomoči sirijske vojske. Padeč Jeruzalema, uničenje templja, pomor in izgon judovskega prebivalstva so se zaključili z izbrisom imena Judeje. Nastala je Palestina kot upravni del province Sirije.³¹ Sirija je tudi svetopisemska dežela in je neločljivo povezana s širjenjem zgodnjega krščanstva, k čemur je močno pripomogla splošna raba aramejskega jezika.

Za razumevanje pomena, ki sta ga imeli Sirija in posebej še Palmira v Rimskem cesarstvu, je treba vsaj na kratko omeniti upor palmirskega stratega

²⁵ Lemche, *The History of Ancient Syria*.

²⁶ Green, *From Alexander to Actium*, str. 160–166.

²⁷ Prav tam, str. 312–335.

²⁸ Maier, *The Ancient Near East in Modern Thought*, str. 107–120.

²⁹ Sartre, *The Middle East under Rome*, str. 5–31.

³⁰ Prav tam.

³¹ Prav tam, str. 88–131; Oppen, *The Emperor Hadrian*, str. 89–92.

Odenata. Leta 271 je rimska vojska pod njegovim vodstvom uspešno odvrnila perzijsko vojsko na vzhodni meji. Odenat je takoj zatem oklical samostojnost, Rimljani so ga kmalu umorili skupaj z odraščajočim sinom. Dogodki so vzpodbudili Odenatovo vdovo Zenobijo k uporabi ustanovitvi obsežnega samostojnega palmirskega kraljestva. Raztezalo se je čez celotno Sirijo od današnje južne Turčije pa vse do Egipta.³² Vključevalo je najpomembnejše žitnice starega Rima in ključna pristanišča vzhodnega Sredozemlja. Rim je kmalu ukrotil uporno kraljico, odvedena je bila v ujetništvo v Rim. Sledil je ponoven upor Palmircev leta 273, ki se je končal s kazenskim porušenjem mesta.

Kratka palmirska epizoda dobro osvetljuje pomen antične Sirije in Palmire za Rimsko cesarstvo.³³ Najprej pokaže na gospodarski pomen dežele znotraj Rimskega imperija.³⁴ Čez Sirijo so tekle trgovske povezave z Osrednjo Azijo, Kitajsko in Indijo, od koder je pritekalo neizmerno bogastvo. Kot že omenjeno, pa je bila Sirija tudi kmetijsko in obrtno zelo razvita, saj je poleg Egipta in Sicilije predstavljala eno od poglavitnih žitnic, ki so hranile rimska mesta in vojsko na oddaljenih mejah imperija.³⁵ Epizoda slikovito ponazarja tudi odločilno strateško vlogo Sirije, ki je mejila na Perzijo, edinega spoštovanega vrednega rimskega sovražnika.³⁶ Palmira je bila ne le izrazito trgovsko in obrtno mesto, bila je tudi ena glavnih postojank, ki so oskrbovale in nadzorovale vzhodno mejo. Sirija je bila ščit pred perzijskimi vdori in hkrati vozlišče živahnih karavanskih poti, med katerimi je bila najslavnejša svilena pot.³⁷

Sirija je tudi v času Bizanca doživljala viške gospodarskega razvoja in izvažala vino in olje v številna sredozemska središča.³⁸ Razširjenje oblasti muslimanskih Arabcev med letoma 634 in 640 in vključitev v Omajjidski kalifat nista prinesla prelomnih sprememb. Kalifat je bil vpet v gospodarski in kulturni prostor Sredozemlja in odprt za stike z Azijo. Za zgodnje obdobje so bile značilne večjezičnost, različne kulture in verska strpnost. Verska in upravna središča so bila prenesena v Palestino, Jordan, Damask in Homs, kjer danes stoji najstarejša muslimanska arhitektura, ki je pogosto vključevala

³² Kennedy in Riley, *Rome's Desert Frontier from the Air*, str. 32–46.

³³ Eadie, *One Hundred Years of Rebellion*.

³⁴ Kennedy in Riley, *Rome's Desert Frontier from the Air*, str. 27; Sartre, *The Middle East under Rome*, str. 240–274.

³⁵ Bowman in Wilson, *The Roman Agricultural Economy*, str. 2–32; Kehoe, *The State and Production*.

³⁶ Kennedy in Riley, *Rome's Desert Frontier from the Air*, str. 28–46.

³⁷ *The Cambridge Economic History*, str. 690.

³⁸ Prav tam, str. 678–679; Izdelke iz Sirije zasledimo tudi na slovenskih poznoantičnih najdiščih, posebej amfore za olje oblike LRA 1 in vinsko posodje LRA 3 (glej: Perko, *Seaborne Trade Routes*).

zgodnjekrščanske cerkve z grobovi svetopisemskih prerokov ter krščanskih svetnikov, npr. znamenita mošeja v Damasku z grobom sv. Janeza Krstnika.³⁹

Spremembe, posebej opazne pri širjenju arabščine, je prinesel čas Abasidskega kalifata s središčem v Bagdadu po letu 750, ko so začeli politično uveljavljati arabski jezik in muslimansko vero. Najpomembnejše versko središče in najbolj cvetoče kulturno mesto je postal Alep s še vedno močnimi bizantinskimi vplivi, kot je npr. viteški grad Krak des Chevaliers, in citadelo v Alepu. Leta 1260 so mesto ob podpori križarske vojske izropali mongolski napadalci. Timurlenkovi vpadi leta 1400 so prinesli opustošenje zaradi porušenja številnih gospodarskih in kulturnih središč ter pomembnih trgovskih postojank. Porušenja in opljenjena je bila tudi Palmira, od koder so v Samarkand odvedli najboljše umetnike in obrtnike.⁴⁰

Od leta 1516 do 1918 je bila Sirija vključena v Otomansko cesarstvo, ki ni nasprotovalo značilno pisani sirijski kulturi, rabi mnogih jezikov in verstev. Prihod Arabcev v Damask ob zaključku prve svetovne vojne je prinesel konec turške nadoblasti. Nastalo je neodvisno arabsko kraljestvo pod kraljem Fejsalom iz Hašemitskega rodu. Fejsalovo vladavino je nasilno pretrgal vdor francoskih sil leta 1920. Na francosko okupacijo pa so se Sirijci odzvali z nemiri in naraščajočim nacionalizmom. Sledili so upori, ki so jih francoske čete okrutno zatrle. Leta 1926 so Francozi kazensko zbombardirali najstarejši del Damaska. Francozi so se umaknili iz Sirije aprila 1946.⁴¹ Navkljub negativni kolonialistični konotaciji je Francija veliko prispevala h gospodarskemu in kulturnemu razvoju dežele, kar je opazno predvsem pri gradnji nove infrastrukture, ustanovitvi številnih šol in univerze v Damasku. Francoska okupacija pomeni tudi začetek sistematičnih arheoloških raziskav pod vodstvom najuglednejših francoskih univerz in inštitutov, ki so se jim kasneje pridružile tudi druge ustanove razvitega Zahodnega sveta. S sistematičnimi raziskavami so prišla na dan številna najdišča. Mnoga so bila znana iz starih pisnih virov, tudi *Biblije*. Predmeti velike kulturne in umetniške vrednosti so bili prepeljani v Narodni muzej v Damasku, ustanovljen leta 1919 v času kratkotrajne Fejsalove kraljevine. Veliko arheološke dediščine pa je bilo odpeljane na Zahod, v številne evropske in ameriške muzeje, kjer so postale vir predragocenega znanja o bližnjem Vzhodu. Posebno zanimanje je veljalo arheološki dediščini iz Palmire. Za zgodnje obdobje raziskav je značilno, da domačini, četudi so bili za to primerno profesionalno usposobljeni, niso sodelovali kot del strokovne

³⁹ Kennedy, *The Byzantine and Early Islamic Near East*.

⁴⁰ Cobb, *White Banners*; Humphreys, *From Saladin to the Mongols*.

⁴¹ Khoury, *Syria and the French Mandate*.

ekipe, temveč predvsem kot fizični delavci.⁴² Sledile so znanstvene in poljudne objave, številne medijske oddaje in filmi, ki so odločilno doprinesli k poznavanju izjemne kulturne dediščine Bližnjega Vzhoda.⁴³ Seveda v prvi vrsti mest in prostorov, ki so povezani z bibličnimi ali antičnimi temami, ki so bile vse do nedavnega interpretirane z vidika zahodnoevropskih vrednot. Med njimi je bila brez dvoma na prvem mestu Palmira.

Palmira, mesto ob svileni poti

Palmira je eno najbolj privlačnih antičnih mest, kar je brez dvoma posledica obsežnih raziskav in številnih objav. Najdišče z izjemno helenistično in rimskodobno arhitekturno dediščino ima začetke daleč v preteklosti. Nastanek, ki sega v prazgodovino, dolguje studentu Efqā in oazi, kjer so se od nekdaj ustavljale trgovske karavane. Tamkajšnje palmove gaje je opisal že Plinij, ki je zatrjeval, da jih je kar dvajset različnih vrst. Palme so dale mestu tudi ime, Palmira pomeni enako kot arabska različica imena Tadmor (tudi Tadmur), torej 'palma'. Mesto omenjajo številni antični pisni viri in *Biblija*. Razcvet je doživelo že v helenistični dobi na račun vpetosti Selevkidskega kraljestva v azijski gospodarski in kulturni prostor in svoje lege ob najpomembnejši trgovski svileni poti. V 3. stoletju pred Kr. je bilo avtonomno in tudi kasneje, za časa Rimskega cesarstva, je ohranilo veliko stopnjo samostojnosti in temeljne upravne značilnosti grškega polisa z močnimi lokalnimi potezami.⁴⁴ Mesto je v času svojega največjega razcveta najverjetneje imelo prek 100.000 prebivalcev. Vir blagostanja je bila cvetoča trgovina in številne razvite obrti, kar je bilo vsaj za rimsko družbo nenavadno. Palmira je bila pomembna trgovska postojanka s številnimi karavanseraji za trgovske karavane, od katerih so pobirali visoke dajatve. V Palmiri so skladiščili, preprodajali in izmenjavali blago iz Bližnjega vzhoda in Daljnega vzhoda, opremljali, varovali in vodili so dolge karavane vzdolž svilene poti.⁴⁵ Bogastvo Palmire, ki je po letu 106 z zatonom nabatejske Petre postala središče bližnjevzhodne trgovinske mreže, odraža razkošno urbano strukturo helenističnega značaja s številnimi lokalnimi posebnostmi. Elegantne ulične kolonade, agora z upravnimi zgradbami in obsežnimi karavanseraji, knjižnice, teatri, kopališča, templji.⁴⁶ Moč lokalne aristokracije je razvidna z nagrobnikov in mogočnih grobnic s hipogeji, z mozaičnim in

⁴² Díaz-Andreu, *A World History*, str. 134–166.

⁴³ Maier, *The Ancient Near East in Modern Thought*.

⁴⁴ Smith, *Roman Palmyra: Identity, Community, and State Formation*.

⁴⁵ *The Cambridge Economic History*, str. 690.

⁴⁶ Sartre, *The Middle East under Rome*, str. 151–205.

slikanim okrasjem, iz številnih portretnih upodobitev umrlih, posebej žensk v značilni lokalni noši in z razkošnim, tradicionalnim nakitom. Množina mumificiranih telesnih ostankov, odkritih na mestnih nekropolah Palmire, je dala dragocene in silno redke podatke za razumevanje palmirskega vsakdana. Številni napisi, mnogi med njimi so dvo- ali večjezični, omogočajo edinstven vpogled v pomemben del antične zgodovine in razumevanje zelo samosvoje rimske uprave tega dela cesarstva.⁴⁷ Po kazenskem porušenju mesta leta 273 je dal cesar Dioklecijan zgraditi močan obrambni sistem, ki omogoča vpogled v ključni del rimske strategije na Vzhodu.⁴⁸ Templji in oltarji kažejo svojkost lokalnih kultov, ki so se razvili pod močnimi vplivi Egipta, Mezopotamije in Rima.⁴⁹ Drobne najdbe so postale vir poznavanja vsakdanjega življenja prebivalstva Palmire s svojim lastnim jezikom, lokalno različico zahodno aramejskega oz. nabatejskega jezika in lastno različico pisave. Etnična slika je bila podobno pisana, sestavljalo jo je arabsko, amoritsko, aramejsko, judovsko in grško prebivalstvo.⁵⁰ V veliki meri so v Palmiri obdržali svojo lastni upravni in sodni sistem ter ga zgolj prilagodili rimskemu. Mesto je s svojo mnogokulturno, večjezično in pisano versko pripadnostjo primer izjemnega sožitja, ki je odločilno pripomoglo h gospodarskemu in kulturnemu razcvetu dežele.⁵¹

Palmira, svetovna dediščina

Prva poročila o Palmiri so dosegla Zahod v času renesanse. Med letoma 1616 in 1625 je mesto na potovanju po Bližnjem Vzhodu odkril glasbenik in pisec Pietro Della Valle. Sledila so poročila popotnikov in trgovcev, prvi študijski opis pa sega v leto 1705. Sredi 18. stoletja sta angleški ekspediciji pod vodstvom Roberta Wooda in kasneje Jamesa Dawkinsa začeli s sistematičnimi raziskavami, usmerjenimi predvsem na arhitekturne ostanke antične Palmire. Iz 19. stoletja sta najbolj znana obiska Lady Hester Stanhope leta 1813 in princa Semjona Abamelek-Lazareva, ki je leta 1881 odkril znameniti napis s palmirskimi carinskimi tarifami iz leta 137 po Kr. in ga dal prepeljati v Rusijo. Napis je eden najbolj pomembnih dvojezičnih dokumentov antične ekonomije, hranijo pa ga v Ermitažu.⁵² Prva arheološka izkopavanja je izvedla univerza iz Berlina na začetku 20. stoletja, vodila sta jih Otto Puchstein in Theodor

⁴⁷ Sartre, *The Middle East under Rome*, str. 206–297.

⁴⁸ *The Roman Army in the East*, str. 67–90.

⁴⁹ Sartre, *The Middle East under Rome*, str. 297–342.

⁵⁰ Prav tam, str. 274–296.

⁵¹ Smith, *Roman Palmyra: Identity, Community, and State Formation*.

⁵² *Palmirski carinski edikt v Ermitažu*.

Wiegand. Leta 1929 so raziskave prevzeli Francozi, vodil jih je Henri Arnold Seyrig, potekale so vse do odhoda Francozov iz Sirije in obsegale velik del mestnega središča, agora in templje. Od leta 1954 do 1956 so potekale raziskave pod vodstvom Unesca, izvedene so bile obsežne raziskave templja Belšamin. Izkopavanja je od leta 1958 vodil sirijski direktorat za starine, sodelovale so številne tuje univerze in inštituti, velik del svojega življenja pa je Palmiri posvetil Khaled al-Asaad. Največji uspeh skupnih prizadevanj je bil dosežen leta 1980 z vpisom Palmire na Unescov seznam svetovne dediščine.⁵³

Sistematične arheološke raziskave pod Francozi so vključevale najprej preselitev domačinov, ki so prebivali v hišah med ostanki antičnega in srednjeveškega mesta. Po tedanji konservatorski doktrini je sledilo »očiščenje« antičnih struktur vseh kasnejših, srednjeveških in novoveških (muslimanskih) dodatkov in ruševin mnogih uničenj. Palmira je bila porušena ne le v času Zenobijinega upora, ampak tudi v uporju proti omajadski oblasti leta 745, sledila sta rušilna potresa leta 1068 in 1089 in že omenjen Timurlenkov vpad leta 1400. Na obrobju antične Palmire, kjer je nastala srednjeveška vasica, je zrastle sodobno mesto Tadmor (tudi Tadmur). Zadnja desetletja je znano predvsem po zaporu z najslabšim slovesom na svetu.

Palmira je na Unescovem seznamu svetovne dediščine, kar štejejo številne sirijske ustanove in posamezniki za uspeh in kot priznanje sirijskim dediščinskim službam. Kako torej razumeti uničenje? Glede na široko (zlo)rabo medijev pri posredovanju posnetkov razstreljevanja ali uničevanja gre za dejanje, ki ima močno sporočilnost. Da bi ga lahko vsaj delno razumeli, je potrebno najprej razvozlati pomen Palmire za domačine. Za lažje razumevanje družbeno-političnih, semiotičnih pomenov dediščine, bomo uporabili temeljne heritološke pristope.⁵⁴

Dediščina kot družbeni proces

Konstruktivistični koncept razlaga dediščino kot konstrukt sedanjosti, kar priznava večina dediščinskih študij.⁵⁵ Izhaja iz stališča, da je dediščina družbeni proces, ki se oblikuje v sedanjosti kot družbeni dogovor, v katerem različni deležniki prepoznajajo določeno vsebino, predmet ali ostalino kot vrednoto, kot nekaj, kar je vredno ohranitve za zanamce. Iz tega izhaja, da je dediščina družbeni konstrukt, ki je po svoji naravi inherentno političen. Prezentirana in interpretirana dediščina je oblika javne predstavitve aktualnih

⁵³ Site of Palmyra, *Unescov seznam svetovne dediščine*.

⁵⁴ Smith, *Uses of Heritage*.

⁵⁵ *European Heritage Planning and Management*, str. 21; Smith, *Uses of Heritage*, str. 67.

političnih stališč določene skupnosti. S takšnim vrednotenjem ostalin preteklosti družba oblikuje svoj odnos do preteklosti, kroji družbena in politična razmerja v prihodnosti in odtuja ali približuje dediščino lokalnemu prebivalstvu. Interpretacija dediščine je manipulacija semiotičnih sporočil, ki razpolgajo z veliko simbolno močjo.⁵⁶ Za razjasnitev stališč si pogledjmo še arheologijo, ki velja za objektivno, apolitično znanstveno vedo. Arheologija se je razvila iz starinoslovja na začetku 19. stoletja in je kot sodobna znanost tesno povezana z imperializmom in kolonializmom.⁵⁷ Z odkrivanjem ostalin preteklosti je bila predhodnica velikih vojaških osvajanj ali jih je spremljala. Zaslužna je za odkrivanje starih kultur. Trditev, da je arheologija soustvarila podobo sodobnega zahodnega sveta in njegov odnos do družb preteklosti (in s tem tudi sedanjosti), ni pretirana. Arheološka izkopavanja so vse do nedavnega oskrbovala nacionalne muzeje velikih držav z izbranimi najdbami in sooblikovala identiteto Zahoda.⁵⁸ Arheologija je zaslužna za temeljna znanja o preteklih kulturah in civilizacijah, vzpostavila je kronologijo in ima velik vpliv na javnost, ker na podlagi materialnih dokazov deluje verodostojno.⁵⁹

Arheološko gradivo, spomeniki in ostanki arhitektur še niso dediščina sami po sebi, temveč to postanejo skozi procese interpretiranja in komuniciranja dediščinskih vsebin javnosti: pri tem velja, da je že sama odločitev za izkopavanje določenega najdišča ali dela najdišča interpretacija preteklosti.

Kot drugod v tretjem svetu so tudi na Bližnjem Vzhodu arheološke raziskave potekale vzporedno z imperialističnim širjenjem Zahoda. Sirija je bila kot biblijska dežela deležna še posebnega zanimanja. Francija je imela dominantno vlogo od prve svetovne vojne do leta 1946 in močan vpliv tudi kasneje. Z ustanovitvijo univerze v Damasku je dobila odločilen vpliv tudi pri izobraževanju domačih raziskovalcev. Splošna ugotovitev raziskovalke Margarite Díaz-Andreu, da so domačini tretjega sveta sodelovali pri arheoloških raziskavah zgolj kot poceni delovna sila in so se posamezniki šele kasneje uveljavili tudi kot strokovnjaki, ki pa največkrat niso imeli odločilne vloge pri objavah in interpretaciji gradiva, velja v celoti tudi za Sirijo.⁶⁰ Večina arheoloških objav, posebej specialističnih, ki se nanašajo na sirijska najdišča, je v francoskem in

⁵⁶ Za razumevanje moči dediščinskih sporočil zadostuje navedba rasističnih teorij, ki so jih podprle s svojimi raziskavami tako arheologija kot antropologija, etnologija in medicina. Odločilnega pomena pri tem je bila vloga *heimatmuzejev*, tj. muzejev, ki so z razstavami muzejskega gradiva posredovali rasistične ideje javnosti (Perko, *Muzeologija in arheologija za javnost*, str. 48 in 60).

⁵⁷ Schnapp, *The Discovery of the Past*.

⁵⁸ Díaz-Andreu, *A World History*.

⁵⁹ Perko, *Muzeologija in arheologija za javnost*, str. 178.

⁶⁰ Díaz-Andreu, *A World History*.

angleškem jeziku. Samoumevno je, da je bila interpretacija gradiva in najdišč v skladu z zahodnim znanstvenim diskurzom, pri čemer je imela pomembno vlogo znanstvena paradigma.⁶¹ V praksi je veljalo pravilo *ex situ*, arheološko gradivo pa so vse do zadnjih nekaj desetletij večinoma prepeljali v tuje muzeje, kjer so ga interpretirali tuji strokovnjaki v luči družbenih potreb Zahoda.⁶²

Iz tega izhaja, da je večji del sirijske arheološke dediščine (natančneje rečeno manj razvitega sveta) nastal kot odraz (identitetnih, kapitalskih, znanstvenih itd.) potreb, želja in imperialističnih teženj sodobne zahodne družbe. Domačinom je največkrat dodeljena zgolj pasivna vloga romanticistične etnografije. Tudi lokalne muzejske postavitve so odraz avtoritativnega dediščinskega diskurza. Muzeološke prezentacije arheološko dediščino obravnavajo v skladu z zahodno doktrino tradicionalnih muzejev elitistično: strežejo potrebam tujih obiskovalcev, največkrat turistov, in zgornjemu sloju domačega prebivalstva. Potrebe lokalne javnosti so v tradicionalnih, posebej arheoloških muzejih, postranska stvar. S tem dodatno odtujujejo dediščino domačinom in preprečujejo, da bi dediščino v okolju doživljali kot vrednoto življenjskega okolja in se angažirali za njeno ohranjanje.⁶³ Za osvetlitev vloge lokalne javnosti pri ohranjanju in varovanju dediščine navajam zgovoren primer iz Tunizije.

Primer muzeja Bardo v Tunisu

Leta 2012 sem se udeležila letne konference ICOFOM v Tunisu, kjer se je že odvijala t. i. arabska pomlad. Med ogledom muzeja Bardo z najboga-tejšo zbirko antičnih mozaikov z bližnjih posestev rimske aristokracije smo razpravljali z domačimi muzealci in arheologi o perečem vprašanju, kako približati bogato arheološko dediščino lokalnemu prebivalstvu. Muzej Bardo, eden najlepših muzejev Sredozemlja, je namenjen v prvi vrsti turistom in elitni peščici domačih izobražencev. Domačini vanj skorajda ne zahajajo. Domači muzejski strokovnjaki so kot glavni razlog eksplicitno navedli odtujenost domačega prebivalstva kot posledico avtoritativnega (zahodnega) dediščinskega diskurza, ki se odraža tudi v muzejski postavitvi. V tej luči dobi tudi nesmiselni teroristični napad, ki se je v muzeju Bardo zgodil 19. marca 2015,

⁶¹ O vlogi znanstvene paradigme na interpretacijo glej Johnson, *Archaeological Theory*, tudi Perko, *Muzeologija in arheologija za javnost*, str. 213.

⁶² V Siriji je ustanovitev Narodnega muzeja v Damasku malce ublažila »imperialistične« la-kote izkopavalcev, dejstvo pa je, da je arheologija inherentno znanost Zahoda, tradicionalne muzeje pa zaznamujeta elitizem in ekskluzionizem (Perko, *Muzeologija in arheologija za javnost*, str. 33–53).

⁶³ Merriman, *Involving the Public in Museum Archaeology*.

svoj logični (ne pa tudi opravičljivi) politični kontekst. V napadu je izgubilo življenje 21 ljudi, med njimi sta bila dva domačina, zaposlena v muzeju.

Uničevanje dediščine kot politično dejanje

Palmira je bila z vpisom na Unescov seznam svetovne dediščine prepoznana kot dediščina izjemne vrednosti za celotno človeštvo. Brez dvoma pomeni njena bogata zapuščina tudi domačinom vrednoto in so ponosni nanjo. Z ozirom na dejstvo, da je bila Sirija do izbruha državljanske vojne leta 2011 ena najbolj turistično razvitih dežel Bližnjega Vzhoda, je Palmira predstavljala »zlati« delež turistične ponudbe Sirije in s tem gospodarskega kapitala, ustvarjenega na podlagi kulturne dediščine. Jabolko spora tiči torej v identitetnem kapitalu Palmire. V primeru Palmire je moč prepoznati zahodno interpretacijo dediščine že pri odločitvi za arheološko izkopavanje, ki je bilo že od vsega začetka usmerjeno na antiko. Vsi ostanki iz kasnejših dob so bili odstranjeni in zanemarjeni kot nepomembni.⁶⁴ Tovrstni pristop k prezentaciji in interpretaciji sam po sebi ni (bil) sporen, sporen postane šele, ko ga razumemo kot obliko javne predstavitve aktualnih političnih stališč določene skupnosti, v tem primeru zahodnega sveta in nikakor ne večinskega muslimanskega prebivalstva. Z vrednotenjem ostalin preteklosti družba oblikuje odnos javnosti do preteklosti in kroji družbena in politična razmerja v prihodnosti ter odtuja ali približuje dediščino lokalnemu prebivalstvu.⁶⁵ Interpretacija dediščine je manipulacija semiotičnih sporočil, ki razpolagajo z veliko simbolno močjo.

Ni zanemarljivo dejstvo, da je Sirija tudi svetopisemska dežela, kar je nemalo vplivalo na politične in dediščinske odločitve po prvi svetovni vojni. Postala je deziderat evropskih raziskovalnih ustanov. Izjemna odkritja so navdihovala zahodne ustvarjalce in močno vplivala na razvoj sodobnih humanističnih ved in oblikovanje zahodne identitete.⁶⁶ Izkopavanjem so sledili odvoz najdb v evropske muzeje, študije in objave, filmi in številne oddaje, kar je vabilo trume turistov. Zahodu Palmira pomeni del slavne antične preteklosti, legitimni del klasične evropske identitete, morda mnogo bolj kot zaradi arheološke dediščine, zaradi proevropsko (rasistično) obarvane interpretacije preteklosti.⁶⁷ V primeru Palmire so sporočila od samega začetka močno imperialistično in

⁶⁴ Pristop je bil običajen za vse tovrstne raziskave, tudi v Evropi, ne le v deželah tretjega sveta. Spremenil se je postopoma, šele v zadnjih desetletjih s širjenjem poprocesne arheologije (Perko, *Muzeologija in arheologija za javnost*, str. 178–186).

⁶⁵ Plestenjak, *Vpliv politike na oblikovanje arheološke dediščine*.

⁶⁶ Maier, *The Ancient Near East in Modern Thought*, str. 107–120.

⁶⁷ V filmu *Nel segno di Roma* iz leta 1959 je Zenobio uprizorila brhka, plavalasa in

kolonialistično obarvana, krojena po potrebah zahodne družbe. Izkopavanja, interpretacija najdb in spomenikov, njihova muzealizacija in nenazadnje tudi njihovo trženje v obliki turistične ponudbe so bili vedno v luči zahodnega, kolonialističnega diskurza. Palmira kot helenistično, močno grecizirano mesto z bogato rimsko kulturo ni moglo postati vrednota, kaj šele identiteta sunitskega muslimanskega prebivalstva, ki predstavlja v Siriji zadnja desetletja tudi zatirano večino. Tudi živahna, mnogokulturna, večjezična in raznonarodna antična in zgodnesrednjeveška družba s svojo odprtostjo v antičnem svetu ni mogla postati vrednota zaprti muslimanski skupnosti, čeravno je Sirija bila ena najbolj liberalnih dežel Bližnjega Vzhoda.

V kolikor pa večinsko lokalno prebivalstvo Palmire (in mnogih drugih spomenikov) ni prepoznalo kot del svoje lastne identitete, kot vrednoto, ki naj bi jo varovali in ohranjali zanamcem ter kot edinstven izobraževalni, razvojni in gospodarski kapital, se postavlja logično, četudi »necivilizacijsko« vprašanje: čemu torej ohranjati nekaj, kar je sveto zgolj osovraženemu Zahodu? Vprašanje nas vodi k enemu od morda najpomembnejših odgovorov.

Palmira, politični arzenal

Ob stari Palmiri je zrastle sodobno mestece, ki slovi po zaporih z nečloveškimi razmerami, na kar je mednarodno javnost že večkrat opozorila organizacija Amnesty International.⁶⁸ Brezobzirni pobjo zapornikov leta 1980 je opozoril na nevarne razmere v Siriji. Vzroki zanje segajo najmanj v leto 1961, ko je prišla z državnim udarom na oblast še danes vladajoča, sekularizaciji naklonjena stranka Baath. Leta 1970 je na čelo stranke stopil Hafez el Assad, oče današnjega kralja. Stranka je vse do danes ostala pod okriljem družine Assad, ki sodi med manjšinske alavite. Večinsko prebivalstvo spada med tradicionalistične sunite in spremembam že desetletja nasprotuje z upori in napadi na vodstvo. Najbolj tragična pa je bila povezava z ekstremističnimi skupinami. Leta 1980 se je zgodil v Damasku teroristični napad na Hafeza el Assada, ki jo je odnesel domala brez poškodb. Kot povračilni ukrep je bilo le dobro uro kasneje v ječi Tadmorja pobitih 1200 (političnih) zapornikov.⁶⁹ Palmira je postala za sunitске skrajneže simbol Assadovega trinoštva.

Tako se je Palmira, tako kot številni drugi spomeniki in arheološka najdišča,

poudarjeno prsata nordijska (!) diva Anita Ekberg. Več o filmski interpretaciji v Grassi, *Zenobia: un mito assente*.

⁶⁸ *Breaking the Silence of Tadmor Military Prison*.

⁶⁹ Nekateri viri ocenjujejo, da je bilo žrtev vsaj še enkrat toliko, glej: *Syria's Tadmor Prison Massacre*.

spremenila v vroč politični kapital. Uničevanje dediščine je postalo oblika kompleksnega, večpomenskega semiotičnega sporočila, ki odraža mnoge podobe sodobnega razbitega sveta; ta, ki jo obravnavamo, je le ena od mnogih. Ker pa je namenjena Zahodu, se nas najbolj dotakne in je za Zahod toliko bolj tragična. V primeru Palmire ima sporočilo še bolečino čustvene navezanosti, kajti skozi medije in turistično ponudbo si je Zahod mesto »prisvojil«. Za tisoče je postala svojevrsten *lieu de mémoire*. Sirija je bila vse do izbruha državljanske vojne ena najbolj zaželenih turističnih destinacij.

Svojo vlogo igra tudi pomen, ki ga ima Sirija kot biblijska dežela. Je prostor širjenja zgodnjega krščanstva, tu so nastale najstarejše krščanske cerkve, npr. v Damasku, Alepu itd. Staro mestno jedro v Homsu, citadela v Alepu, izjemna arhitektura gradu Krak des Chevalier, starokrščanske cerkve in mošeje ter slikovite tržnice v mestih Damask, Apameja, Bosra in Dura Europos so le najbolj znane točke – vse brez izjeme so postale tarča načrtnih uničevanj. Spremljajo jih splošna pljenja muzejev in zbirk, ki ob prepovedani trgovini z ukradenimi umetninami in starinami polni zasebne zbirke zahodnih petičnežev. Brez kupcev, ki so pripravljene kljub zakonski prepovedi za te predmete odšteti visoko ceno, to zanesljivo ne bi bilo mogoče.

Zaključek

Uničenja so bila – in so še – pomemben del identitete zmagovalca, neredko so celo pomembnejša od materialnega vidika plena, ki ga zmagovalci odvedejo s seboj, hkrati pa tudi ta ni zanemarljiv. Uplenjeni in uničeni zakladi, in s tem tudi sama dejanja uničevanj, prevzamejo vlogo nosilcev prepletenih simbolnih pomenov. Plen je materialni dokaz zmage in dokaz »pravičnega« boja zavojevalcev. Uničenja pa so v prvi vrsti pomembno militaristično in politično sporočilo svetu zmagovalca o poražencu.⁷⁰

Zahod je do podobnih, v svojem bistvu skrajno negativnih, dejanj uničevanja in uničevalcev v antiki zavzel zelo različna stališča. Nekatera uničenja so postala šolski primeri za pravično kazen za upornike, druga, podobna dejanja so trajno označila povzročitelje: vstopili so v zahodni kolektivni spomin kot brutalni barbari in postali sinonim nesmiselnih uničevanj. Številni primeri so utonili v pozabo, ker nekako ne sodijo v spodobno civilizirano (zahodno) družbo.

Pogled v preteklost nam omogoča razumeti nekatere skrite simbolne pomene uničevanj dediščine v sedanjosti. Z uničevanjem dediščine je moč

⁷⁰ Ferguson, *The Politics of Revenge and the Destruction of Sacred Sites*.

doseči popačenje kolektivnega spomina ali pa tudi popoln izbris določenih skupnosti, kultur, jezikov in verstev iz nekega prostora. Natančnejša analiza dogodkov podpira trditev, da manipulacijo z uničevanjem kulturne dediščine omogoča in na indirektnen način tudi vzpodbuja (sodobna) civilizacija. Začnemo lahko pri imperialističnemu konceptu dediščinskih znanosti, pri arheologiji in konservatorskih vedah, takoj za tem sledi avtoritativni dediščinski diskurz, ki vlada na področju kulturne dediščine. Zaključimo lahko z elitizmom Unescovega delovanja, pa smo še vedno le pri vrhu ledene gore. Zahodni dediščinski diskurz usodno odtuja dediščino od lokalnega prebivalstva, ki je posledično ne prepozna kot vrednoto življenja.⁷¹

Marsikaj lahko pripišemo predvsem civilizacijski informacijsko-komunikacijski tehnologiji. Po eni strani bi marsikaj ostalo neopaženo (in s tem tudi neproblemizirano), po drugi strani pa brez informacijsko-komunikacijske tehnologije, v prvi vrsti interneta, destrukcija spomenikov ne bi imela pravega učinka. Ostala bi politično sporočilo brez globalne javnosti. Če dobro razmislimo, je sodobna tehnologija posredno omogočila, da je tudi zahodna družba v uničevanju dediščine na Bližnjem Vzhodu ugledala svojo lastno zrcalno podobo. Toda ali se je z njo pripravljena tudi soočiti?

Da bi bil absurd še večji, je potrebno opozoriti, da se uničenja dediščine ne dogajajo samo na vojnih območjih Bližnjega Vzhoda in drugih ogroženih ozemljih. Če zavzamemo stališče, da je zanemarjanje dediščine poglavitni vzrok njenega propadanja in končnega (vsaj pri nas) z zakonom zapovedanega uničenja, bomo spoznali, da je usmerjanje žarometov na vojna območja svojevrstna manipulacija. Enostransko prikazovanje perečega problema izginjanja dediščine na vojnih področjih, pri čemer je treba poudariti, da javnost ni obveščena o uničenjih, ki se dogajajo med spopadi v Ukrajini, pogosto služi zakrivanju kritičnega stanja v naši neposredni okolici. Propadanje dediščine, katerega glavni vzrok je zanemarjanje, pogosto kot posledica namernega zmanjševanja finančnih sredstev za varovanje in vzdrževanje spomenikov, je postalo naša vsakdanjost. Slovenska posebnost je postalo marginaliziranje potreb po izobraževanju z dediščinskih področij, kar onemogoča prepoznati celostno podobo problema in uzreti vzroke za to početje. Ali kot trdi Zigmund Bauman, destruktivnost sodobne družbe ne bi bila mogoča brez brezhibnega uradniškega aparata, ki narekuje slepo poslušnost brez osebne odgovornosti, in brez otopele (strokovne) javnosti.

Ni težko prepoznati, komu tako stanje ustreza – in to kljub temu, da je

⁷¹ Šola, *Eseji o muzejima i njihovej teoriji*.

Evropski parlament v resoluciji 8. septembra 2015 ugotovil, da je dediščina izobraževalni, identitetni, razvojni in gospodarski kapital ter temelj evropskosti.⁷²

LITERATURA:

- Bauman, Zygmund: *Moderna in holokavst*. Ljubljana: Študentska založba, 2006.
- Bedford, Peter: *The Persian Near East. The Cambridge Economic History of the Greco-Roman World* (ur. Walter Scheidel, Ian Morris in Richard Saller). Cambridge: Cambridge University Press, 2007, str. 302–329.
- Bianchi Bandinelli, Ranuccio: *Od helenizma do srednjega veka*. Ljubljana: Studia Humanitatis, 1990.
- Bowman, Alan in Andrew Wilson: *The Roman Agricultural Economy: Organization, Investment, and Production*. Oxford Studies on the Roman Economy. Oxford: Oxford University Press, 2013.
- Buonia, Alexandra: *The Nature of Classical Collecting: Collectors and Collections, 100 BCE–100 CE*. London, New York: Routledge, 2004.
- Butzer, Karl: *Environmental Change in the Near East und Human Impact on the Land. Civilisation of the Ancient Near East* (ur. Jack M. Sasson). Peabody: Hendrickson Publishers, 1995, str. 123–222.
- Cobb, Paul: *White Banners: Contention in 'Abbāsīd Syria, 750–880*. Albany: State University of New York Press, 2001.
- Díaz-Andreu, Margerita: *A World History of Nineteenth-Century Archaeology, Nationalism, Colonialism, and the Past*. Oxford Studies in the History of Archaeology. Oxford, New York: Oxford University Press, 2007.
- Eadie, John: *One Hundred Years of Rebellion: the Eastern Army in Politics, A.D. 175–272. The Roman Army in the East* (ur. David Kennedy). *Journal of Roman Archaeology*. Supplementary Series 18. Ann Arbor, 1996, str. 135–151.
- European Heritage Planning and Management* (ur. Gregory Ashworth in Peter Howard) Chicago: Intellect Ltd, 1999.
- Fustel de Coulanges, Duma Denis: *The Ancient City. A Study of the Religion, Laws, and Institutions of Greece and Rome*. New York: Dover Publications, inc. Mineola, 2006.
- Grassi, Maria Teresa: *Zenobia: un mito assente*. *LANX* 7, 2010, str. 299–314.
- Green, Peter: *From Alexander to Actium: The Historical Evolution of the Hellenistic Age*. Los Angeles: University of California Press, 1990, str. 160–166.
- Hibbert, Christopher: *Rome: The Biography of a City*. London: Penguin Books, 1985.
- Humphreys, R. Stephen: *From Saladin to the Mongols: The Ayyubids of Damascus, 1193–1260*. Albany: State University of New York Press, 1977.
- Johnson, Matthew: *Archaeological Theory: An Introduction*. Chichester: Wiley-Blackwell, 2010.
- Kehoe, Denis: *The State and Production in the Roman Agrarian Economy. The Roman Agricultural Economy: Organization, Investment, and Production* (ur. Alan Bowman in Andrew Wilson). Oxford Studies on the Roman Economy. Oxford: Oxford University Press, 2013, str. 33–53.

⁷² Resolucija Evropskega parlamenta z dne 8. septembra 2015.

- Kennedy, David in Derrick Riley: *Rome's Desert Frontier from the Air*. London: Batsford Limited, 1990.
- Kennedy, Hugh: *The Byzantine and Early Islamic Near East*. London, New York: Routledge, 2006.
- Khoury, Philip: *Syria and the French Mandate: The Politics of Arab Nationalism, 1920–1945*. London: I. B. Tauris and Co. Ltd., 1987.
- Kissel, Theodor: *Il foro romano: Vita nel cuore di Roma*. Rim: Salerno editrice, 2004.
- Kousser, Rachel: Destruction and Memory on the Athenian Acropolis. *The Bulletin of the College Art Association of America*, 91/3 S, 2009, str. 263–282.
- Lemche, Niels Peter: The History of Ancient Syria and Palestine: An Overview. *Civilisation of the Ancient Near East* (ur. Jack M. Sasson). Peabody: Hendrickson Publishers, 1995, str. 1195–1219.
- Lettich, Giovanni: *Itinerari epigrafici aquileiesi: Guida alle epigrafi esposte nel Museo Archeologico Nazionale di Aquileia*. Antichita altoadriatiche 50. Trst: Editreg, 2003.
- Maier, John: The Ancient Near East in Modern Thought. *Civilisation of the Ancient Near East* (ur. Jack M. Sasson). Peabody: Hendrickson Publishers, 1995, str. 107–120.
- Margueron, Jean-Claude: Mari: A Portrait in Art of Mesopotamian City-State. *Civilisation of the Ancient Near East* (ur. Jack M. Sasson). Peabody: Hendrickson Publishers, 1995, str. 885–899.
- Mattingly, David: *Imperialism, Power, and Identity: Experiencing the Roman Empire*. Woodstock: Princeton University Press, 2011.
- Merriman, Nick: Involving the Public in Museum Archaeology. *Public Archaeology* (ur. Nick Merriman). London, New York: Routledge, 2004, str. 85–108.
- Milano, Lucio: Ebla: A Third-Millennium City-State in Ancient Syria. *Civilisation of the Ancient Near East* (ur. Jack M. Sasson). Peabody: Hendrickson Publishers, 1995, str. 1219–1230.
- Opper, Thorsten: *The Emperor Hadrian*. London: British Museum Press, 2008.
- Pallottino, Massimo: *Che cosa è l'Archeologia*. Firenze: Sansoni Editore, 1968.
- Perko, Verena. "Sia ricordato il compratore!" *Aquileia nostra*, 74, 2003, str. 478–494.
- Perko, Verena: Seaborne Trade Routes in the North-east Adriatic and their Connections to the Hinterland in the Late Antiquity. *L'adriatico dalla tarda antichità all'età carolingia: Atti del convegno di studio Brescia 11-13 ottobre 2001*. Firenze: All'Insegna del Giglio, 2005, str. 49–77.
- Perko, Verena: *Muzeologija, arheologija za javnost: Muzej Krasa*. Ljubljana: Kinetik, 2014.
- Plestenjak, Ana: *Vpliv politike na oblikovanje arheološke dediščine: Primer prezentacij arheološke dediščine v Ljubljani*. Doktorska disertacija. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 2013.
- Sartre, Maurice: *The Middle East under Rome*. Boston: Harvard University Press, 2017.
- The Cambridge Economic History of the Greco-Roman World* (ur. Walter Scheidel, Ian Morris in Richard Saller). Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
- Schnapp, Alain: *The Discovery of the Past: The Origins of Archaeology*. London: British Museum Press, 1996.
- Sloterdijk, Peter: *Kritika ciničnega uma*. Ljubljana: Študentska založba, 2003.

- Smith, Andrew: *Roman Palmyra: Identity, Community, and State Formation*. Oxford: Oxford University Press, 2013.
- Smith, Laurajane: *Uses of Heritage*. London, New York: Routledge, 2006.
- Spek, Van der, Robartus: The Hellenistic Near East. *The Cambridge Economic History of the Greco-Roman World* (ur. Walter Scheidel, Ian Morris in Richard Saller). Cambridge: Cambridge University Press, 2007, str. 409–433.
- Šola, Tomislav: *Eseji o muzejima i njihovoj teoriji: Prema kibernetičkom muzeju*. Zagreb: Hrvatski nacionalni komitet ICOM, 2003.
- The Roman Army in the East* (ur. David Kennedy). *Journal of Roman Archaeology*. Supplementary Series 18, Ann Arbor, 1996.
- Veyne, Paul: *Palmyra: Requiem für eine Stadt*. München: C. H. Beck, 2016.

Elektronski viri

- Haaska konvencija*: <http://www.mk.gov.si/fileadmin/mk.gov.si/pageuploads/Ministrstvo/Zakonodaja/Kulturna_dediscina/Haaska_konv_uradni_prevod.pdf>, (dostop 1. 10. 2016).
- Palmirski carinski edikt v Ermitažu*: <https://www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/learn/interesting_themes/items/palmira_tarif/?lng=en>, (dostop 1. 10. 2016).
- Site of Palmyra, *Unescov seznam svetovne dediščine*: <<http://whc.unesco.org/en/list/23>>, (dostop 1. 10. 2016).
- Breaking the Silence of Tadmor Military Prison*. Poročilo Amnesty International o ječah Tadmorja: <<http://www.merip.org/mer/mer275/breaking-silence-tadmor-military-prison>>, (dostop 30. 9. 2016).
- Syria's Tadmor Prison Massacre: Reliving Horrors of 32 Years Past*, poročilo o pokolu v ječah Tadmorja: <<http://middleeastvoices.voanews.com/2012/06/syrias-tadmor-prison-massacre-reliving-horrors-of-32-years-past-81070/>>, (dostop 30. 9. 2016).
- Ferguson, James: *The Politics of Revenge and the Destruction of Sacred Sites: Journey to the West*: <<http://www.internationalrelations.com/History/PoliticsOfRevenge.pdf>>, (dostop 30. 9. 2016).
- Rezolucija Evropskega parlamenta z dne 8. septembra 2015*: <<http://blogs.enact.org/culturalheritagecountsforeurope/standing-up-for-cultural-heritage-european-parliament-adopts-key-resolution/>>, (dostop 1. 10. 2016).

Palmyra, My Love

Summary

This article discusses the causes of cultural heritage destruction in Syria. It seeks to determine why the West reacted in such an emotional manner after the devastation of Palmyra. In a short overview, it touches on the nature of the destruction of monuments and ancient cities in antiquity. Such destruction was, and still is, an important part of conquerors' identity. Plundered treasures and

destroyed monuments, and consequently the acts of destruction themselves, take on the role of bearers of intertwined symbolic meanings.

A short historical overview of Syria and Palmyra follows. It discusses the multicultural character of the city and the mostly unilateral archaeological interpretation of cultural heritage. It analyses heritage concepts and the imperialistic nature of archaeology, and it touches on the elitist nature of traditional museums, which alienate heritage from the local population with their exclusionary approach. Consequently, the locals cannot recognize cultural heritage in their environment as a life value, and therefore they do not safeguard or preserve it.

This phenomenon is explained by research history that was simultaneous with the imperialistic intrusions of the West into the Middle East, especially by France. The author supports these claims with a short review of modern history and Syria's political history. She points to tragic events in Palmyra's dungeons in 1980 and the struggle for power between the Sunni, as the majority of the Syrian population, and the Alawites, a minority group centered on the Baath party and the Syrian royal family.

She then concludes by claiming that the manipulation of cultural heritage destruction is being enabled and indirectly encouraged by (modern) civilization. The imperialistic concept of heritage, archaeology, and conservation disciplines plays an important role. She points to the authoritative heritage discourse and UNESCO elitism. She sheds light on the fateful role of information-communication technology in the process of transmitting symbolic messages based on heritage destruction. New technology at the same time allows the West to see its own mirror image.

The author concludes by pointing to the heritage destruction in Slovenia and elsewhere in the West. The main reason for this is heritage neglect, which is occurring due to increasing funding cuts and unacceptable, unilateral emphasis on the role of heritage as an economic asset. This is happening despite the fact that the European Parliament passed a resolution on September 8th, 2015 stating that heritage is education, identity, development, and economic capital and one of the foundations of Europeanism.

Stari zemljevidi ozemlja Slovenije

PRIMOŽ GAŠPERIČ*

IZVLEČEK

V Sloveniji hranimo zelo bogato kartografsko dediščino. Naše ozemlje je bilo prikazano že na najstarejših evropskih zemljevidih. V 16. stoletju, zlasti pa od 17. stoletja dalje, se prek domačih in tujih posameznikov slovenski prostor enakovredno prikazuje na zemljevidih tistega časa. Sprva prevladujejo prikazi posameznih pokrajin, od srede 19. stoletja pa so pogostejši prikazi celotnega današnjega slovenskega ozemlja.

KLJUČNE BESEDE

geografija, zgodovina kartografije, stari zemljevidi, Slovenija

ABSTRACT

Slovenia has a very rich cartographic heritage. Slovenia's territory was already shown on the earliest European maps. In the sixteenth century, and especially since the seventeenth century, Slovenian space was presented on both domestic and foreign maps of that time. Initially, presentations of individual regions dominated, and then from the mid-nineteenth century onward representations of all of what is now Slovenian ethnic territory are more frequent.

KEYWORDS

geography, history of cartography, old maps, Slovenia

Uvod

Ozemlje Slovenije se nahaja na stičišču štirih velikih reliefnih enot: Alp, Dinarskega gorstva, Sredozemlja ter Panonske nižine. Zaradi tega je zanj značilna velika pokrajinska pestrost,¹ kar odsevajo tudi zemljevidi slovenskega ozemlja.² Kljub relativno majhnemu številu prebivalstva in majhnemu nacionalnemu ozemlju se z vidika kartografske dediščine uvrščamo med bogatejše

* Dr. Primož Gašperič, Geografski inštitut Antona Melika, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, e-pošta: primoz.gasperic@zrc-sazu.si

¹ Perko, *The Regionalization of Slovenia*, str. 51.

² Gašperič in Zorn, *Vzpeti svet na starih zemljevidih*, str. 5.

narode. Predvsem vpetost v habsburško monarhijo je skoraj pol tisočletja omogočala, da smo bili deležni takrat naprednih kartografskih tehnik, metod oziroma na splošno kartografskega razvoja. Nemško govoreči kartografi so veljali za dobre in cenjene izdelovalce zemljevidov v novem veku. Skupaj z nizozemskimi in flamskimi, francoskimi in italijanskimi kartografi so tvorili gonilno silo evropske kartografije.³

V prazgodovini so prvi »kartografi« upodabljali preproste slike nekega objekta ali dela naravnega okolja, ki so jih s pripomočki iz svojega življenjskega okolja vrezali, vdolbli ali narisali na tla oziroma na različne naravne materiale, kot so les, kosti, glina, kamen oziroma stene jam. V antiki so se ukvarjali s predstavitvijo Zemlje oziroma poznanege sveta ter z zvezdnim nebom. Prepričanje o okrogli obliki Zemlje je izhajalo iz razmišljanj starogrških filozofov in matematikov. Prve znanstvene temelje risanju zemljevidov in kartografiji kot vedi so dali prav stari Grki, saj so se številni učenjaki tistega časa (na primer Eratosten in Ptolemaj) ukvarjali z ugotavljanjem oblike Zemlje ter njeno velikostjo in upodabljanjem.

V srednjem veku se mnogo antičnega znanja izgubi, saj so avtorji zemljevidov pogosto menihi, ki delujejo »le« za samostanskimi zidovi. V 12. stoletju se je v Evropi začel počasen, a vztrajen proces kartografskega preporoda oziroma kartografske renesanse,⁴ ki se od 13. stoletja dalje kaže v izdelavi portolanskih zemljevidov. Nekateri menijo, da gre za prve prave zemljevide, ki natančno prikazujejo obalne črte, pristanišča in kompasne smeri plovbe po morju.⁵

Do novega veka se ozemlje Slovenije prikazuje le kot del kartografskih prikazov širšega območja, zato je naše ozemlje prikazano zelo posplošeno in v majhnih merilih.

Kartografski prikazi v 16. stoletju

Na začetku novega veka so na razvoj kartografije odločilno vplivala raziskovanja in osvajanja takratnih vesil. V prvi polovici 16. stoletja so imeli vodilno vlogo pri razvoju kartografije Italijani. Rim in Benetke sta bila središče razvoja. V drugi polovici 16. stoletja so pobudo na kartografskem področju prevzeli Nizozemci oziroma Belgijci. Flamca Abraham Ortelius (1527–1598) in Gerhard Kremer Mercator (1512–1594) ter kasneje nizozemski kartograf

³ Gašperič, *Cartographic Images of Slovenia*, str. 263.

⁴ Woodward, *Medieval Mappaemundi*, str. 299.

⁵ Campbell, *Portolan Charts from the Late Thirteenth Century to 1500*, str. 371–446.

Willem Janszoon Blaeu (1571–1638) so s svojimi zemljevidi in atlasi zaznamovali nadaljnji razvoj kartografske dejavnosti.

V 16. stoletju so bili zelo dejavni tudi kartografi iz osrednje, predvsem nemško govoreče Evrope. Avstrijski zgodovinar in kartograf Wolfgang Lazius (1514–1565) je deloval na dvoru Svetega rimskega cesarstva nemške narodnosti, veliko potoval ter izdelal številna zgodovinska in kartografska dela posameznih delov cesarstva.⁶

Zemljevidi Evrope dobijo bolj prepoznavno podobo v času renesanse, na njih pa je prikazano tudi ozemlje današnje Slovenije. Zaradi nepoznavanja ozemlja, uporabe nepreverjenih podatkov, še ne dovolj kakovostnega razvoja kartografskih tehnik ter omejene natančnosti pri graviranju in tisku vsebujejo številne napake.⁷

Ozemlje Slovenije začnejo tuji kartografi pogosteje upodabljati na zemljevidih v začetku 16. stoletja. Prevladujejo zemljevidi dela ali celotne Evrope srednjega in malega merila, zato je ozemlje Slovenije prikazano podrobneje in bolj kakovostno kot v srednjem veku. Število zemljevidov se je v primerjavi s predrenesančno dobo močno povečalo, zato omenjamo le nekaj najpomembnejših kartografskih del.

Kartograf Pietro Coppo (1469 ali 1470–1555 ali 1556) je leta 1525 izdal zemljevid Istre (slika 1). Velik del svojega življenja je preživel v Izoli in je prvi kartograf s tega dela Jadrana, ki je izdal tiskano zbirko različnih zemljevidov.⁸ Zemljevid Istre prikazuje območje Slovenije, Istre in Dalmacije. Natančno so narisane obale, zaradi nepoznavanja kopnega pa se pravilnost prikaza z oddaljenostjo od morja manjša. Original hranijo v Pomorskem muzeju Sergej Mašera v Piranu. Velja za najkakovostnejšo kartografsko upodobitev Istrskega polotoka do sredine 18. stoletja.⁹

V štiridesetih letih 16. stoletja je bil v lesorezni tehniki izdelan zemljevid *Descriptio totius Illyridis* (Opis celotne Ilirije) Sebastiana Münstra (slika 2). Dodan je bil zbirki Ptolemajevih antičnih zemljevidov in je prvič omenjen v Münstrovi tretji dopolnjeni izdaji Ptolemajeve *Geografije*. Orientiran je proti jugu; prikazuje območje Slovenije, del Hrvaške in zahodno Bosno. Izstopa gozdni pas v obliki drevoreda, ki ponazarja sklenjeno gozdnato hribovje od Trnovskega gozda, prek Hrušice, Snežnika, Gorskega kotarja do Bosne, opazne pa so tudi podobnosti s Ptolemajevimi zemljevidi.¹⁰

⁶ Kratochwill, Lazius Wolfgang.

⁷ Fridl in Šolar, Vpliv razvoja kartografskih tehnik, str. 207–211.

⁸ Kozličić, *Kartografski spomenici hrvatskoga Jadrana*, str. 65–67.

⁹ Longyka, *Prikazi slovenskega ozemlja*, str. 449–451.

¹⁰ Bohinec, *Slovenske dežele na zemljevidih od 16. do 18. stoletja*, str. 3–4.

Slika 1: Zemljevid Istre Izolčana Pietra Coppia iz leta 1525. (Lago in Rossit, *Pietro Coppo: Le »Tabulae«*, str. 34–35.)

Nemški kartograf Augustin Hirschvogel (1503–1553) je zadnjih nekaj let svojega življenja pripravljal zemljevid Ogrske, ki je bil natisnjen leta 1565. Gre za enega prvih vojaških zemljevidov na habsburškem ozemlju.¹¹ Original ni ohranjen, znan pa je zaradi številnih ponatisov, predvsem po Orteliusovi priredbi v njegovem atlasu. Verjetno je bil zemljevid podlaga številnim kasnejšim zemljevidom tega območja.¹²

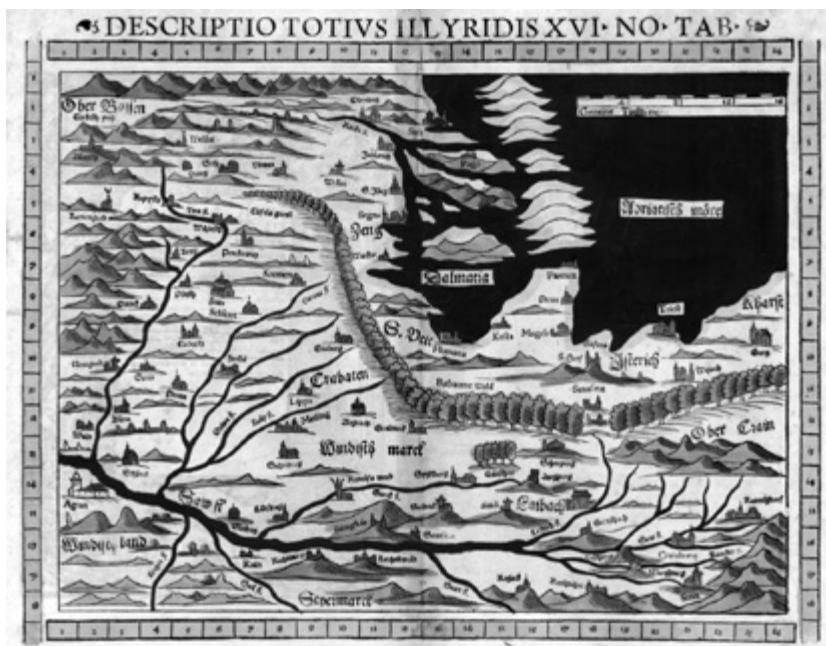
Leta 1560 je bil izdan zemljevid *Geografia particolare d'una gran parte dell'Europa, nuovamente descritta co i confini suoi [...]* (Podroben zemljevid velikega dela Evrope, na novo orisane z njenimi mejami [...]) Italijana Giacoma Gastaldija (okoli 1500–1566). Prikazuje območje Balkanskega polotoka, obalna območja pa so prikazana bolj natančno kot celinska.¹³

Leta 1561 je izšla zbirka enajstih zemljevidov z naslovom *Typi chorographici*

¹¹ Korošec, *Naš prostor v času in projekciji*, str. 53.

¹² Longyka, *Prikazi slovenskega ozemlja*, str. 455–457.

¹³ Marković, *Descriptio Croatiae*, str. 73–78.

Slika 2: Opis celotne Ilirije Sebastiana Münstra iz sredine 16. stoletja. (Münster, *Descriptio Totius Illyridis*.)

Provinciarum Austriae (Topografski tipi avstrijskih dežel) začetnika avstrijske kartografije Wolfgang Laziusa (1514–1565).¹⁴

Zemljevidi so sprva izhajali posamezno, nato pa so bili skupaj izdani kot celota. Slovensko ozemlje je prikazano na štirih zemljevidih, ki imajo obliko ovala, katerega drži dvoglav avstrijski orel. Za prikaz ozemlja Slovenije je zelo pomemben zemljevid *Ducatus Carniolae et Histriae una cum Marcha Windorum* (Vojvodina Kranjska in Istra s Slovensko marko), ki je prvi znani samostojni prikaz vojvodine Kranjske (slika 3).

Kot zgodovinarju so Laziusu zemljevidi služili za ilustrirano podobo dežel, kartografska točnost pa je nekoliko zanemarjena. Posledica je navidezno lep zemljevid s številnimi netočnostmi, na primer: naselja in reke so pogosto na napačnem mestu, gorovja so upodobljena le približno.¹⁵

Leta 1563 je beneški kartograf Giovanni Francesco Camocio (1501–1575) narisal zemljevid, ki ga je kasneje graver Ferando Bertelli (deloval med 1556

¹⁴ Lazius, *Typi chorographici prouin*, str. 7 in 27.

¹⁵ *Slovenci v svetu*, str. 14–15; Longyka, *Prikazi slovenskega ozemlja*, str. 452–454.

Slika 3: Zemljevid vojvodine Kranjske in Istre s Slovensko marko Wolfganga Laziusa iz leta 1561. (Lazius, *Ducatus Carniolae et Histriae una cum Marcha Windorum*.)

in 1572) predelal ter ga leta 1565 izdal pod naslovom *Nova discriptione della Dalmatia et Croatia* (Novi opis Dalmacije in Hrvaške). Zemljevid prikazuje Slovenijo, Istro, del Dalmacije, Slavonijo in del Bosne.¹⁶

Leta 1569 je nastal zemljevid *Ducatus Carniolae una cum Marchia Windorum* (Vojvodina Kranjska s Slovensko marko) Benečana Bolognina Zaltierija, ki je živel v drugi polovici 16. stoletja.¹⁷ Avtor se je pri izdelavi zgledoval po Laziusovem zemljevidu Vojvodina Kranjska in Istra s Slovensko marko. Na zemljevidu je opazna beneška grafika ter podatki iz zemljevidov avstrijskih avtorjev tistega časa.¹⁸

Leta 1570 je Abraham Ortelius v prvo izdajo atlasa *Theatrum Orbis Terrarum* (Gledališče sveta) vključil zemljevid *Schlavoniae, Croatiae, Carniae, Istriae, Bosniae, finitimorumque regionum nova descriptio* (Novi prikaz

¹⁶ *Slovenci v svetu*, str. 13–14.

¹⁷ Orožen, Nekoliko o zemljevidih slovenskih pokrajin, str. 28.

¹⁸ Marković, *Descriptio Croatiae*, str. 83.

Slavonije, Hrvaške, Kranjske, Istre, Bosne in sosednjih pokrajin). Gre za predelani zemljevid Ogrske, ki ga je Hirschvogel verjetno izdelal že sredi 16. stoletja,¹⁹ Ortelius pa ga je v pomanjšani obliki vključil v svoj atlas. Zemljevid v zgornjem delu prikazuje ozemlje med Osojskim jezerom in srednjo Donavo, v spodnjem delu pa območje med Jadranskim morjem in Sarajevom ter Višegradom.

Leta 1572 je nastal zemljevid *Illyricum* (Ilirija) madžarskega zgodovinarja Ioanesa Sambucusa (Jänuos Zsämbooky; 1531–1584). Gre za dopolnjen Hirschvoglov zemljevid Ogrske. Zemljevid je leta 1573 Ortelius objavil v drugi izdaji *Theatrum Orbis Terrarum* (Gledališče sveta). V mnogih primerih (na primer Istra) so območja že točneje narisana, vendar se še vedno oblikovno in podatkovno pozna vpliv Ptolemajevih zemljevidov.²⁰

Leta 1589 je izšel zemljevid *Forum Iulium, Karstia, Carniola, Histria et Windorum Marchia* (Furlanija, Kras, Kranjska, Istra in Slovenska marka) kartografa Gerharda Kremerja Mercatorja, ki je podlaga številnim kasnejšim zemljevidom. Izšel je v zbirki večjega števila zemljevidov.²¹ Mercator je podatke za območje Slovenije povzel po Orteliusu, ta pa po Laziusovih zemljevidih. Ker je podatke za naše kraje posredno povzel tudi od Laziusa, se napakam ni bilo mogoče izogniti (na primer neobstoječa reka *Alben fl.* oziroma Planinska reka).²²

Kartografski prikazi v 17. stoletju

V 17. stoletju imajo vodilno vlogo v evropski kartografiji še vedno Nizozemci. Kartografski prikazi postanejo tržno zanimivi, zato je zelo pomembna tudi zunanja podoba zemljevida. Geografski podatki za njihovo izdelavo so pogosto omejeni na kopiranje drugih zemljevidov. Kljub novim odkritjem se številni zemljevidi tiskajo, dokler njihova prodaja ne upade. Želja po manjših stroških izdelave zemljevidov vpliva na počasnejši razvoj kakovosti kartografskega prikaza.²³

Postopoma se uveljavljata nemška kartografska šola, ki tehnično izpopolni kartiranje, ter francoska, ki je zaslužna za številne izboljšave in natančnejše

¹⁹ Kratochwill, Hirschvogel Augustin, str. 301.

²⁰ Bohinec, *Slovenske dežele na zemljevidih od 16. do 18. stoletja*, str. 4–6; Marković, *Descriptio Croatiae*, str. 139–141.

²¹ Marković, *Descriptio Croatiae*, str. 149.

²² Shaw in Čuk, *Slovenski kras in jame v preteklosti*, str. 20.

²³ Raisz, *General Cartography*, str. 33.

terenske in astronomske meritve. To je tudi obdobje opisov posameznih območij oziroma dežel, ki so jim avtorji (topografi) dodali tudi kartografsko gradivo.²⁴

Na območju ozemlja Slovenije so najpogostejši prikazi posameznih dežel: Kranjske, Štajerske, Istre in Koroške. Slovenski prostor se začne bolj podrobno upodabljati od druge polovice 17. stoletja. To je obdobje, ko se poleg tujih uveljavijo tudi domači kartografi (živijo in delajo na območju Slovenije). Z lastnim terenskim delom izmerijo in opišejo posamezne dele slovenskega ozemlja. Izdelajo nekaj natančnih zemljevidov in so zaslužni za uveljavitev takratnih evropskih kartografskih smeri pri nas. Vzroki za nastanek podrobnejših zemljevidov so predvsem želje posameznih držav po prikazu lastnih ozemelj, potrebe vojske, razmah tiskarskih tehnik in potreba po zemljevidih, ki so prikazovali dežele novo odkritega sveta ali ozemlja stare celine. Zaradi gospodarskih potreb so v tem času nastali tudi prikazi manjših območij, največkrat v obliki zelo podrobnih in slikovitih tematskih zemljevidov. Takšen primer je nekoliko kasnejši cestni zemljevid s prikazom Notranjske. Leta 1720 ga je izdal kartograf in upravnik Idrijskega rudnika Franc Anton Steinberg (1684–1765). Od 17. stoletja dalje se postopno povečuje kakovost kartografskega prikaza. Kljub temu so zemljevidi v mnogih pogledih še nenatančni in izdelani površno. Vzrok za takšne prikaze našega ozemlja lahko iščemo v obrobni politični vlogi slovenskega prostora in nepoznavanju ozemlja, ki pa se z uveljavitvijo domačih avtorjev zmanjšuje. Ob koncu 17. stoletja nastanejo prva podrobnejša kartografska in zgodovinska dela, ki jih bomo predstavili v nadaljevanju.

Leta 1612 je nastal zemljevid *Archiducatus Carinthiae fertilissimi Carantania olim et Carnia, dicti, ex diligenti omnium Locorum Perlustratione et Dimensione, nova, vera, et Exactissima Geographia* (Najbolj natančen geografski oris, z novim pregledom in meritvijo vseh krajev najbolj rodovitne vojvodine Koroške, nekoč Karantanije in Kranjske) kartografa Israela Holzwurma (med letom 1575 in letoma 1580–1617). Leta 1616 so zemljevid ponovno izdali (prvi velja za izgubljenega), vendar v dvakrat manjšem merilu. Kljub majhnosti je dovolj natančen in vsebuje veliko podatkov.²⁵

Od leta 1635 je Nizozemec Willem Janszoon Blaeu s sinovoma izdajal atlase *Theatrum Orbis Terrarum, sive Atlas Novus* (Gledališče sveta ali Novi atlas). Njihova dela so bila najprej nadaljevanje in dopolnitev Orteliusovih in Mercatorjevih del, nato pa je atlas prerasel v samostojno delo. Tako kot ostala območja je tudi slovensko ozemlje prikazano na številnih zemljevidih, ki so povečini prirejani po delih že omenjenih avtorjev.

²⁴ Longyka, Prikazi slovenskega ozemlja, str. 458 in 460.

²⁵ Höck in Leitner, *Kärnten in alten Landkarten bis 1809*, str. 23.

Slika 4: Zemljevid Nicolasa Sansona iz leta 1657. (Sanson, *Hertzogthuber Steyer, Karnten, Krain.*)

Leta 1657 je francoski kartograf Nicolas Sanson (1600–1667) izdelal zemljevid *Hertzogthüber Steyer, Karnten, Krain & c. Duchés de Stirie, Carinthie, Carniole* (Vojvodine Štajerska, Koroška in Kranjska). Prikazuje območje med Zgornjo Štajersko in Istro ter območje med reko Piavo in Blatnim jezerom (slika 4). Pri prikazu našega ozemlja se pozna vpliv netočnosti Laziusovih zemljevidov.²⁶

Leta 1678 je bil natisnjen zemljevid *Styriae Ducatus Fertillissimi Nova Geographica Descriptio* (Novi geografski opis najplodovitejše vojvodine Štajerske) duhovnika in kartografa Georga Matthäusa Vischerja (1628–1696). Zelo podrobno prikazuje ozemlje Štajerske, vizualni vtis pa dajejo zemljevidu bogate ilustracije in besedila, ki zapolnjujejo prazen prostor (slika 5). Tak primer je upodobitev zmage avstrijske vojske nad turško leta 1664 pri Monoštru, ki jo upodablja boj nadangela Mihaela z zmajem.²⁷

Leta 1689 je izšlo delo *Die Ehre deß Hertzogthums Crain* (Slava vojvodine

²⁶ Bohinec, *Slovenske dežele na zemljevidih od 16. do 18. stoletja*, str. 9–10; *Slovenci v svetu*, str. 21.

²⁷ Stopar, *Zemljevid vojvodine Štajerske*, str. 34–50.

Slika 5: Izrez iz zemljevida Štajerske Geoga Matthäusa Vischerja iz leta 1678. (Vischer, *Ducatus Fertillissimi Nova Geographica Descriptio*.)

Kranjske) kranjskega polihistorja Janeza Vajkarda Valvasorja (1641–1693). V drugi knjigi tega dela je objavljen zemljevid *Carniolia, Karstia, Histria et Windorum Marchia* (Kranjska, Kras, Istra in Slovenska marka),²⁸ ki ga je izdelal Valvasor sam (slika 6). Nekoliko predelan zemljevid v dveh različicah je leta 1681 izdelal za zgodovinsko delo *Carniolia antiqua et nova* (Stara in nova Kranjska) zgodovinarja Janeza Ludvika Schönlebna (1618–1681). Prva različica je zemljevid tedanje Kranjske, druga pa zgodovinski zemljevid Kranjske, na katerem so spremenjena predvsem zemljepisna imena.²⁹ Podlaga Valvasorjevega zemljevida je prevzeta iz Merianovega zemljevida, ki je kopija Mercatorjeve *Karstia, Carniola, Histria et Windorum Marchia*. Valvasor je izboljšal zlasti upodobitev rečne mreže, velikost Cerkniskega jezera je mnogo pravilnejša, korak nazaj pa je upodobitev Istre, kjer se ni zgledoval po Coppovem zemljevidu Istre.³⁰ Njegova odlika je predvsem v tem, da služi bralcu knjige kot pomoč pri prostorski predstavi.

Leta 1690 je italijanski kartograf Giacomo Cantelli da Vignola (1643–1695) izdelal zemljevid *Parte della Schiavonia, Overo Slavonia, aggiuntavi la Contea*

²⁸ Valvasor, *Slava vojvodine Kranjske*, str. 159.

²⁹ Schönleben, *Carniolia antiqua et nova*.

³⁰ Longyka, *Prikazi slovenskega ozemlja*, str. 460–164; Rojc, *Kartografsko delo Janeza Vajkarda Valvasorja*, str. 166–177.

Slika 6: Valvasorjev zemljevid Kranjske, Krasa, Istre in Slovenske marke, ki je bil objavljen v drugi knjigi *Slave vojvodine Kranjske*. (Valvasor, *Carniolia Karstia Histria et Windorum Marchia*.)

di Cillea, e Windisch Mark (Del Slavonije (op. navedena italijansko in latinsko poimenovanje) s Celjsko grofijo in Slovensko marko), ki prikazuje območje Slovenije vzhodno od Cerkniškega jezera, zahodno Slavonijo ter območje Hrvaške južno od reke Kolpe.³¹ Zemljevid dobro predstavlja porečji Drave in Save, Cerkniško jezero pa je preveliko in pomaknjeno preveč proti vzhodu.

Kartografski prikazi v 18. stoletju

18. stoletje je obdobje velikega napredka kartografske stroke. Vzroke za to lahko iščemo v politični, upravni ali vojaški želji oziroma nujni po natančnih izmerah in prikazih ozemelj za potrebe upravljanja s prostorom. To je čas izumov in izpopolnitve različnih pripomočkov za merjenje in določanje lege, kot so na primer nivelir, teodolit in kronometer. Druga polovica stoletja je tudi čas začetkov triangulacijskih metod za izmero površja, ki so močno povečale

³¹ Marković, *Descriptio Croatiae*, str. 205–206.

natančnost zemljevidov. Pri tem sistemu kartiranja, ki so ga kot prvi uporabili Francozi, gre za način določanja koordinat triangulacijskih točk s pomočjo mreže trikotnikov, ki služijo kot podlaga za nadaljnje določanje koordinat objektov izbranega območja.³²

Francija v tem obdobju postane vodilna kartografska sila Evrope. Razlika med kartografijo 17. stoletja (prevlada nizozemske kartografske šole) in 18. stoletja (prevlada francoske kartografske šole) je v večjem znanstvenem pristopu. Kartografija temelji tudi na novejših pripomočkih, ki omogočajo natančnejše meritve in posledično bolj kakovostne kartografske prikaze.³³

Rast števila geografskih podatkov in kakovost zemljevidov sta vplivala na zmanjšanje poudarjenosti barvnih dekoracij, ki so v tem obdobju postopoma že nanešene v bolj umirjenih tonih, služile pa so prikazu meja in ločevanju posameznih območij.³⁴

Med letoma 1763 in 1787 je bila v habsburški monarhiji narejena prva sistematična vojaška topografska izmera, vendar zemljevidi (imenovani jožefinski vojaški zemljevidi), nastali na temelju te izmere, nimajo triangulacijske geodetske podlage. Pa vendar jih, kljub kartografski popačenosti, zaradi velikega merila, natančnosti izdelave in gostote podatkov uvrščamo med najboljša kartografska dela druge polovice 18. stoletja.³⁵ Pod vplivom merkantilistične politike se na našem ozemlju izvajajo številna dela in kartiranja: obnove cest (na primer Dunaj–Trst in Celovec–Ljubljana–Karlovec), regulacije rek (na primer porečje Ljubljanice od Vrhnike do izliva v Savo) in izsuševanje Ljubljanskega barja. Posledica tovrstnih del so številni zemljevidi, načrti in skice, ki zelo natančno prikazujejo območja, kjer so bila dela načrtovana in izvedena.³⁶

Nemški kartograf Johann Baptist Homann (1664–1724) je v letih 1714–1724 izdelal zemljevid *Tabula Ducatus Carnioliae, Vindorum Marchiae et Histriae* (Zemljevid vojvodine Kranjske, Slovenske marke in Istre) (slika 7). Zemljevid je narejen na podlagi Valvasorjevih podatkov³⁷ – gre za nekoliko izboljšano različico Valvasorjevega Zemljevida vojvodine Kranjske.³⁸

Zaradi lepo predstavljenega, a poenostavljenega prikaza ozemlja od Dalmacije do avstrijske Koroške ter dodane vedute Ljubljane in zemljevida Cerkniškega jezera je zemljevid doživel številne ponatise.³⁹ Med bolj znane

³² VGR, str. 426–427.

³³ Raisz, *General Cartography*, str. 32–34.

³⁴ Wallis in Robinson, *Cartographical Innovations*, str. 249.

³⁵ Gašperič in Orožen Adamič, Opis zemljevida, str. 45 in 48.

³⁶ Korošec, *Naš prostor v času in projekciji*, str. 104–128.

³⁷ Lago, *Stare karte Jadrana*, str. 140.

³⁸ Korošec, *Naš prostor v času in projekciji*, str. 74.

³⁹ Gašperič in Zorn, Vzpeti svet na starih zemljevidih ozemlja Slovenije, str. 6 in 7.

Slika 7: Zemljevid vojvodine Kranjske, Slovenske marke in Istre nemškega kartografa Johanna Baptista Homanna. (Homann, *Tabula Ducatus Carnioliae, Vindorum Marchia*.)

zemljevide 18. stoletja ga uvrščamo zaradi številnih kasnejših ponatisov ter priredb Seutterja in Lotterja. Homann je izdelal več zemljevidov, ki delno prikazujejo tudi slovensko ozemlje. Njegov *Ducatus Stiriae Novissima* (Naj-novejša vojvodina Štajerska) je pomanjšana priredba Vischerjevega dela, ki zajema slovenski del Štajerske in del Koroške. Zemljevid vojvodine Kranjske je kasneje dopolnil in ponovno izdal Seutter, ki je izdal tudi zemljevid *Carinthia Ducatus* (Vojvodina Koroška), ki poleg ostalih območij zajema tudi območja Kranjske do črte Bohinj–Radovljica–Kamnik.⁴⁰

Med največje domače kartografske dosežke 18. stoletja uvrščamo zemljevid *Ducatus Carnioliae tabula chorographica* (Horografski zemljevid vojvodine Kranjske), ki ga je leta 1744 izdal duhovnik Janez Dizma Florjančič (1691–okrog 1757). Gre za najkakovostnejši in najpopolnejši zemljevid Kranjske tega obdobja, sestavljen iz 12 listov. Odlikuje ga izredna plastičnost oblikovanosti površja, fizična velikost in večje merilo, ki znaša okoli 1 : 100.000

⁴⁰ *Slovenci v svetu*, str. 25.

Slika 8: Izrez iz Horografskega zemljevida vojvodine Kranjske iz leta 1744. (Florjančič, *Ducatus Carnioliae tabula chorographica*.)

(slika 8). Zemljevid prikazuje na zahodu območje do Gorice in Gradišča ob Soči, na vzhodu do Žalca, Brežic in Karlovca, na severu do Trbiža, Železne Kaple in Slovenj Gradca ter na jugu do Rovinja in Crikvenice.⁴¹ Posebnost zemljevida sta v zgornji desni kot dodana veduta in načrt Ljubljane (slika 8). Na bralca naredijo vtis številni slikovni dodatki in okraski z upodobljenimi prisposodobami (na primer bogovi, vrč z vodo) in deželnimi značilnostmi (na primer *putta*, ki kujeta železo). Zaradi okrasitev se zemljevid uvršča v sam vrh grafične umetnosti.⁴²

Leta 1752 je Gilles Robert de Vaugondy (1688–1766) ali njegov sin Didier Robert de Vaugondy (okoli 1723–1786) izdal (morda sta ga izdala oba) zemljevid *Partie Méridionale du Cercle d'Autriche, qui comprend La Basse Partie du Duché de Stirie, Le Duché de Carinthie, divisé en haute et basse, Le Duché de Carniole, divisé en haute, basse, moyenne et inter. Carniole, et l'Istrie Impériale* (Južni del Avstrije, ki obsega spodnji del vojvodine Štajerske, vojvodino Koroško, ki se deli na zgornjo in spodnjo, vojvodino Kranjsko, razdeljeno v zgornjo, spodnjo, srednjo in notranjo Kranjsko, ter cesarstvo Istre). Zemljevid

⁴¹ Reisp, Florjančičev veliki zemljevid Kranjske iz leta 1744, str. 5, 6 in 16.

⁴² Prav tam, str. 19.

Slika 9: Prikaz Ljubljane z okolico na jožefinskem vojaškem zemljevidu. (Reisp in Ficko, *Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787*, list 190.)

prikazuje južne dele takratne habsburške monarhije. Nekatera območja (na primer Kras in Dalmacija) so narisana bolj natančno kot na drugih zemljevidih tistega časa.⁴³

Okoli leta 1760 je izšel *Atlas Novus sive Tabulae Geographicae Totius Orbis Faciem, Partes, Imperia, Regna et Provincias* (Novi atlas geografskih zemljevidov vsega obličja sveta, njegovih delov, imperijev, kraljestev in provinc), kjer je objavljen Lotterjev zemljevid *Exactissima Ducatus Carnioliae, Vindorum Marchiae et Histriae delineatio cura* (Nadvse natančni oris vojvodine Kranjske, Slovenske marke in Istre). Gre za priredbo Homannovega Zemljevida vojvodine Kranjske, Slovenske marke in Istre iz začetka 18. stoletja. Zemljevidi v atlasu niso povsem zanesljivi, so površno izdelani in niso kartografsko posebno kakovostni.⁴⁴

V letih 1763–1787 so izhajali posamezni listi *Josephinische Landesaufnahme*, tako imenovanega jožefinskega vojaškega zemljevida. Izdelani so ročno, vsaka sekcija je narejena v dveh primerkih, originalu in kopiji (slika 9). Bili so strogo varovan vojaški dokument, ki ni bil dostopen širši javnosti. Ker je šlo za vojaški zemljevid večjega merila (1 : 28.800), je na njem nazorno predstavljen predvsem relief. Preglednost in nazornost so dosegli z natančnim

⁴³ Lago, *Stare karte Jadrana*, str. 180.

⁴⁴ Orožen, Nekoliko o zemljevidih slovenskih pokrajin, str. 36.

risanjem in z uporabo različnih barv.⁴⁵ V novejšem času so bili za slovensko ozemlje izdani v sedmih knjigah.⁴⁶

Zdravnik in naravoslovec Baltazar Hacquet (1739 ali 1740–1815) je avtor dela *Oryctographia Carniolica oder Physikalische Erdbeschreibung des Herzogthums Krain, Istrien und zum Theil der benachbarten Länder* (Oriktografija Kranjske ali fizikalni zemljepis vojvodine Kranjske, Istre in dela sosednjih dežel), ki je izšlo v štirih delih (1778–1789). V prvem zvezku omenjenega dela je objavljen tudi zemljevid z naslovom *Mappa Litho: Hydrographica Nationis Slavicae* (Litološko-hidrografski zemljevid slovanskih narodov). Zemljevid je podolgovate oblike in prikazuje območje med porečjema Save in Drave. Porečji obeh rek in večji kraji so vrisani pravilno, posebnost pa so označena rudna nahajališča. Krajevna imena so navedena pretežno s slovenskimi ali dvojezičnimi izrazi.⁴⁷ Hacquet je leta 1778 kot urednik sodeloval pri izdelavi zemljevida Franca Barage, ki je brez naslova, prikazuje pa ozemlje Kranjske. Kartografsko je zastarel, njegova odlika pa so označena nahajališča kamnin in rudnin ter slovenski toponimi. V manjšem obsegu so navedena tudi nemška in latinska imena. Hacquetovi zemljevidi so prvi tematski geološki zemljevidi na Slovenskem.⁴⁸

V letih 1788 in 1791 sta izšla prvi in drugi del zgodovinskega dela *Versuch einer Geschichte von Krain und der übrigen südlichen Slaven Oesterreichs* (Poskus zgodovine Kranjske in ostalih dežel južnih Slovanov Avstrije) dramatika Antona Tomaža Linhart (1756–1795). Njegovemu delu so bili dodani štirje zemljevidi. Zemljevida, ki prikazujeta podobno območje v različnih zgodovinskih obdobjih, sta *Tabula Antiqua regionis inter Dravum Fluvium et mare Adriaticum* (Antični zemljevid ozemlja med reko Dravo in Jadranskim morjem) v prvem delu in *Conspectus Karantaniae sive Slavorum meridionalium ante Caroli M. imperium* (Zemljevid Karantanije ali južnih Slovanov pred cesarstvom Karla Velikega) v drugem delu.⁴⁹ Prvi zemljevid je večji, narisani v večjem merilu in kartografsko podrobnejši, drugi pa že na prvi pogled deluje preprostejši. Zemljevida služita kot pomoč pri branju omenjenega dela, pri čemer se pokaže avtorjeva skrb za bralčevo razumevanje zgodovine Slovencev.

Med letoma 1789 in 1797 so izhajali zemljevidi, ki so bili vključeni v *Atlas von Innerösterreich: Die Provinz Inner-Oesterreich* (Atlas notranjeavstrijskih dežel) kartografa Josepha Karla Kindermanna (1744–1801). Atlas prikazuje Štajersko, Koroško, Kranjsko, Goriško in Gradiščansko ter takratno avstrijsko

⁴⁵ Rajšp in Ficko, *Spremna beseda*, str. 3–4.

⁴⁶ Zorn, *Jožefinski vojaški zemljevid kot geografski vir*, str. 130.

⁴⁷ Wawrik in Zeilinger, *Austria picta*, str. 104.

⁴⁸ Longyka, *Prikazi slovenskega ozemlja*, str. 470–471.

⁴⁹ Linhart, *Poskus zgodovine Kranjske*.

Slika 10: Litološko-hidrografski zemljevid slovanskih narodov Baltazarja Hacqueta. (Hacquet, *Mapa Litho: Hydrographica Nationis Slavicae*.)

Primorje. Sestavlja ga enajst zemljevidov srednjih meril ter pregledni zemljevid notranjeavstrijskih dežel. Zemljevidi zelo plastično prikazujejo površje, označene so različne vrste naselij ter jezikovna meja med Slovenci in Nemci na Koroškem in Štajerskem.⁵⁰

Kartografski prikazi v 19. stoletju

V 19. stoletju je vsebina na zemljevidih vse podrobnejša, podatki pa bolj natančni. V kartografiji pride do številnih kvalitativnih preskokov, na primer: prevlada uporabe trigonometrične metode, za prikaz reliefa se uveljavi natančnejša metoda črtkanja, razvoj nove tiskarske tehnike, imenovane litografija ali kamnotisk. V tem obdobju pride do poenotenja merskega sistema. Leta 1875 je tako imenovano Metersko konvencijo podpisalo sedemnajst držav,⁵¹ s čimer so olajšali kartografsko delo ter omogočili lažjo primerjavo.

Pri določanju in risanju stopinjskih mrež je od njenih začetkov izhodiščni vzporednik ekvator. Izhodiščni poldnevnik pa so si posamične države določale po svoje, najpogosteje je bil to tisti poldnevnik, ki je potekal preko ozemlja njihovih držav. Neenotnost so odpravili šele s konvencijo na mednarodnem geodetskem kongresu v Washingtonu leta 1884, ko so za izhodiščni poldnevnik določili tistega, ki poteka skozi Greenwich.⁵²

Kartografska dejavnost v Evropi je v drugi polovici 19. stoletja, zlasti

⁵⁰ Korošec, *Naš prostor v času in projekciji*, str. 143; Wawrik in Zeilinger, *Austria picta*, str. 102–104.

⁵¹ BIPM, *The Metre Convention*.

⁵² Project Gutenberg, *International conference*.

pa na koncu 19. stoletja, postajala zelo nacionalno usmerjena. Njen razvoj so pogosto vodile politike in nacionalne težnje posameznih držav ali narodov. Obe veji moderne kartografije, tako vojaška kot civilna, sta postali orodje v rokah oblasti in vojske.

To je tudi obdobje, ko v habsburški monarhiji zelo podrobno kartirajo državno ozemlje in izvajajo katastrske izmere. Pogosto jih imenujemo tudi vojaške izmere, ker jih izdelajo tudi za potrebe vojske. Prva izmera, kot smo omenili zgoraj, je bila izdelana v letih 1763–1787, v 19. stoletju pa sta sledili dve geodetski izmeri: druga (med letoma 1806 in 1869) in tretja (med letoma 1869 in 1887).⁵³ Zemljevid, ki je nastal kot rezultat druge izmere dežele, se imenuje *Franziszeische Landesaufnahme* (franciscejska deželna izmera). Tretja izmera se imenuje *Franzisco-Josephinische Landesaufnahme* (franc-jožefinska deželna izmera). Ta izmera je bila podlaga za kasnejše tako imenovane avstro-ogrske specialke.

Avstrijska kartografija, ki je v tem obdobju segala v sam kartografski svetovni vrh, je tudi v Sloveniji pustila močan pečat. Slovenija je tudi kasneje kot del južnoslovanskih državnih tvorb in nazadnje kot samostojna država razvijala kartografsko znanost v skladu z najsodobnejšimi svetovnimi standardi. V 19. stoletju se pojavijo zemljevidi v slovenščini ali dvojezični zemljevidi (slovenščina, nemščina) s prikazi tudi manjših delov slovenskega ozemlja ter večjih meril, prav tako pa tudi nacionalno usmerjeni, ki prikazujejo slovensko etnično ozemlje. Z omenjenimi izmerami je bilo ozemlje Slovenije prvič v celoti natančno kartirano.

Leta 1812 je bil natisnjen tudi *Carte des Provinces Illyriennes comprenant la Bosnie, l'Herzégovine, le Monténéro et quelques pays adjacens* (Zemljevid Ilirskih provinc, ki obsega tudi Bosno, Hercegovino, Črno goro in nekatere sosednje dežele), katerega avtor je kartograf francoske vojske Gaetan Palma. Zemljevid sodi med najbolj kakovostne kartografske izdelke iz začetka 19. stoletja. Njegove glavne odlike so razmeroma veliko merilo, kakovosten prikaz oblikovanosti površja, razčlenitev nekaterih kartografskih elementov ter odraz razmerja moči v Evropi.⁵⁴

Istega leta kot Palmin zemljevid je bil izdelan tudi *Carte von Inner Oestreich: Nach den neuesten astronomischen Ortsbestimmungen* (Zemljevid Notranje Avstrije z najnovejšimi astronomskimi določitvami položaja krajev) avtorja Josepha de Castra. Zemljevid prikazuje Štajersko, Kranjsko in Istro.⁵⁵ Naslov,

⁵³ Kretschmer in Messner, *Landesaufnahme*, str. 435–437.

⁵⁴ Gašperič, Orožen Adamič in Šumrada, *Zemljevid Ilirskih provinc iz leta 1812*.

⁵⁵ Dörflinger, *Die österreichische Kartographie*, str. 462.

Slika 11: Območje naselja Vrbljane južno od Ljubljane na zemljevidu franciscejskega katastra. (AS 181, L319, list A03.)

legenda in merilo so napisani v nemškem in francoskem jeziku, toponimi na zemljevidu pa v nemškem jeziku.

Podoben Castrovemu zemljevidu, a izdelan v večjem merilu, je *Charte von dem Königreiche Illyrien und dem Herzogthume Steyermark* (Zemljevid Ilirskega kraljestva in vojvodine Štajerske).⁵⁶ Poznana je izdaja iz leta 1818 saškega geografa Carla Ferdinanda Weilanda (1782–1847). Kljub številnim podrobnostim in gostoti toponimov je zemljevid dobro pregleden.

Leta 1818 se je začelo kartiranje tako imenovanega franciscejskega katastra (slika 11), ki je za slovensko ozemlje (z izjemo Prekmurja) trajalo do 1828. Kataster ne prikazuje oblikovanosti površja, je pa zelo podroben pri prikazu zemljiških parcel, ki so glede na kategorijo rabe tal ločene z barvo. Zaradi zemljiškodavčne reforme leta 1869 je med letoma 1869 in 1887 nastajal tako imenovani reambulančni kataster. Leta 1896 je sledila še revizija.⁵⁷

Leta 1831 je Georg Ludwig von Ritter (deloval v prvi polovici 19. stoletja) izdal zemljevid *Neueste Specialkarte von Krain nach der dermaligen Eintheilung in Bezirke* (Najnovejši specialni zemljevid Kranjske s tedanjimi

⁵⁶ Orožen, Nekoliko o zemljevidih slovenskih pokrajin, str. 40.

⁵⁷ Petek in Urbanc, The Franziscan Land Cadastre, str. 107–109.

Slika 12: Del specialnega zemljevida vojvodine Kranjske, ki ga je med letoma 1844 in 1846 izdelal Henrik Freyer. (Freyer, *Special-Karte des Herzogthums Krain*.)

okročji).⁵⁸ Zaradi kakovostnega kartografskega prikaza in berljivosti je lep primer zemljevida na prehodu v moderno kartografijo sredi 19. stoletja.⁵⁹

Leta 1832 je prvič izšel zemljevid *Karte vom Herzogthume Krain* (Zemljevid vojvodine Kranjske) vojaškega kartografa Gottfrieda Loschana (prva polovica 19. stoletja).⁶⁰ Njegovo izdelavo je naročila Kmetijska družba za Kranjsko in predstavlja prvi zemljevid, ki je nastal dosledno na podlagi tedanjih generalštabnih deželnih zemljevidov.⁶¹ Je kakovostno izdelan, zaradi črno-bele barve in splošne vsebine pa tudi zelo čitljiv. Uporablja le nemško poimenovanje krajev. Leta 1844 je zemljevid izšel z enakim naslovom, vendar izboljššan in razširjen na območje vsega Ilirskega kraljestva.⁶²

Med letoma 1844 in 1846 je izšlo 16 listov (slika 12) *Special-Karte des Herzogthums Krain* (Specialni zemljevid vojvodine Kranjske) botanika Henrika Freyerja (1802–1866). Odlika zemljevida je izredno bogastvo slovenskih krajevnih imen, približno polovica imen ima dodano tudi nemško različico. Označena so nahajališča kamnin, rudnin in rudarskih objektov, ki so pojasnjena

⁵⁸ Dörflinger in Neunteufl, *Krain*, str. 423.

⁵⁹ Korošec, *Naš prostor v času in projekciji*, str. 186.

⁶⁰ Dörflinger in Neunteufl, *Krain*, str. 423.

⁶¹ Korošec, *Naš prostor v času in projekciji*, str. 186.

⁶² Longyka, *Prikazi slovenskega ozemlja*, str. 478.

Slika 13: Zemljevid slovenske dežele in pokrajin Petra Kozlerja z letnico 1853. (Kozler, *Zemljevid Slovenske dežele in pokrajin*.)

v legendi z naslovom *Fossilien und montanistische Zeichen* (Fosili in montaniški znaki). Zemljevid predstavlja prvi slovenski stenski zemljevid, a z nemškimi naslovom in legendo. Zaradi prikazanih rudnin velja za izpopolnjenega naslednika Hacquetovega zemljevida iz leta 1782 in najboljše delo slovenske kartografije pred Kozlerjem, kateremu je služil kot podlaga.⁶³

Leta 1852 je bil natisnjen *Zemljevid slovenske dežele in pokrajin* Petra Kozlerja (1824–1879), ki je imel letnico 1853 (slika 13). Toda že decembra

⁶³ Leban, Henrik Karel Freyer in njegova karta Kranjske, str. 137–143; Longyka, Prikazi slovenskega ozemlja, str. 477; Orožen, Nekoliko o zemljevidih slovenskih pokrajin, str. 40–41.

1852 so avstrijske vojaške oblasti pri tiskarju zaplenile in zapečatile vseh 422 že natisnjenih zemljevidov, Kozlerja pa obsodile veleizdaje. Zemljevid prikazuje območja Kranjske, Koroške, Primorsko, Štajersko do Gradca, Prekmurje, Beneško Slovenijo in del Hrvaške. Predstavlja prvi zemljevid slovenskega etničnega ozemlja, kjer so imena krajev napisana izključno v slovenskem jeziku. Zaradi političnih zapletov z objavo je zemljevid v javnost prvič prišel šele leta 1861. Zemljevid je zaradi svojega nacionalnega naboja ter kakovostne kartografske upodobitve izšel v številnih ponatisih.⁶⁴ Manjše merilo, črtkan relief in številna imena zmanjšujejo preglednost zemljevida, zato se je avtor pri ponatisih odločil za barvanje meja in pokrajin.⁶⁵

Leta 1856 je izšel *General-Karte des Oesterreichischen Kaiserstaates mit einem grossen Theile der angrenzenden Länder* (Splošni zemljevid avstrijske cesarske države z večjim delom sosednjih dežel). Avtor je vojak in kartograf Josef von Scheda (1815–1888), takratni načelnik Vojaškogeografskega inštituta na Dunaju. Zemljevid je kartografsko zelo kakovosten, saj je oblikovanost površja prikazana zelo plastično, preglednost pa omejuje gostota zemljepisnih imen.⁶⁶

V 60. letih 19. stoletja je bil dejaven Blaž Kocen (1821–1871), avstrijski geograf in kartograf slovenskega rodu. Znan je predvsem po izdelavi šolskih atlasov in geografskih učbenikih. Izdelal je številne stenske in ročne zemljevide, med katerimi so tudi zemljevidi slovenskih dežel: Kranjske, Štajerske, Koroške. Njegove zemljevide odlikuje nazorno prikazan relief in racionalna naselbinska mreža.⁶⁷

Od leta 1873 so izhajali *Specialkarte der österreichisch-ungarischen Monarchie* (Specialni zemljevidi avstro-ogrske monarhije) v merilu 1 : 75.000 (slika 14). Izdelal jih je Vojaškogeografski inštitut na Dunaju, služili pa so vojaškemu in civilnemu namenu ter bili podlaga številnim kasnejšim topografskim in tematskim zemljevidom. Za celotno monarhijo je bilo izdelanih 715 odsekov.⁶⁸

Leta 1878 je nemški kartograf Carl Friedrich Baur (druga polovica 19. stoletja) izdelal dvojezični stenski zemljevid *Herzogthum Krain: Vojvodstvo Kranjsko*.⁶⁹ Zemljevid je narejen v nemškem in slovenskem jeziku ter kljub dvojnemu poimenovanju krajev dovolj pregleden. Morje in večja jezera

⁶⁴ Kordiš in Škufca, *Peter Kozler in prvi zemljevid slovenskega ozemlja*, str. 29–38.

⁶⁵ Kranjec, *Geografija*, str. 195–196.

⁶⁶ Marković, *Descriptio Croatiae*, str. 315.

⁶⁷ Žagar, Blaž Kocen (1821–1871), str. 87–90; Bratec Mrvar in sodelavci, *Kocenov srednješolski atlas*, str. 28–33 in 109–112.

⁶⁸ Marković, *Descriptio Croatiae*, str. 306; Peterca in sodelavci, *Kartografija*, str. 734.

⁶⁹ Dörflinger in Neunteufl, *Krain*, str. 423.

Slika 14: Izrez iz Specialnega zemljevida avstro-ogrske monarhije iz leta 1893, ki prikazuje območje Ljubljane. (Militärgeographisches Institut, *Spezialkarte der österreichisch-ungarischen Monarchie.*)

(Bohinjsko jezero, Blejsko jezero, Cerkniško jezero) so modre barve, reke so debelejšje ali tanjše črne črte, nekatere nižine (na primer Ljubljanska kotlina in Celjska kotlina) so zelene barve. Zemljevid predstavlja kartografski napredek v primerjavi s Freyerjevim zemljevidom Kranjske iz sredine 19. stoletja.⁷⁰

Sklep

V 20. stoletju sta se vsebina in količina kartografskega gradiva zelo povečala, poenotili pa so se tudi načini kartografskega prikaza. Posledica je nastanek številnih zemljevidov različnih meril in vsebin, ki so zlasti z digitalno tehnologijo postali dostopni in uporabni za vsakogar.

Stari zemljevidi poudarjajo oziroma prikazujejo vse tisto v pokrajini, kar se je avtorjem zdelo pomembno. Za pomanjkljiv kartografski prikaz mnogih zemljevidov so pogosto krivi: pomanjkanje natančnih inštrumentov in geodetskih izmer, avtorjevo prešibko poznavanje prikazanega ozemlja, nepoznavanje kartografskih načel oblikovanja, tehnične omejitve in stopnja razvoja takratne kartografske vede. Starejši zemljevidi danes predstavljajo

⁷⁰ Orožen, Nekoliko o zemljevidih slovenskih pokrajin, str. 42–43.

pomemben vir za razumevanje takratnega poznavanja dežel⁷¹ oziroma nudijo pogled na takratno kulturo.⁷²

Pričujoči članek je želel s svojo vsebino obeležiti mednarodno leto zemljevidov, ki ga je Mednarodna kartografska zveza (ICA) razglasila za leti 2015 in 2016.

KARTOGRAFSKI VIRI

- AS 181 – Arhiv Republike Slovenije. Reambulančni kataster za Kranjsko, 1823–1869. SI AS 181, k.o. Vrbljene, L319, list A03.
- Florjančič, Janez Dizma: *Ducatus Carnioliae tabula chorographica*. Približno 1 : 100.000. Zemljepisni muzej GIAM ZRC SAZU. Ljubljana, 1744.
- Freyer, Henrik Karel: *Special-Karte des Herzogthums Krain*. Približno od 1 : 113.500. Zemljepisni muzej GIAM ZRC SAZU. Wien: Verlag der Kunsthandlung H. F. Müller, 1846.
- Hacquet, Baltazar: *Mappa Litho: Hydrographica Nationis Slavicae*. Približno 1 : 400.000. Zasebna zbirka. Ljubljana, 1772.
- Homann, Johann Baptist: *Tabula Ducatus Carniolia, Vindorum Marchia et Histria ex mente Illustr. mi quondam L.B. Valvasorii*. 1 : 509.060. Narodna in univerzitetna knjižnica. Noriberge, 1714.
- Kozler, Peter: *Zemljovid Slovenske dežele in pokrajin*. 1 : 576.000. Narodna in univerzitetna knjižnica. Dunaj: Peter Kozler, 1953.
- Lazius, Wolfgang: *Ducatus Carniolae et Histriae una cum Marcha Windorum*. 1 : 513.979. Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu. Krain, 1561.
- Militärgeographisches Institut: *Specialkarte der österreichisch-ungarischen Monarchie im Masse 1:75.000*, list Laibach, zone 21, col. XI. Zemljepisni muzej GIAM ZRC SAZU. Wien: Militärgeographisches Institut, 1893.
- Münster, Sebastian: *Descriptio Totius Illyridis XVI NO TAB*. 1 : 702.878. Zasebna zbirka, 1545.
- Sanson, Nicolas d'Abbeville: *Hertzogthuber Steyer, Karnten, Krain, & Duches de Stirie, Carinthie, Carniole*. 1 : 777.868. Narodna in univerzitetna knjižnica. Paris, 1657.
- Valvasor, Janez Vajkard: *Carniolia, Karstia, Histria et Windorum Marchia*. 1 : 629.266. Narodna in univerzitetna knjižnica. Nuremberg, 1689.
- Vischer, Georg Matthäus: *Ducatus Fertilissimi Nova Geographica Descriptio*. Približno med 1 : 160.000 in 1 : 172.800. Narodna in univerzitetna knjižnica. Graz: G. M. Vischer, 1678.

Podatki o merilu so povzeti iz:

Gašperič, Primož: *Razvoj metod prikaza kartografskih elementov na starih zemljevidih ozemlja Slovenije*. Doktorska disertacija. Koper: Univerza na Primorskem, FHŠ, 2016.

⁷¹ Polič, Doumevanje okolja, str. 38.

⁷² Klemenčič, Miselna slika pokrajin, str. 162.

LITERATURA

- Antiquariat Clemens Paulusch GmbH. Homann, J. B.: *Tabula Ducatus Carnioliae, Vindorum Marchiae et Histriae*, <<http://antiquariat-paulusch.de/neuzugaenge-mai-2015/>>, (dostop 11. septembra 2015).
- Austria picta: Österreich auf alten Karten und Ansichten* (ur. Franz Wawrik in Elisabeth Zeilinger). Graz: Akademische Druck-u. Verlagsanstalt, 1989.
- BIPM – Bureau International des Poids et Mesures: *The Metre Convention*, <<http://www.bipm.org/en/worldwide-metrology/metre-convention/>>, (dostop 22. oktobra 2015).
- Bohinec, Valter: *Slovenske dežele na zemljevidih od 16. do 18. stoletja*. Ljubljana: Cankarjeva založba in Trubarjev antikvariat, 1969.
- Bratec Mrvar, Rožle, Lukas Birsak, Jerneja Fridl, Drago Kladnik in Jurij Kunaver: *Kocenov srednješolski atlas kot didaktična prelomnica*. Geografija Slovenije 22. Ljubljana: Založba ZRC, 2011.
- Campbell, Tony: Portolan Charts from the Late Thirteenth Century to 1500. *The History Of Cartography 1: Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and Mediterranean* (ur. John Brian Harley in David Woodward). Chicago, London: The University of Chicago Press, 1987, str. 371–463.
- Dörflinger, Johannes: *Die österreichische Kartographie im 18. und zu Beginn des 19. Jahrhunderts: Österreichische Karten des frühen 19. Jahrhunderts*. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1988.
- Dörflinger, Johannes in Walter Neunteufl: Krain. *Lexikon zur Geschichte der Kartographie von den Anfängen bis zum ersten Weltkrieg 1* (ur. Ingrid Kretschmer in Sodelavci). Wien: Franz Deuticke, 1986, str. 423.
- Fridl, Jerneja in Renata Šolar: Vpliv razvoja kartografskih tehnik na podobe zemljevidov slovenskega ozemlja od 16. do 19. stoletja. *Zgodovina knjige in bralne kulture na Slovenskem* (ur. Ines Vodopivec). Ljubljana: Zveza bibliotekarskih društev Slovenije, Narodna in univerzitetna knjižnica, 2011, str. 205–221.
- Gašperič, Primož in Matija Zorn: Vzpeti svet na starih zemljevidih ozemlja Slovenije in okolice. *Planinski vestnik*, 116/12, 2011, str. 5–9.
- Gašperič, Primož in Milan Orožen Adamič: Opis zemljevida »Carte des Provinces illyriennes comprenant la Bosnie, l'Herzégovine, le Monténéro et quelques pays adjacents«, Gaetan Palma, Trieste, 1812. *Zemljevid Ilirskih provinc iz leta 1812* (ur. Aleš Pogačnik). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2012, str. 46–57.
- Gašperič, Primož, Milan Orožen Adamič in Janez Šumrada: *Zemljevid Ilirskih provinc iz leta 1812 = Carte des Provinces illyriennes de 1812*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2012.
- Gašperič, Primož: Cartographic Images of Slovenia through Time = Kartografske upodobitve Slovenije skozi čas. *Acta Geographica Slovenica*, 47/2, 2007, str. 245–273. DOI: 10.3986/AGS47205.
- Höck, Josef in Friedrich Wilhelm Leitner: *Kärnten in alten Landkarten bis 1809: Ausstellung anlässlich der 100-Jahr-Feier des Landesmuseums für Kärnten 1884–1984*. Klagenfurt: Landesmuseum für Kärnten, 1984.
- Klemenčič, Marjan M.: Miselna slika pokrajini. *Spoznavni zemljevid Slovenije* (ur. Marko Polič in Grega Repovš). Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2002, str. 161–180.

- Kordiš, Ivan in Irena Škufca: *Peter Kozler in prvi zemljevid slovenskega ozemlja*. Kočevje: Muzej, 1996.
- Korošec, Branko: *Naš prostor v času in projekciji*. Ljubljana: Geodetski zavod SR Slovenije in Geodetska uprava SRS, 1978.
- Kozličić, Mithad: *Kartografski spomenici hrvatskoga Jadrana: Izbor karata, planova i veduta od kraja 17. stoljeća*. Zagreb: AGM, 1995.
- Kranjec, Silvo: Geografija. *Slovenska matica 1864–1964* (ur. France Bernik). Ljubljana: Slovenska matica, 1964, str. 195–219.
- Kratochwill, Max: Lazius, Wolfgang. *Neue Deutsche Biographie 14*, 1985, <<http://www.deutsche-biographie.de/ppn118726870.html>>, (dostop 7. novembra 2015).
- Kratochwill, Max: Hirschvogel Augustin. *Lexikon zur Geschichte der Kartographie von den Anfängen bis zum Ersten Weltkrieg 1* (ur. Ingrid Kretschmer in sodelavci). Wien: Franz Deuticke, 1986, str. 301.
- Kretschmer, Ingrid in Robert Messner: Landesaufnahme. *Lexikon zur Geschichte der Kartographie von den Anfängen bis zum Ersten Weltkrieg 1* (ur. Ingrid Kretschmer in sodelavci). Wien: Franz Deuticke, 1986, str. 435–437.
- Lago, Luciano in Claudio Rossit: *Pietro Coppo: Le »Tabulae«: (1524-1526) una preziosa raccolta cartografica custodita a Pirano*. Trieste: Lint, 1984.
- Lago, Luciano: *Stare karte Jadrana*. Pula: C.A.S.H., 1996.
- Lazius, Wolfgang: *Typi chorographici prouin: Austriae: Theatrum Orbis Terrarum, series of atlases in facsimile 6*. Amsterdam: Theatrum Orbis Terrarum, 1972.
- Leban, Vladimir: Henrik Karel Freyer in njegova karta Kranjske. *Geografski vestnik*, 26, 1954, str. 131–146.
- Linhart, Anton Tomaž: *Poskus zgodovine Kranjske in ostalih dežel južnih Slovanov Avstrije*. Ljubljana: Slovenska Matica, 1981.
- Longyka, Igor: Prikazi slovenskega ozemlja. *Ilustrirana zgodovina Slovencev* (ur. Marko Vidic). Ljubljana: Mladinska knjiga, 1999, str. 443–483.
- Marković, Mirko: *Descriptio Croatiae: Hrvatske zemlje na geografskim kartama od najstarijih vremena do pojave prvih topografskih karata*. Zagreb: Naprijed, 1993.
- Orožen, Fran: Nekoliko o zemljevidih slovenskih pokrajin v prejšnjem in sedanjem času. *Zbornik znanstvenih in poučnih spisov* (ur. Luka Pintar). Ljubljana: Slovenska Matica, 1901, str. 23–51.
- Perko, Drago: The Regionalization of Slovenia = Regionalizacija Slovenije. *Acta Geographica*, 38, 1998, str. 11–57.
- Petek, Franci in Mimi Urbanc: The Franciscan Land Cadastre as a Key to Understanding the 19th-century cultural Landscape in Slovenia = Franciscejski kataster kot ključ za razumevanje kulturne pokrajine v Sloveniji v 19. stoletju. *Acta Geographica Slovenica*, 44/1, 2004, str. 89–113. DOI: 10.3986/AGS44104.
- Peterca, Miroslav, Nikola Radošević, Slobodan Milisavljević in Filip Racetin: *Kartografija*. Beograd: Vojnogeografski institut, 1974.
- Polič, Marko: Doumevanje okolja. *Spoznalni zemljevid Slovenije* (ur. Marko Polič in Grega Repovš). Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2002, str. 15–55.
- Project Gutenberg: International Conference Held at Washington for the Purpose of Fixing a Prime Meridian and Universal Day*, October 1884, <<http://www.gutenberg.org/files/17759/17759-h/17759-h.htm>>, (dostop 25. oktobra 2015).

- Raisz, Ervin: *General Cartography, second edition*. New York, London: McGraw-Hill Book Company, 1948.
- Rajšp, Vincenc in Majda Ficko: Spremnna beseda. *Slovensko ozemlje na vojaškem zemljevidu iz druge polovice 18. stoletja* (ur. Vincenc Rajšp). Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU in Arhiv Republike Slovenije, 1994, str. 3–4.
- Rajšp, Vincenc in Majda Ficko: *Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787*, Zvezek 2. = Josephinische Landesaufnahme 1763–1787 für das Gebiet der Republik Slowenien. Band 2. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU in Arhiv Republike Slovenije, 1996.
- Reisp, Branko: Florjančičev veliki zemljevid Kranjske iz leta 1744: *Ducatus Carnioliae tabula chorographica*. Monumenta Slovenica 6 (ur. Martin Žnideršič). Ljubljana: Slovenska knjiga, 1995, str. 5–36.
- Rojc, Branko: Kartografsko delo Janeza Vajkarda Valvasorja. *Valvasorjev zbornik* (ur. Andrej Vovko). Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1990, str. 165–180.
- Schönleben, Janez Ludvik: *Carniolia antiqua et nova*. Labaci: sumpt. & typis Joann. Baptistae Mayr, 1681.
- Shaw, Trevor in Alenka Čuk: *Slovenski kras in jame v preteklosti*. Ljubljana: Inštitut za raziskovanje krasa, Založba ZRC, 2015.
- Slovenci v svetu: Slikovite predstavitve slovenskih dežel in sveta na starih zemljevidih*. Katalog razstave. Ljubljana: Narodna in univerzitetna knjižnica, 1986.
- Stopar, Ivan: Zemljevid vojvodine Štajerske. *Topographia Ducatus Stiriae* (ur. Primož Premzl). Maribor: Umetniški kabinet Primož Premzl, 2006, str. 34–50.
- VGR – Višejezični geodetski rečnik: Osmojezično izdanje na srpskohrvatskom, (hrvatskosrpskom), slovenačkom, makedonskom, albanskom, francuskom, engleskom, nemačkom i ruskom jeziku*. Triangulacija. Beograd: Savez geodetskih inženjera i geometara Jugoslavije, 1980, str. 426–427.
- Valvasor, Janez Vajkard: *Slava vojvodine Kranjske*. Ljubljana: Zavod Dežela Kranjska, 2009.
- Wallis, Helen M. in Arthur H. Robinson: *Cartographical Innovation: An International Handbook of Mapping Terms to 1900*. Tring, Herts: Map Collector Publications and International Cartographic Association, 1987.
- Woodward, David: Medieval Mappaemundi. *The History Of Cartography 1: Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and Mediterranean* (ur. John Brian Harley in David Woodward), Chicago, London: The University of Chicago Press, 1987, str. 286–370.
- Zorn, Matija: Jožefinski vojaški zemljevid kot geografski vir. *Geografski vestnik*, 79/2, 2007, str. 129–140.
- Žagar, Marjan: Razgledi: Blaž Kocen (1821–1871). *Geografski vestnik*, 45, 1973, str. 87–90.

Old Maps of Slovenian Territory

Summary

Humans have had a desire to draw or render images since very early times. Cartographic representations tens of thousands of years old have been preserved, on the basis of which one can make assumptions about the work and lifestyle of people in prehistoric times. One can speak about real maps dating from antiquity, which reached a cartographic peak in the second century. During the time of ancient Rome and the Middle Ages, cartography regressed, but progress started again at the beginning of the Renaissance.

Despite Slovenia's small population and small ethnic territory, it is among the wealthier nations in terms of cartographic heritage. Above all, being part of the Habsburg Monarchy for almost half a millennium offered Slovenians a strong connection to the development of advanced cartographic techniques and methods, and the cartographic development of that time. German-speaking cartographers were good and esteemed mappers in the new era. Together with Dutch, Flemish, French, and Italian cartographers, they constituted the driving force of European cartography.

The article cites a number of maps created up until the end of the nineteenth century that partially or fully show the territory of today's Slovenia. Older maps show Slovenian territory as part of the wider area. Maps that were created in the seventeenth and especially the eighteenth century mostly show larger or smaller parts of this territory.

Descriptions of cartographic works are presented chronologically, and their diversity of content is highlighted.

Mental Health and Mental Illnesses from a Historical Perspective

MARLENA PLAVŠIĆ*

ABSTRACT

Many issues related to mental health and mental disorders are completely embedded in their sociohistorical context. From a historical perspective, it is possible to study the extent to which various factors – biological, psychological, and social – have been identified as protective or risky with relation to mental health.

KEYWORDS

mental health, mental disorders, mental illnesses, historical perspective, protective and risk factors

IZVLEČEK

Veliko vprašanj, povezanih z duševnim zdravjem in motnjami, je popolnoma vtkanih v družbeno-zgodovinski kontekst. Zgodovinsko je mogoče preučevati, v kolikšni meri so bili identificirani različni dejavniki – biološki, psihološki in socialni, ki bodisi zaščitno bodisi rizično vplivajo na duševno zdravje.

KLJUČNE BESEDE

duševno zdravje, duševne motnje, duševne bolezni, zgodovinska perspektiva, rizični in zaščitni dejavniki

Introduction

In the contemporary perspective mental health is usually described as a state of a generally good emotional and social adjustment in various fields of life.¹ The World Health Organisation defines it “as a state of well-being in which every individual realises his or her own potential, can cope with the normal stresses of life, can work productively and fruitfully, and is able to make a contribution to her or his community”.² On the other hand, mental disorders and mental illnesses refer to conditions that are characterised by changes in

* Marlena Plavšić, PhD, Juraj Dobrila University of Pula, e-mail: marlena.plavsic@unipu.hr

¹ *Psihologijski rječnik*, p. 256.

² Website of the World Health Organization, Mental Health.

cognition, mood, emotions, behaviour and relationships with other people.³ They are usually connected with deteriorated functionality, and can be viewed as personal, family, as well as public health problem.

For a longer time in history it has been looked at health and illness as if they were two sides of one coin. Since the health – illness status is not always so clear, this binary differentiation has been replaced with the dimensional or continuum approach that advocates for variations in intensity of both health and illness. Neither everyone has all the symptoms of a disease, nor is every symptom equally strong for every person or even for the same person in different occasions. Recently there has been more evidence that mental health and mental illness are not extreme points of one continuum.⁴ According to the *two continua model of mental health and illness* they do correlate, but are distinct dimensions: “one continuum indicates the presence or absence of mental health, the other the presence or absence of mental illness”.⁵ This implies that mental health cannot be viewed as mere absence of mental illness; it has its own characteristics: emotional, psychological and social well-being.⁶

Looking from a historical perspective, mental health has been scientifically more approached only recently, in the past few decades, while mental disorders and illnesses have been dealt with more intensity. Even the literature that typically included chapters with titles *Mental health* used to list only mental disorders and illnesses, lacking any reference to what mental health might be. The most likely reason for attracting much more attention is that mental illnesses and disorders have always been perceived as a problem,⁷ while mental health has been implicitly acknowledged as a normal state. There is rather strong scientific evidence that supports this statement: In the period between 1887 and 2001, for every 21 research studies related to disorders there was only one related to a positive aspect of life.⁸

There is a list of topics related to both mental health and mental illnesses that show their inseparable ties with the social-historical context. Firstly there are topics of definition, criteria and diagnoses for determining mental health or illness. They are related, on one hand, to the composition of mental health, and on the other hand, to what mental illnesses exist, how they are grouped and what symptoms they comprise. Further, correlates or determinants of mental

³ Website of the World Health Organization, Mental Disorders.

⁴ Keyes, *Mental Illness and/or Mental Health*, p. 546.

⁵ Westerhof and Keyes, *Mental Illness and Mental Health*, p. 112.

⁶ *Ibid.*, p. 111.

⁷ Keyes, *The Mental Health Continuum*, p. 207, and Keyes, *Mental Illness and/or Mental Health*, p. 539.

⁸ Lino, *The Positive Psychology Movement*.

health, as well as causes of mental illnesses can be examined. Consequently they can be related with a range of interventions. It is possible, from the historical perspective, to study also to what extent various factors – biological, psychological and social have been identified as risky or protective, in relation to mental health and illnesses.

In some of these topics changes through history have been more dramatic (e.g. causes and treatments of mental illnesses), while in others fewer changes have occurred (e.g. definitions, criteria).

The objective of this paper is to analyse how the major topics related to mental health, mental illnesses and disorders have been dealt with from the historical perspective in the scientific literature by employing the two continua model of mental health and illness. The major topics tackled are: definitions, criteria, diagnostics, aetiology, treatment, prevention, ethics and human rights.

Definitions, criteria and diagnostics

Mental illnesses and disorders

Descriptions of mental disorders and illnesses date very back in the past. Probably the most frequently described cases through history in the available written sources have been depression and psychoses.⁹ The oldest evidence about them can be found in the first Dynasty of Babylon, some 3500 to 4000 years ago.¹⁰ It may come as a surprise that their descriptions are very similar to those written in the 20th century.¹¹

Precise descriptions are the first step in identification of clinical abnormality, i.e. in diagnostics.¹² Once a description is available, the next step is to explore if it meets criteria for a mental disorder. Criteria for mental disturbances have usually been defined by at least one of the following: rare behaviour or behaviour deviating from the social norms, personal suffering or problems in functioning.¹³ All these criteria are strongly related with the society an individual belongs to. The first and the second criterion are more explicitly socially dependent, and the latter two – more implicitly. An example for explicit social dependency (criterion: behaviour deviating from the social norm) would be if a teacher starts teaching in the classroom without clothes in a society where teachers always wear clothes while teaching in a classroom. An illustration of

⁹ Shorter, *The Doctrine of the Two Depressions*, p. 10.

¹⁰ Reynolds and Kinnier Wilson, *Neurology and Psychiatry in Babylon*, pp. 2611–2618.

¹¹ *Ibid.*, p. 2611.

¹² *Ibid.*, p. 2618.

¹³ Davison and Neale, *Psihologija abnormalnog doživljavanja i ponašanja*, pp. 6–9.

implicit social dependency (criterion: personal suffering) would be if a person suffers because he/she has not graduated from a university and sees him/herself as not matching the *socially* expected standard.

The first diagnostics of what is normal or what is not usually rests with the lay people: it is a parent, a spouse, a colleague, a neighbour, a friend, or a person him/herself who identifies a problem, recognising usually that there is something *odd, strange, bizarre, crazy, not normal, inappropriate*, etc. happening. In the past as well as in the present, sometimes lay people have been the only ones who have coped with mental illnesses, either because of lack of experts, or to avoid stigmatisation and labelling. Once mental illness experts are approached, they start with the diagnostical process in order to identify as exactly as possible the status so the appropriate treatment and monitoring can take place. With the advancement of clinical psychology diagnostical instruments greatly developed. Their psychometric characteristics improved, so the diagnostical procedures have become more accurate and precise.¹⁴

There are many examples that illustrate how criteria for mental illnesses change and depend on various factors in the socio-historical moment, such as the level of knowledge available at the time, dominant beliefs and values, conventions, consensus, advocating skills of those who suggest the changes, support of people in authority, just to name a few.¹⁵

The importance of the social contexts for mental illness was strongly emphasized and criticised by medical doctors and sociologists in the 1960s.¹⁶ The most prominent among them were Ronald Laing, Thomas Szasz, Michel Foucault, Franco Basaglia, David Cooper, Frantz Fanon, Erving Goffman and Aaron Esterson. In the so called anti-psychiatric movement they warned about the danger of the psychiatry misuse for repressing socially deviant and underprivileged people. Their major concern was that mental illness either did not exist, or that it was caused by the society. They questioned normalcy of the society and the disbalance of power in the relationship society – individual. They also pointed to stigmatisation and adverse consequences of bad institutionalised treatments and some of them were able to implement better services.

Currently the most influential diagnostical tool, the DSM (Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders), can be traced as a direct descendant of Emil Kraepelin's (1856–1926) work.¹⁷ Published by the American Psychiatric Association, the DSM is a great example of the interaction of mental illnesses

¹⁴ Nietzel, Bernstein, and Milich, *Uvod u kliničku psihologiju*, pp. 25–31.

¹⁵ Miller, *Validating Concepts of Mental Disorder*, p. 689.

¹⁶ Rissmiller and Rissmiller, *Open Forum*, pp. 863–866.

¹⁷ Mondimore, Kraepelin and Manic-Depressive Insanity, p. 52.

and the socio-historical framework. It was published for the first time in 1952¹⁸ and at the moment its fifth edition is the most recent one. Probably one of the most popular illustrations of change in the diagnostics is the case of homosexuality. Initially it was considered a mental disorder and was repeatedly listed in DSM until the third revised edition in 1987,¹⁹ when it was removed from the DSM. It was accepted as a normal variation of sexuality as societal attitudes toward sexual variance evolved.²⁰

The opposite example, when something new was introduced to the DSM is the case of the posttraumatic stress disorder (PTSD). While there has been written evidence of the aftereffects of psychological trauma dating back to the third century BC, PTSD became listed as a mental disorder in DSM-III as late as 1980.²¹ Although clinicians and researchers developed impressive amount of knowledge about the effects of particular types of psychological trauma, it was not until the Vietnam War veterans drew substantial attention to the problem and mental health professionals influenced the third revision of the DSM in which then both civilian and military trauma response syndromes were subsumed under the diagnosis of PTSD.²²

There are still intriguing diagnosis and discussions about their relevance. For example, some mental health experts wonder if attention deficit/ hyperactivity disorder is really a mental disorder or a normal personality variant that becomes a disorder only in unhealthy environments, such as some schools.²³

The history of mental disorders or mental illnesses teaches us that there has never been a unanimous approach regarding criteria or classification, and the currently most widely used system of classification gets numerous critics.²⁴ There are views that do not support diagnostic categorisation at all, finding it too rigid, stigmatising, thus unhelpful and even harmful.

Mental health

Since it has, for the most part of history, been interpreted as the lack of mental disorders, nowadays mental health is sometimes referred to as *positive* mental health.²⁵ This insisting on the positive part reflects the need to

¹⁸ American Psychiatric Association, *DSM History*.

¹⁹ American Psychiatric Association, *DSM-III – Rand DSM-IV*, in *DSM History*.

²⁰ Drescher, *Out of DSM*, p. 572.

²¹ Lasiuk and Hegadoren, *Posttraumatic Stress Disorder*, p. 13.

²² *Ibid.*, pp. 18–19.

²³ Miller, *Validating Concepts of Mental Disorder*, p. 690.

²⁴ Ghaemi, *DSM-5 and the Miracle*, pp. 410–412.

²⁵ Westerhof and Keyes, *Mental Illness and Mental Health*, p. 111.

both explore mental health, its determinants and correlates, as well as ways to sustain or increase it.

Unlike mental disorders, there are no standards or classifications of mental health.²⁶ However, there have been attempts to define mental health in history. In the recent times, related to the mentioned WHO definition, three major components of mental health can be recognised: well-being, successful individual functioning and social functioning.

Two concepts of well-being can be traced back to the Hellenic times. One of them is *hedonic*, the other is *eudaimonic*.²⁷ Hedonic well-being refers to enjoyment and pleasure as sole goods, and the concept as a part of an ethical theory is ascribed to the Greek philosopher Aristippus of Cyrene.²⁸ On the other hand, eudaimonic well-being, stemming from another ethical theory – Aristotle’s *Nicomachean Ethics*, refers to recognition and living in accordance with the *daimon*, or true self. The eudaimonic principles include realisation of the fullest potentials a person has, both as a species and as an individual. It is related to excellence and meaning in life and involves personally expressive efforts.²⁹

Some authors suggest that mental health components can be treated with the analogy to mental illnesses – by identifying a syndrome of symptoms.³⁰ These symptoms would include emotional well-being (e.g. the presence of positive affect and absence of negative affect), perceived satisfaction with life, positive functioning (including, for example, according to Ryff and Keyes’ model: self-acceptance, purpose in life, autonomy, positive relations with others, environmental mastery and personal growth)³¹ and optimal social functioning of individuals in terms of their social engagement and societal embeddedness (e.g. Keyes’ model foresees social coherence, social acceptance, social actualization, social contribution and social integration).³²

For a long time in history it has been assumed that there is no point in assessing mental health status of individuals or groups. Namely, it was taken for granted that people without mental health illness diagnosis were automatically considered mentally healthy. This point of view would imply that such

²⁶ Keyes, *Mental Illness and/or Mental Health*, p. 539.

²⁷ Westerhof and Keyes, *Mental Illness and Mental Health*, p. 111; Waterman, *Two Conceptions of Happiness*, p. 678.

²⁸ *Ibid.*, p. 678.

²⁹ *Ibid.*, p. 678.

³⁰ Keyes, *The Mental Health Continuum*, pp. 208–209.

³¹ Ryff and Keyes, *The Structure of Psychological Well-Being Revisited*, p. 721.

³² Keyes, *Social Well-Being*, p. 121.

people are rather homogenous.³³ However, this is not the case. Although no standards have been set for the mental health, more research started exploring elements of mental health in the second half of the 20th century. Such research would often examine the quality of life in order to monitor the well-being of the population and to improve social policies³⁴ or they would measure happiness as an indicator of social progress.³⁵ Probably the only country in the world that officially values its citizens' happiness (gross national happiness index) is Bhutan, finding it "more holistic and important than gross national product".³⁶

Aetiology³⁷ and treatment

Mental illnesses and disorders

Looking from the historical perspective causes for a mental disorder or illness, as well as respective treatments, covered a very diverse range. From the oldest written sources both causes of illnesses can be found: external and internal. External causes refer to the natural or supernatural forces. To name a few, in Babylon every illness was thought to be caused by a demon, and the demon in charge for the mental illnesses was *Idta*.³⁸ However, some mental diseases were regarded as a mystery.³⁹ In ancient Egypt there was a belief that astronomical phenomena, such as the solar or the lunar eclipse, would cause a mental illness.⁴⁰ During the Middle Ages the dominant reason behind the mental disorders was recognised as the will of God, seen as the punishment for sins or as possession by the devil.⁴¹ External causes such as alcohol intake or other poisoning substances were also described as early as the 2nd century AD by the Greek physician Aretaeus of Cappadocia.⁴²

Internal causes refer to the processes inside the person. From the oldest written sources till the contemporary sources, two lines of causes can be

³³ Keyes, *Mental Illness and/or Mental Health*, p. 546.

³⁴ Westerhof and Keyes, *Mental Illness and Mental Health*, p. 111.

³⁵ *World Happiness Report 2017*.

³⁶ *A Compass Towards a Just and Harmonious Society*, p. 1.

³⁷ Aetiology: the cause, set of causes, or manner of causation of a disease or condition (also written: etiology).

³⁸ Begić, *Psihopatologija*, p. 9; Davison and Neale, *Psihologija abnormalnog doživljavanja i ponašanja*, p. 11.

³⁹ Reynolds and Kinnier Wilson, *Neurology and Psychiatry in Babylon*, p. 2611.

⁴⁰ Begić, *Psihopatologija*, p. 9.

⁴¹ *Ibid.*, pp. 13–14; Davison and Neale, *Psihologija abnormalnog doživljavanja i ponašanja*, pp. 13–14.

⁴² Begić, *Psihopatologija*, p. 12.

traced – a mental illness is a result either of somatogenesis or of psychogenesis. Somatogenesis refers to a biological origin of an illness. One of the oldest descriptions dates back to 1900 BC when ancient Egyptians in the Kahun Papyrus considered spontaneous uterus movement to be the root of emotional problems attributable only to women. Later, Hippocrates (5th century BC) named it *hysteria*, after the Greek word for uterus (*hystera*) and this belief remained even longer after the 17th century when Thomas Willis and Thomas Sydenham proved no such connections. It was removed from the DSM-III in 1980.⁴³ Besides the womb, sources of the mental disorders were also other organs, such as heart or brain, or bodily liquids, or some other illnesses. With the shift to a more empirical approach, somatogenesis gets more evidence starting from the 17th century and it dominates through the 20th century⁴⁴ when discoveries in genetics and neurology grew immensely.

Psychosomatic approach recognises cognitive or emotional roots of a mental disorder. For example, according to the ancient Hindu beliefs that can be traced at least to the 6th century BC, strong emotions can bring to weakness. The Hindu clinician Sushruta described that imbalance among wisdom, passion and animal immaturity could lead to a mental disorder.⁴⁵ In the ancient China, according to *The Yellow Emperor's Classic of Medicine*,⁴⁶ dating probably from around 300 BC,⁴⁷ appearance of a mental disorder was ascribed to disbalance of energies between *yin* and *yang*.⁴⁸ According to Plato (5th and 4th century BC) if the appetitive part of the soul overcame the rational part, it would lead to a mental disorder.⁴⁹ In the 17th century Robert Burton attributed melancholy to immoderate love, obsession with religious topics or excessive intellectual activity.⁵⁰ In the newer times it becomes empirically proven that cognitive and emotional interpretation of various experiences can be crucial in mental illness aetiology. The dilemma of inherited (nature) or acquired

⁴³ Tasca et al., *Women and Hysteria*, pp. 110–116.

⁴⁴ Davison and Neale, *Psihologija abnormalnog doživljavanja i ponašanja*, p. 20.

⁴⁵ Begić, *Psihopatologija*, p. 9.

⁴⁶ The *Huangdi Neijing* is an ancient treatise on health and disease said to have been written by the famous Chinese emperor Huangdi. However, Huangdi is a semi-mythical figure and the book may be a compilation of the writings of several authors. The book has proved influential as a reference work for practitioners of traditional Chinese medicine well into the modern era.

⁴⁷ Curran, *The Yellow Emperor's Classic*, p. 777.

⁴⁸ Wang et al., *Cognition Research and Constitutional Classification in Chinese Medicine*, p. 652.

⁴⁹ Begić, *Psihopatologija*, p. 11.

⁵⁰ *Ibid.*, p. 15.

(nurture) cause for the mental illness can also be traced back at least to the time before Hippocrates to the Hindu beliefs.⁵¹

Although looking from the historical perspective various views at the aetiology of the mental illnesses have changed, it is important to stress that the change never occurred entirely. The periods of different predominant views at the causes of the mental illnesses never started or ended sharply. Regardless of the most advanced knowledge in a certain socio-historical period, not everyone in the society was aware of it, and among those who were aware, not everyone accepted it.

A list of topics arises when treatments of mental disorders are concerned: the objective, the method, the provider, the length, the setting. The history of treatments shows a tight relationship with aetiology. The most noticeable constant in the history of treatments is that they primarily address the individual with the disorder or illness and far less the surroundings.

Depending on the presumed cause(s), treatments varied tremendously during the existence of the mankind. However, a consistent dichotomy can be observed – the treatment has either focused on destroying or reducing the cause of the disorder, or on reinforcing of positive resources. It is not rare that both approaches are combined. Examples of treatments oriented to extinguish or diminish the cause were rather creative and often rather cruel. When demons were thought to be the cause, various techniques of exorcism, expelling, terminating or weakening of the demon were employed. They comprised various rituals, making noise, praying, confessing, or exposing the *possessed* person to extremely unpleasant circumstances, such as ice cold water, venesection, bloodletting, whipping, starving, taking disgusting drinks, trepanation, etc.⁵² Attempts to enhance positive strengths included, for example, praying the superior force to become merciful and withdraw the spell, taking certain food and drinks, sleeping or physical exercising to strengthen the organism. With the progression of somatogenesis and the knowledge about the nervous system and genetics, more biological treatments were applied, such as insulin or cardiazole infusion, surgical operations, electro-convulsive therapy or psychopharmaceuticals. As far as psychogenesis is concerned, treatments can again be traced in the ancient times. For example, Plato suggested talking about the irrational superstition or misbeliefs, Aristotle proposed emotional catharsis, Ibn Sina (Avicenna) recommended singing, and occupational therapy.⁵³ With the progression of psychogenesis, benefits of more humane approach could be

⁵¹ Ibid., p. 9.

⁵² Davison and Neale, *Psihologija abnormalnog doživljavanja i ponašanja*, p. 11.

⁵³ Begić, *Psihopatologija*, pp. 11–13.

observed. For example unchaining of the patients in numerous asylums resulted in significant rehabilitation, which was the main feature of the movement known as *moral treatment* initiated in the 18th century. The rise of moral treatment can be ascribed to broader social factors, such as developing of manufacturing industries, which gave human beings the confidence of having more control over their environment, and brought to the assumption that self control of internal processes was very likely and also wanted.⁵⁴ Despite its inconsistency, it pointed to the importance of pursuing meaningful activities, ordinary living, taking personal and social responsibility, which are still considered relevant.⁵⁵ Since the 18th century psychological roots of mental illnesses have become more emphasised and the therapeutical methods included hypnosis, catharsis, talking and psychotherapy. In the 20th century many psychotherapeutic variations developed. Today there is evidence that psychotherapy enhances processes that result in the positive brain changes.⁵⁶

Obviously, depending on the type of treatment, diverse competences were expected from the treatment providers. So in the history of mankind a variety of mental illness experts have been available: priests, philosophers, medicine men and women, nuns, attorneys, physicians, psychologists, teachers, nurses, social workers, to name the prominent ones. Besides experts, in the past and present importance of the non-experts, such as family members or people with similar problems, has also been recognised in supporting mental health. The places where treatments were provided varied accordingly: in religious places, asylums, hospitals, homes or in peer-operated services.⁵⁷

The history of treatments is the history of failures and successes. Some attempts, however, not only failed to reduce or eliminate the disorder, but provoked more traumatisation and made the situation worse.⁵⁸

Mental health

If mental health is not defined merely as absence of mental disorders, then it can also be described as a consequence of certain causes. Through the history mental health has mainly been recognised as a balance or harmony, either within the person or between the person and the environment. There is evidence of such descriptions that date back in the past. Alcmaeon of Croton (5th century BC) considered the doctrine of *isonomia dynameon* (equilibrium of forces) as a health norm for the human spirit. He defined it as a balance

⁵⁴ *Madhouses, Mad-Doctors, and Madmen*, pp. 113–114.

⁵⁵ Borthwick et al., *The Relevance of Moral Treatment*, p. 428.

⁵⁶ Linden, *How Psychotherapy Changes the Brain*, pp. 530–533.

⁵⁷ Swarbrick, *Historical Perspective*, pp. 208–218.

⁵⁸ Begić, *Psihopatologija*, pp. 7–8.

between opposites inside the body (e.g. warm – cold, wet – dry).⁵⁹ Empedocles (5th century BC) listed four elements of life (water, air, earth and fire) and explained that health resulted from their proportional balance, and the principle responsible for the harmony was love.⁶⁰ Hippocrates thought that harmony of four body humours (yellow bile, black bile, phlegm and blood), their normal composition, and thus their normal effect were responsible for the healthy state or *eukrasia*.⁶¹

With the focus on empirical evidence in the newer time scientific research brought results on a variety of mental health determinants, correlates or predictors. For example, there is well documented proof that mental health depends on a person's capacity to cope with life stressors and transform them into meaningful lessons.⁶² There is also ample evidence that social support is significantly connected with mental health.⁶³ Besides the scientific literature, the contemporary phenomenon of growing literature on *self-help* shows a sharp and strong focus on topics of mental health maintenance and improvement.

Prevention, ethics and human rights

Prevention science combines research on developmental epidemiology, community epidemiology and the corresponding prevention interventions. Its purpose is to identify and reduce disorders, as well as to promote health, positive attitudes and behavior that lead to productive and healthy living. This can be achieved by identifying the risk and protective factors and by developing and implementing the successful strategies that enable transforming the research results into practice.⁶⁴ Risk factors increase probability that a mental disorder occurs and/or decrease the chance that mental health remains. Protective factors, on the other hand, reduce the likelihood of a mental disorder to happen and/or increase the odds of maintaining or increasing the mental health. These factors can be linked with the individual, with his/her family or with the community. For instance, a risk factor related to an individual can be biological disposition to a mental illness; a risk factor linked to the family can be domestic violence, and a risk factor connected to the community can be economic crisis. An individual related protective factor could be high

⁵⁹ Bujalkova, Straka, and Jureckova, Hippocrates' Humoral Pathology, p. 490.

⁶⁰ Ibid., p. 490.

⁶¹ Ibid., p. 491.

⁶² Ryff and Singer, Flourishing under Fire, pp. 15–36.

⁶³ Turner and Brown, Social Support and Mental Health, p. 212.

⁶⁴ Bašić, Prevencijska istraživanja i prevencijska praksa, p. 81.

self-esteem, family related protective factor can be clear responsibilities, and community related protective factor can be high social cohesion.

Mrazek and Haggerty propose the intervention spectrum for mental disorders that consists of: *prevention* (universal – for the general population, selective – for the population with more risk to develop a disorder, and indicated – for the population with the highest risk that already shows symptoms of a disorder), *treatment* (consisting of case identification and standard treatment for known disorders) and *maintenance* (compliance with long-term treatment in order to reduce relapse and recurrence; and after-care including rehabilitation).⁶⁵

In recent times economical calculations have been made in order to demonstrate how much investing in prevention pays off; if prevention is efficient, the usual effects include lower incidence of illness, lower intensity of a disease, better and quicker recovery. All of these consequences lead not only to fewer problems with mental disorders and better mental health, but also to lower costs in the society.

Prevention science is rather young, but the history of prevention is not. From the historical perspective, community related risk and protective factors can be observed through the dominant approach towards persons with mental disorders. To a large extent these approaches interact with ethical principles and human rights, either by reinforcing them, or by violating them. Unfortunately, there are many examples of the latter. Interrogations supported with torture, trials and executions during the witch hunt dominated from 13th through 17th century in many parts of Europe. Since mental illness was considered to be the God's punishment, persons with mental illnesses were treated as criminals. It is speculated that hundreds of thousands of people were persecuted, tortured and executed during that period, but there are no reliable evidence.⁶⁶ Another example is forced sterilisation of persons with mental illness. In the United States of America from 1907 to 1921 totally 3233 sterilisations were executed under state laws. Majority of them, 2700, were done on the mentally ill.⁶⁷ The social context at the time in the USA favoured the eugenics practice as a solution to rising social problems (crime, alcoholism, prostitution, rebelliousness).⁶⁸ The USA were faced with the pressures of economic instability and fears that the existence of old-stock America was endangered by the inflow of "low race" immigrants. Flourishing Progressive Era as well as belief in implementation of

⁶⁵ Barry, *Promoting Positive Mental Health*, p. 26.

⁶⁶ Davison and Neale, *Psihologija abnormalnog doživljavanja i ponašanja*, p. 14.

⁶⁷ Laughlin, *Eugenical Sterilization in the United States*, p. 96.

⁶⁸ Allen, *Eugenics and American Social History*, pp. 885–889.

scientific discoveries (Mendel, Darwin) and rational planning growing supported the eugenics movement to alleviate the great social burden.⁶⁹

In Germany, after its defeat in the WW1, the political, social, and economic mayhem provided much sustenance for the concept of the *Volk*⁷⁰ and the eugenicists were concerned with expensive welfare programmes, the cost of care for the war veterans, the loss of valuable genetic stock through war, and the decline in birth rates among the elite.⁷¹ It is estimated that tens of thousands of mentally ill people lost their lives mainly in the years 1940 and 1941.⁷²

Contemporary data show that there is high risk of death by homicide among people with mental disorders, including severe mental illnesses such as schizophrenia and affective psychoses.⁷³

Indirectly, the community or the societal attitudes towards persons with mental illness have been reflected on the family and individual related risk and protective factors. If a person with mental illness is stigmatised by the society or considered bad or guilty, it is very likely that many families are ashamed or afraid to admit that they have such a family member. So hiding them is just one of the applied practices.

Fortunately, mankind has its prosperous path with examples on the bright side as well. Going back to the Greek physician Galen of Pergamon (2nd and 3rd century AD) or the Arabic physician Ibn Sina, there is evidence of their advocating in favour of individualistic approach to persons with mental disorders.⁷⁴ In a more recent history, by the beginning of the 19th century most literate people were in favour of the Enlightenment conception of human nature. However, the dominant problem was to prevent people with mental illnesses from being social trouble or even hazard.⁷⁵ The prominent examples happened in France where psychiatrists Jean Etienne Dominique Esquirol and Guillaume Ferrus were meritorious for introducing the law that protected mentally ill people and their rights in the same century.⁷⁶ Improvements of the asylums were in the 19th century strongly supported by religious groups that experienced persecution. For example, as a survival strategy the early Quakers developed a system of mutual solidarity. That was both material and spiritual basis for William Tuke's attempts to create an environment that provides a humane, homely setting for

⁶⁹ Sofair and Kaldjian, *Eugenic Sterilization and a Qualified Nazi Analogy*, pp. 312–319.

⁷⁰ Staub, *The Roots of Evil*, pp. 99–121.

⁷¹ Sofair and Kaldjian, *Eugenic Sterilization and a Qualified Nazi Analogy*, pp. 312–319.

⁷² Hoff, *Historical Roots of the Concept of Mental Illness*, p. 10.

⁷³ Hiroeh et al., *Death by Homicide*, p. 2112.

⁷⁴ Begić, *Psihopatologija*, pp. 12–13.

⁷⁵ Colaizzi, *Seclusion & Restraint*, p. 31.

⁷⁶ Begić, *Psihopatologija*, p. 17.

people “afflicted” by the “loss of reason”.⁷⁷ In the same century in the United States Dorothea Dix, a Boston teacher, started the *mental hygiene* movement that was promoting a more humane approach to mentally ill people and influenced change in public opinion about mental illness.⁷⁸

Various approaches in history towards mental illnesses inevitably reflected in the terminology of the persons with mental disorders or illnesses. Once they were victims, or obsessed, bewitched, possessed by demons, spells, evil spirits or forces. Then the term sick or ill was applied and it is still largely in use. If people are labelled as ill and taken in a treatment, then they are mostly addressed as patients. Newer terms that coincide with newer approaches are more person-centred and less illness-centred, and they put the person in the first place. So it is about a *person with* depression, schizophrenia, psychiatric experience etc. Some terms tend to put their illness experience in the past, such as psychiatric survivor, ex patient, or person in recovery. Other contemporary terms that try to diminish stigma related to persons with mental disorders refer to them as to clients, recipients or mental health consumers. Depending on the provoked emotion – the reaction follows: persecuting, harassing, mocking, feeling pity, shame, hiding, protecting, supporting, including or integrating.

There has been rather a huge shift from putting the client/patient in a role of a helpless object that needs to be cured by an expert to a more participative model. In the participative approach, in the first place the person with mental illness is seen as the key player of his/her status – both of deterioration and improvement of his/her health. However, the intervention model proposed by Mrazek and Haggerty includes involvement of the closer (parents, siblings, spouses/partners, children, friends, etc.) and broader community members (e.g. colleagues, classmates, etc.) in providing support and strengthening the healthy resources.

Conclusion

Responding to the research question put in the beginning of the paper, it can be concluded that the two continua model of mental health and illness can be used in the analysis of the major topics related to mental health and mental illnesses in the historical perspective.

Through the history few things have been rather stable or dominant related to mental health and illnesses. One of them is insisting on dichotomy health

⁷⁷ Borthwick et al., *The Relevance of Moral Treatment*, p. 428.

⁷⁸ Begić, *Psihopatologija*, p. 17.

– illness. More attention during history has been paid to mental illness and less to mental health, both in theory and practice. Another is that there is no single criterion for a mental disorder. There has been evidence in the past that one of the strongest criteria has been deviation of social norms, indicating a strong dependence of mental health and mental disorder on the socio-historic moment. Hence, for some authors, diagnostical procedures are harmful. On the other hand, a long path of diagnostical procedures and improvement in their accuracy can be traced.

Looking from the historical perspective, in a society where man's provision in building the world was perceived as scarce, theological and supernatural explanations were widely accepted. As man's active role became more recognised in the processes of competition and further in manufacturing that demanded human intervention, so has the attitude towards people with mental illnesses transformed: a belief increased that people have capacities to change and improve.⁷⁹

Although progress in prevention and treatment of mental illnesses through history can be observed, it is only a general trend, not an absolute shift in everybody's minds. It is not just the contemporary time that proclaims more ethical and human rights approach to persons with mental disorders. Just as there was humane approach in the ancient times, there is evidence of inhumane approach to people with mental illness even today.

Mental health can be perceived as a human right, but it is, in the essence, a two-way traffic: protection of human rights reinforces mental health, and good mental health supports promotion of human rights.

BIBLIOGRAPHY

- Allen, Garland E.: Eugenics and American Social History, 1880–1950. *Genome*, 31/2, 1989, pp. 885–889.
- Barry, Margaret M.: Promoting Positive Mental Health: Theoretical Frameworks for Practice. *International Journal of Mental Health Promotion*, 3/1, 2001, pp. 25–34.
- Bašić, Josipa: Prevencijska istraživanja i prevencijska praksa. *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, 41/1, 2005, pp. 81–88.
- Begić, Dražen: *Psihopatologija*. Zagreb: Knjižara Ljevak, 2011.
- Borthwick, Chris Holman, David Kennard, Mark McFetridge, Karen Messruther, and Jenny Wilkes: The Relevance of Moral Treatment to Contemporary Mental Health Care. *Journal of Mental Health*, 10/4, 2001, pp. 427–439.
- Bujalkova, Maria, Stefan Straka, and Andrea Jureckova: Hippocrates' Humoral Pathology in Nowadays' Reflections. *Bratislavske Lekarske Listy*, 102/10, 2001, pp. 489–492.

⁷⁹ Madhouses, Mad-Doctors, and Madmen, pp. 113–114.

- Colaizzi, Janet: Seclusion & Restraint: A Historical Perspective. *Journal of Psychosocial Nursing and Mental Health Services*, 43/2, 2016. pp. 31–37.
- A Compass Towards a Just and Harmonious Society: 2015 GNH Survey Report*. Centre for Bhutan Studies & GNH Research. Thimphu: 2016.
- Curran, James: The Yellow Emperor's Classic of Internal Medicine. *British Medical Journal*, 336/7647, 2008, pp. 777.
- Davison, Gerald C., and John M. Neale: *Psihologija abnormalnog doživljavanja i ponašanja*. Jastrebarsko: Naklada Slap, 1999.
- Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*. Revised, 3rd edition. American Psychiatric Association. Washington, DC: American Psychiatric Press, 1987.
- Drescher, Jack: Out of DSM: Depathologizing Homosexuality. *Behavioral Sciences*, 5/4, 2015, pp. 565–575.
- Ghaemi, Nassir S.: DSM–5 and the Miracle that Never Happens. *Acta Psychiatrica Scandinavica*, 129/6, 2014, pp. 410–412.
- Hiroeh, Urara, Louis Appleby, Preben Bo Mortensen, and Graham Dunn: Death by Homicide, Suicide, and Other Unnatural Causes in People with Mental Illness: A Population-Based Study. *The Lancet*, 358/9299, 2001, pp. 2110–2112.
- Hoff, Paul: Historical Roots of the Concept of Mental Illness. *Psychiatric Diagnosis: Challenges and Prospects*, 8/1, 2009, pp. 3–14.
- Keyes, Corey Lee M.: Social Well-Being. *Social Psychology Quarterly*, 61/2, 1998, pp. 121–140.
- Keyes, Corey Lee M.: The Mental Health Continuum: From Languishing to Flourishing in Life. *Journal of Health and Social Behaviour*, 43/2, 2002, pp. 207–222.
- Keyes, Corey Lee M.: Mental Illness and/or Mental Health? Investigating Axioms of the Complete State Model of Health. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 73/3, 2005, pp. 539–548.
- Laughlin, Harry Hamilton: *Eugenical Sterilization in the United States*. Chicago: Psychopathic Laboratory of the Municipal Court of Chicago, 1922.
- Lasiuk, Gerri C., and Kathy M. Hegadoren: Posttraumatic Stress Disorder, Part I: Historical Development of the Concept. *Perspectives in Psychiatric Care*, 42/1, 2006, pp. 13–20.
- Linden, David E. J.: How Psychotherapy Changes the Brain: The Contribution of Functional Neuroimaging. *Molecular Psychiatry*, 11/6, 2006, pp. 528–538.
- Madhouses, Mad-Doctors, and Madmen: The Social History of Psychiatry in the Victorian Era* (ed. by Andrew Scull). Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1981.
- Miller, Robert: Validating Concepts of Mental Disorder: Precedents from the History of Science. *Biological Cybernetics*, 108, 2014, pp. 689–699.
- Mondimore, Francis M.: Kraepelin and Manic-Depressive Insanity: An Historical Perspective. *International Review of Psychiatry*, 17/1, 2005, pp. 49–52.
- Nietzel, Michael T., Douglas A. Bernstein, and Richard Milich: *Uvod u kliničku psihologiju*. Jastrebarsko: Naklada Slap, 2002.
- Psihologijski rječnik* (ed. by Boris Petz). Jastrebarsko: Naklada Slap, 2005.
- Reynolds, Edward H., and James V. Kinnier Wilson: Neurology and Psychiatry in Babylon. *Brain*, 137/9, 2014, pp. 2611–2619.
- Rissmiller, David J., and Joshua H. Rissmiller: Open Forum: Evolution of the Antipsy-

- chiatry Movement into Mental Health Consumerism. *Psychiatric Services*, 57/6, 2006, pp. 863–866.
- Ryff, Carol D., and Corey Lee M. Keyes: The Structure of Psychological Well-Being Revisited. *Journal of Personality and Social Psychology*, 69/4, 1995, pp. 719–727.
- Ryff, Carol D., and Burton Singer: Flourishing under Fire: Resilience as a Prototype of Challenged Thriving. *Flourishing: Positive Psychology and the Life Well-Lived*, 2003, pp. 15–36.
- Shorter, Edward: The Doctrine of the Two Depressions in Historical Perspective. *Acta Psychiatrica Scandinavica*, 115, Suppl. 433, 2007, pp. 5–13.
- Sofair, André N., and Lauris C. Kaldjian: Eugenic Sterilization and a Qualified Nazi Analogy: The United States and Germany, 1930–1945. *Annals of Internal Medicine*, 132/4, 2000, pp. 312–319.
- Staub, Ervin: *The Roots of Evil: The Origins of Genocide and Other Violence*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992.
- Swarbrick, Margaret: Historical Perspective: From Institution to Community. *Occupational Therapy in Mental Health*, 25/3–4, 2009, pp. 201–223.
- Tasca, Cecilia, Mariangela Rapetti, Mauro Giovanni Carta, and Bianca Fadda: Women and Hysteria in the History of Mental Health. *Clinical Practice and Epidemiology in Mental Health*, 8, 2012, pp. 110–119.
- Turner, R. Jay, and Robyn Lewis Brown: Social Support and Mental Health. *A Handbook for the Study of Mental Health: Social Contexts, Theories, and Systems* (ed. by Teresa L. Scheid and Tony N. Brown). Cambridge and New York: Cambridge University Press, 2010, pp. 200–212.
- Wang, Ji, Yingshuai Li, Cheng Ni, Huimin Zhang, Lingru Li, and Qi Wang: Cognition Research and Constitutional Classification in Chinese Medicine. *The American Journal of Chinese Medicine*, 39/4, 2011, pp. 651–660.
- Waterman, Alan S.: Two Conceptions of Happiness: Contrasts of Personal Expressiveness (Eudaimonia) and Hedonic Enjoyment. *Journal of Personality and Social Psychology*, 64/4, 1993, pp. 678–691.
- Westerhof, Gerben J., and Corey Lee M. Keyes: Mental Illness and Mental Health: The Two Continua Model Across the Lifespan. *Journal of Adult Development*, 17/2, 2010, pp. 110–119.

WEB SOURCES

- American Psychiatric Association: *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* (DSM): History. Available at: <<https://www.psychiatry.org/psychiatrists/practice/dsm/history-of-the-dsm>>, (accessed August 20, 2017).
- Lino, Catarina: The Positive Psychology Movement: It's Been A Long Time Coming. *Positive Psychology Program B.V.* Available at: <<https://positivepsychologyprogram.com/positive-psychology-movement/>>, (accessed August 5, 2017).
- World Health Organization: Mental Health: A State of Well-Being. Available at: <http://www.who.int/features/factfiles/mental_health/en/>, (accessed August 5, 2017).
- World Health Organization: Mental Disorders. Available at: <http://www.who.int/mental_health/management/en/>, (accessed August 5, 2017).

World Happiness Report 2017 (ed. John Helliwell, Richard Layard, and Jeffrey Sachs). New York: Sustainable Development Solutions Network, 2017. Available at: <<http://worldhappiness.report/ed/2017/>>, (accessed August 21, 2017).

Duševno zdravje in bolezni v zgodovinski perspektivi

Povzetek

Duševno zdravje danes opisujemo kot stanje čustvene in socialne prilagoditve na različnih področjih življenja. Duševno zdrava oseba je zadovoljna, rada živi in ima občutek, da dobro izkorišča svoje sposobnosti, se uspešno spoprijema z običajnimi stresnimi situacijami, produktivno in učinkovito dela in prispeva k razvoju skupnosti. Izraz *duševne motnje in bolezni* označuje stanja, ki pomenijo spremembe v razmišljanju, razpoloženju in obnašanju, povezane s tesnobo ali porušeno funkcionalnostjo, poleg tega pa so osebni, družinski in javnozdravstveni problem. Zgodovinsko gledano o duševnem zdravju govorimo šele v novejšem času, o duševnih boleznih in motnjah pa že bistveno dlje. Kakšna so merila za razpoznavanje duševne bolezni ali zdravja, katere duševne bolezni so sploh obstajale v preteklosti, kolikšen je delež duševnih boleznih v skupni morbiditeti, kakšen je bil odnos laikov in strokovnega osebja do oseb z duševnimi problemi? Odgovori na tovrstna vprašanja so vtakani v družbeno-zgodovinski kontekst. Zgodovinsko je mogoče preučevati tudi, v kolikšni meri so bili identificirani različni dejavniki (biološki, psihološki in socialni), ki bodisi zaščitno bodisi rizično vplivajo na duševno zdravje. Ti dejavniki so lahko povezani s posameznikom, družino ali skupnostjo. Rizični dejavniki povečujejo verjetnost, da se pri osebi poruši duševno zdravje, v nasprotju z njimi pa zaščitni dejavniki to verjetnost zmanjšujejo in povečujejo verjetnost ohranjanja ali povečanja pozitivnih znakov duševnega zdravja.

»Delalcu ne ostane družega, nego, da sam premisli, kako bi se preskrbel tudi v slučaju bolezni ...«

O delavcih, obrtnikih in podpornem društvu v Kopru

URŠKA BRATOŽ*

IZVLEČEK

V prispevku je predstavljeno Delavsko podporno društvo, ustanovljeno v Kopru leta 1869, ter socialno-zdravstvena zaščita, ki jo je nudilo svojim članom in članicam. Deloma so prikazani primeri bolezni včlanjenih delavcev, iz redkih virov pa je mogoče sklepati tudi o številčni strukturi mestnih delavcev in obrtnikov v drugi polovici 19. stoletja.

KLJUČNE BESEDE

Delavsko podporno društvo, moška in ženska sekcija, poklicne bolezni, habsburška monarhija, socialno-zdravstveno varstvo

ABSTRACT

This article presents the workers' benefit society established in Koper in 1869 and the social and health support that it provided to its members. The diseases that affected workers are analyzed to some extent, and conclusions are drawn regarding the approximate numbers of various workers and artisans in the town in the second half of the nineteenth century.

KEYWORDS

workers' benefit society, male and female section, occupational diseases, Habsburg Monarchy, social care and healthcare system

V prispevku je predstavljenih nekaj izsledkov v zvezi s prvimi (čeprav ne najzgodnejšimi) oblikami socialno-zdravstvenega varstva, kakršne srečujemo v habsburški monarhiji. Prostor, ki mu je posvečena pozornost, je ozek – mestna skupnost v okviru občine Koper, časovni okvir pa druga polovica 19. stoletja. Izhodišče za raziskavo je bila namreč ena od organiziranih oblik podpore, namenjene koprskim delavcem in obrtnikom, obenem pa se je zdel smiseln tudi krajši vpogled v socialno-poklicno strukturo koprskega prebivalstva, kolikor so to dovoljevali viri.

O obrtnikih ali delavcih v Kopru sicer ni veliko napisanega;¹ težava je tudi v tem, da jih v virih pogosto srečujemo pod splošnim poimenovanjem,

* Dr. Urška Bratož, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, e-pošta: urska.bratoz@zrs-kp.si

¹ Večinoma se jim znanstvene ali strokovne razprave posvečajo posamično po gospodarskih

ki ne razkriva poklicne raznolikosti in pestrosti, brez katere si mesto ni predstavljalo vsakdanjega življenja. Tudi če jih iščemo v raznih agregativnih (tudi državnih) statistikah, so običajno zajeti le v okviru širših upravnopolitičnih enot (npr. okrajev),² ni pa posebej razčlenjena njihova prisotnost za posamezne mestne naselbine.³

Delavstvo je seveda tu razumljeno v najširšem pomenu besede, hkrati pa pokriva tudi segmente, kjer je oznaka obrtnik preozka, saj je bila socialna zaščita namenjena tudi poklicnim profilom izven rokodelstva, ki so segali tudi v primarni sektor (poljedelstvo, ribištvo, solinarstvo ...) ali terciarni sektor (trgovina, storitve ...).

Pomorsko-agrarna dihotomija koprskega gospodarstva

O Kopru (niti proti koncu stoletja) ne moremo govoriti kot o industrijskem mestu.⁴ Še ob izteku stoletja je S. Rutar omenjal prepreke za razvoj industrije v Istri, med drugim pomanjkanje kapitala in delavcev ter premajhno podjetnost, kar je botrovalo zapozneli industrializaciji na tem območju.⁵ Parni stroji tudi v koprski občini niso bili pogosti,⁶ kvečjemu so določeni obrati delovali na vodni pogon (pomožni obrati pri mlinih,⁷ npr. valjalnice lanu ali volne, kovačnice in žage ...).⁸

V splošnem bi Kopru lahko pripisali dvopolni, pomorsko-agrarni značaj. O tem pričajo sočasni deskriptivni viri, a tudi nekateri podatki o njegovi socialni strukturi. Eni takih so naključno zbrani podatki iz leta 1855,⁹ ki sicer niso zelo natančni (pa tudi metodologija zapisovalca, sicer okrajnega zdravnika, nam ni znana), vendar pa zadostujejo za okvirno predstavo o mestnem gospodarstvu.

dejavnostih (npr. solinarstvo, mlinarstvo, usnjarstvo ipd.). Krajši pregled različnih gospodarskih dejavnosti za obravnavani čas denimo podaja N. Terčon, *Z barko*, str. 39–54.

² Celoten okraj je poleg Kopra vključeval še Milje in več kot 70 vaških naselij v zaledju (gl. npr. Stulli, *Istarsko okružje*, str. 152–153).

³ Prim. Fischer, *Prebivalstvo slovenske Istre*, str. 16.

⁴ Tudi ladjedelnice kot edini obrati večjega obsega imajo bolj obrtni značaj (prim. Terčon, *Z barko*, str. 52).

⁵ Rutar, *Samosvoje mesto*, str. 105.

⁶ Po Šornovih podatkih v vsej Primorski denimo leta 1841 ni bilo mogoče najti več kot 3 parne stroje, z izjemo Trsta pa je bilo njihovo uvajanje tudi zelo počasno (Šorn, *Začetki industrije*, str. 200–201).

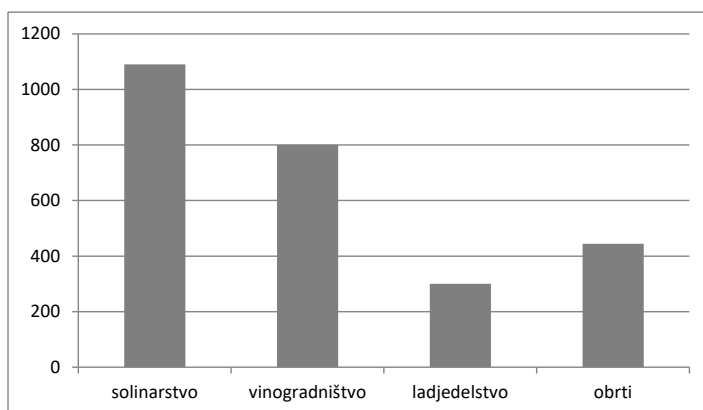
⁷ Na Rižani jih je delovalo kar 29 (glej Titl, *Vodni mlini*, str. 35).

⁸ Titl, *Vodni mlini*, str. 90–92.

⁹ SI PAK KP 288, šk. 3, a. e. 8/I.

V tem času je mesto šteló 7.250 prebivalcev,¹⁰ od tega naj bi 4 % predstavljali trgovci, ravno toliko naj bi bilo tudi hišnih poslov. 9 % mestnega prebivalstva je pripadalo ribičem in pomorščakom, obrtnikov¹¹ pa naj bi bilo 11 %. Po teh podatkih so bili v daleč največjem številu v mestu sredi stoletja zastopani kmetje¹² in njihove družine (3.219 oziroma 44 % vseh prebivalcev). Šlo je predvsem za *paolane*, kmete, ki so sicer živeli v mestu, v njegovi okolici pa so obdelovali posestva.¹³ Veliko zlasti agrarnih dejavnosti, ki so se tu odvijale, je bilo namenjenih tudi ogromnemu tržiškemu tržišču in potrebam tega hitro razvijajočega se mesta (po številu prebivalcev je bil Trst 15-krat večji). Večinski delež, ki so ga predstavljali kmetje, je v veliki meri najverjetneje zajet prav v nekaterih dejavnostih, v katerih je leta 1872 delovalo največ oseb (graf 1);¹⁴ poleg vinogradništva zagotovo tudi v solinarstvu, pri čemer pa ni šlo nujno za redno delo ali glavni poklic.

Graf 1: Število zaposlenih v posameznih dejavnostih leta 1872.

¹⁰ Podatki o številu mestnega prebivalstva predstavljajo specifikó, saj običajno zajamejo tudi zapornike velike moške kaznilnice. Ti lahko – ker je šlo tudi za okrog 11 % vseh v mestu živečih – popačijo sliko prebivalstvene (npr. demografske ali poklicne) strukture; smiselna je torej uporaba podatkov, ki jih navaja A. Kalc, kjer je ta (segregirana) populacija izvzeta. Tako v samem mestu leta 1869 beleži 6.728 ljudi (Kalc, *Prebivalstvo Kopra*, str. 491), število prebivalcev brez kaznjencev leta 1855 pa je bilo 6.480 (SI PAK KP 288, šk. 3, a. e. 8/I).

¹¹ Kot je mogoče sklepati iz drugih virov, ta statistika očitno vključuje tudi člane obrtniških družin (torej ženske, otroke itd., ki se niso neposredno ukvarjali z obrtjo) in ne le nosilcev obrti. Obrtniki sicer tu niso dodatno stratificirani.

¹² Ravno tako ni posebej razvidna socialna razslojenost kmetov.

¹³ Gl. npr. Terčon, *Z barko*, str. 45.

¹⁴ SI PAK KP 7, šk. 104, a. e. 2016. Zadnji stolpec zajema različne obrti in dejavnosti, ki so posebej obravnavane v nadaljevanju in prikazane v grafu 2. Niso pa sem vključene npr. gostinske storitve in trgovina, preostalo pomorstvo in ribištvo, za katere so podatki pomanjkljivi.

Sredi 19. stoletja je po krizi, ki je sledila padcu beneške nadoblasti, mogoče zaznati ponovni vzpon pridobivanja soli;¹⁵ v 70. letih je na koprskih solinah delalo 1.090 solinarjev,¹⁶ pri čemer je šlo v glavnem za dopolnilno dejavnost kmetov spolovinarjev v poletnem času. Koper je imel v tem času namreč še značaj otoka, s celino je bil povezan preko mostu, med njegovim južnim robom in kopnim pa so se razprostirale soline.¹⁷

Solinarstvo je bila tudi edina dejavnost, v kateri je mogoče zaznati prisotnost otroške delovne sile. Otrok (do 14 let) je bilo leta 1872 med solinarji 190,¹⁸ ker pa gre za čas pred uvedbo delavske zaščitne zakonodaje, ki je leta 1885 prepovedala zaposlovanje otrok, mlajših od 14 let in določala 11-urni delavnik,¹⁹ to ni bilo neobičajno.

Druga dejavnost, ki je izrazito zaznamovala gospodarski značaj Kopra v 19. stoletju, je bilo ladjedelstvo.²⁰ Tu se je odvijala gradnja lesenih plovil, zato so bili med ladjedelskimi poklici pretežno taki, ki so zahtevali tesarske spretnosti (npr. izdelovalci jamborov, vesel, strugarji ...) in tudi druge spretnosti (izdelovalci jader, jermenarji, kotlarji, mehaniki ter smolarji ali *kalafati*, ki so trup ladje na koncu zatesnili s predivom, prepojenim s smolo).

V mestu so delovale tri ladjedelnice in več škverov, ki so bili locirani na severnem robu mesta. V Koper so prihajali tudi podjetni tuji ladjedelci; bratje Martin s francoskimi koreninami so denimo v koprskem ladjedelništvu uvedli parne stroje za rezanje lesa, kar je omogočilo izdelavo večjega števila zmogljivejših ladij. Tu so namreč nastajale tudi velike (trgovske) ladje za dolge plovbe, npr. barki, briki, nave, parniki idr.²¹

Neagrarne dejavnosti v mestu v drugi polovici 19. stoletja

Podatke, ki bi omogočili bolj otipljivo (čeprav nepopolno) predstavo o obrteh v Kopru, lahko črpamo iz nekaj posamičnih arhivalij, kakršni so ad hoc seznami obrti (poklicev),²² deloma tudi iz raznih letopisov, ki pogosto

¹⁵ Bonin, Kataster, str. 80, 93.

¹⁶ To je več, kot jih je bilo npr. leta 1847 (806) (Bonin, Kataster, str. 87).

¹⁷ To območje je predstavljalo le en (semedelski) del solin, ki so bile urejene ob spodnjem toku Badaševice; večji, ankaransko-serminski del se je raztezal severovzhodno od mestne naselbine ob izlivu Rižane (Bonin, Kataster, str. 80).

¹⁸ SI PAK KP 7, šk. 104, a. e. 2016. Predstavljali so 17 % vseh solinarjev, kar je bilo več kot leta 1847, ko jih je bilo le 9 % (Bonin, Kataster, str. 87).

¹⁹ Gl. npr. Kresal, Nekateri načini, str. 10.

²⁰ Za več podatkov o tej panogi gl. zlasti Terčon, *Z barko*, str. 93–108.

²¹ Prav tam, str. 102.

²² Npr. v SI PAK KP 7, šk. 31, a. e. 629 (1853) ter šk. 104, a. e. 2016, 6. februar 1872 in tudi šk. 108, a. e. 1496.

prinašajo poimenske navedbe mestnih izvajalcev obrti.²³ Za razliko od uradne popisne statistike omogočajo vpogled v manjše teritorialno-upravne enote in v večjo pestrost obrtniškega življenja.

Na izbranem primeru pogledimo podatke koprške občine (mesta ter prime-stnega območja) o obrteh.²⁴ Gre za agregativni seznam iz leta 1872, ki navaja število oseb v posameznih poklicih,²⁵ tudi po spolu. Poleg števila zasebnih izvajalcev dejavnosti so navedeni še posamezni gospodarski obrati (njihovo število glede na vrsto dejavnosti, med katerimi so tudi agrarne), ponekod brez števila zaposlenih.

Poklicna shema znotraj grafičnega prikaza (graf 2) je bila povzeta po smiselni delitvi obrti na določene zvrsti.²⁶ V posamezne rubrike, denimo k obdelavi kovin, so vključeni orožar, brusač, kotlar, kovač, mehanik, urar, zlatar idr., k obdelavi kamna zidar, kipar, kamnosek, k obdelavi lesa sodar, kolar, stolar, mizar, strugar, k obdelavi kosti, žime, slame, papirja ali voska pa svečar, košarar, žimničar, glavnikar ... Tekstilne oziroma oblačilne obrti so zajemale poklice, kot so čepičar, nogavičar, predelovalec konoplje, klobučar, modistka,²⁷ predilec, vezilja, krojač,²⁸ tkalec, barvar ... Pri umetnostnih obrteh najdemo denimo slikarja in tudi pleskarja, usnjarske in kožarske²⁹ pa vključujejo predvsem čevljarje in sedlarje-jermenarje. K živilskim so bili uvrščeni zlasti peki, slaščičarji, predelovalci mesnin, pod rubriko »drugo« pa npr. frizer, brivec ali perica.

Iz prikaza so bile izključene agrikulturne panoge (ki jih ne moremo šteti k obrtem), kot vinarstvo, oljarstvo in tudi solinarstvo ter obrati, kjer ni navedeno število izvajalcev poklica (npr. predelovalnice svile, ruja in čebelarstvo, ter tudi ladjedelništvo, kjer različni obrtniki niso posebej specificirani), prav tako tudi trgovina in gostinske storitve (ki v teh podatkih manjkajo). Najvišji odstotek pripada obrtem, povezanim s tekstilom, sledi skoraj polovico manj

²³ Npr. *Lunario*, 1868. V navedenih virih je tudi veliko imen, ki ne sodijo med izvajalce obrti ali storitev, npr. državni uslužbenci ali premožneži (ki nastopajo zlasti kot lastniki solnih fondov, torkelj, mlinov, idr.).

²⁴ SI PAK KP 7, šk. 104, a. e. 2016.

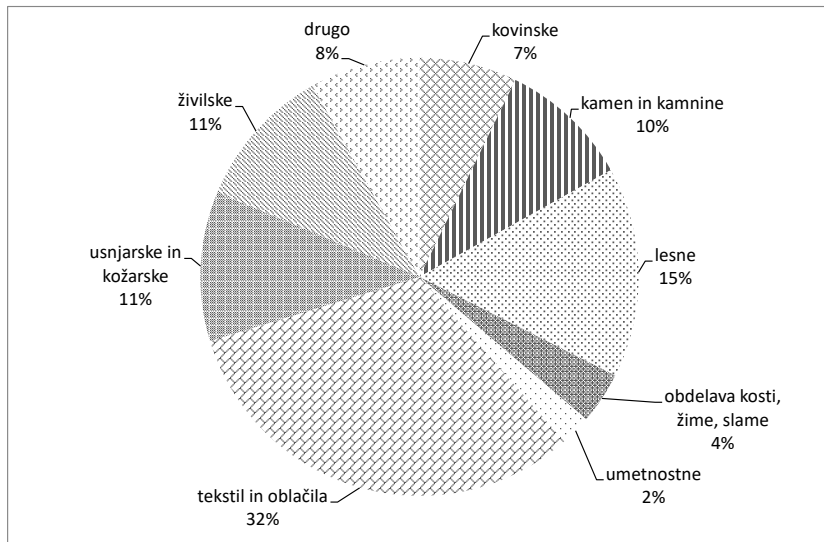
²⁵ Večinoma gre za mojstre ali nosilce obrti, ne pa tudi pomočnike.

²⁶ Gl. Studen, *Pedenarca*, str. 75; prim. Fischer, O virih, str. 33–34. V nekaterih primerih sicer ostaja dilema, ali je bolj smiselno obrti razvrstiti glede na materiale, s katerimi delajo, ali glede na panogo, ki ji je večinoma namenjeno njihovo delo (npr. izdelovalci jamborov, ki obdelujejo les, vendar za namene pomorstva).

²⁷ Pri tem je opazna distinkcija med običajno modistko (v ita. *crestaia*, izdelovalka ženskih klobukov) in modistko za svilo (v ita. *modista*).

²⁸ Omenjajo pa se posebej tudi krojači za podeželane.

²⁹ Nekoliko podrobneje o tem segmentu obrti v Bonin, Sledi usnjarske dejavnosti.

Graf 2: Obrt v Kopru leta 1872 glede na panogo (N = 444).

zastopana lesna obrt; približno izenačeni so odstotki živilskih, usnjarskih in kamnoseških obrti.

Tekstilna obrt, ki je torej predstavljala zajeten delež mestne produkcije, je zajemala širok spekter dejavnosti. Predvsem zaradi postopkov, ki so zahtevali različne delovne profile. Rastlinska vlakna (v rabi so bili zlasti lan, konoplja, brnistra, bombaž) je bilo najprej treba pridelati, nato pa še predelati (to je vključevalo namakanje, izpiranje, sušenje, teritev, razčesavanje, predenje in druge postopke). Tudi živalska vlakna (npr. volna in svila) so zahtevala čiščenje (z namakanjem, gnetenjem ali valjanjem, izpiranjem ...), česanje, predenje itd.³⁰ V to široko dejavnost je zato sodila cela paleta obrtnikov, npr. predilci, tkalci, predelovalci–česalci konoplje (*canapini*), svilogojci ipd. V končni fazi je sledilo še barvanje, krašenje tkanin – tu srečamo obrtnike in obrtnice, kot so barvarji, čipkarice, vezilje in drugi.

Posebne postopke je imela znotraj tekstilnih obrti tudi pridelava in predelava svile.³¹ Gojenje sviloprejke je potekalo na domovih, kjer so svilogojci, med

³⁰ Ciglič, *Stkana preteklost*, str. 15-48.

³¹ O tej dejavnosti gl. zlasti Žontar, *Svilogojstvo ter Ciglič, Stkana preteklost*, str. 25–28; Bras, *Rokodelstvo*, str. 212. V 19. stoletju je svilarstvo in svilogojstvo v Istri doživljalo številna nihanja. Zaradi upadanja te dejavnosti je bil že leta 1827 izdan dekret, da mora vsak novoporočeni par posaditi 4 murvina drevesa. Leta 1839 je nastopil dvig letnega pridelka kokonov, ki v Kopru znaša 10.080 kg, kar je takrat predstavljalo 45 % pridelka v vsej Istri (gl. Žontar, *Svilogojstvo*, str. 87). Tudi proti koncu stoletja so z ukrepi, zlasti z brezplačnim

katerimi so prevladovale ženske, pazljivo in ob ustrezni temperaturi hranili sviloprejkine gosence z obilnimi količinami murvinih listov, dokler se te niso zapredle v kokone. Sledilo je odvijanje svile s segrevanjem kokonov v vroči vodi, in navijanjem z motovilom oz. filando,³² nato pa še predenje in tkanje.

V Kopru pa je bilo mogoče srečati tudi druge obrate; v 50. in 60. letih 19. stoletja denimo najdemo od 2 do 3 strojarne in ravno toliko obratov za predelavo ruja, saj je rujevina (*sommaco*, šmak) veljala za najplemenitejšo vrsto rastlinskega strojila,³³ lubje in listje ruja pa so sicer uporabljali tudi za barvanje tkanin.³⁴

V nekaterih nominativnih seznamih se razkrije, da je veliko oseb vpisanih v več obrti ali dejavnosti hkrati, kar nam seveda pove, da je redkokateri obrtnik opravljal le eno delo.³⁵ Tudi podatki o časovnem razponu posameznih dejavnosti govorijo temu v prid; glede na število dni dela na letni ravni (po podatkih iz 1872)³⁶ je bilo dejavnosti s sezonskim značajem veliko. Tretjino leta ali manj so namreč delali vinarji, oljarji, svečarji, čebelarji, pridelovalci svile, jadrarji, mrežarji, izdelovalci jamborov, izdelovalci košev za steklenice, izdelovalci opank in stolov, perice, vezilje, modistke idr. Približno polovico leta je delo vzelo predicam, čepičarjem, košararjem, predelovalcem ruja in seveda solinarjem. Delavnik vseh obrtnikov je trajal 12 ur.

Ker so bili povsem odvisni od dela svojih rok, je bila delovna nezmožnost v primeru bolezni ali nezgode lahko eksistenčno ogrožujoča. »Morda smo leta in leta vedno čili in zdravi ter si moramo z lehkoto preskrbovati živež in drugo potrebno, ali pride nesreča, napade nas bolezen in v malo tednih, ali celo malo dneh potrosimo, kar smo si slučajno v času, ko smo bili zdravi, prihranili, na to pa pademo v bedo, iz koje se skoraj več ne opomoremo,« so denimo besede iz tržaške *Edinosti*,³⁷ v katerih se zrcali delavska potreba po zagotovitvi socialne varnosti.

razdeljevanjem murvinih dreves, skušali tej panogi dati nov zagon (Rutar, *Samosvoje mesto*, str. 95).

³² Obratov za navijanje svile je bilo leta 1872 po statistiki 10 (za druge podatke gl. Žontar, *Svilogojstvo*, str. 109).

³³ Bogataj navaja druga rastlinska strojila, ki so bila sicer najznačilnejša za osrednjeslovenski prostor, npr. hrastovo, smrekovo, kostanjevo lubje, ali plodovi, kot sta kostanj in želod (Bogataj, *Domače obrti*, str. 96–97).

³⁴ Ciglič, *Stkana preteklost*, str. 35.

³⁵ Obenem je moč sklepati, da je šlo v veliki meri za domačo obrt; o njeni problematiki gl. npr. Mohorič, *Problematika domače obrti*.

³⁶ SI PAK KP 7, šk. 104, a. e. 2016.

³⁷ *Edinost*, 22. 1. 1887.

Socialno-zdravstveno varstvo delavcev

V drugi polovici 19. stoletja se, poleg drugih sprememb, ki jih doživlja pridobitno prebivalstvo, začne jasneje zarisovati socialna politika. Po zgledu Nemčije, ki je leta 1883 prva v Evropi uvedla obvezno socialno zavarovanje delavcev, je tudi Avstrija leta 1887 vpeljala nezgodno, leto kasneje pa tudi zdravstveno zavarovanje.³⁸

Zakon o nezgodnem zavarovanju delavcev (28. december 1887) je predpisoval obvezno zavarovanje delavcev v tovarnah, ladjedelnicah, rudnikih, kamnolomih ter sploh delavcev, ki so imeli opravka s stroji. Določal je, da delodajalec plača 90 %, delavec pa 10 % prispevka. Vključeval je povračilo škode zaradi telesne poškodbe (ali smrti) pri delu. Odškodnina za popolno delovno nezmožnost je znašala 60 % letne plače, za nepopolno nezmožnost pa se je sorazmerno izračunavala po posameznih primerih. Zavarovanje je krilo tudi običajne stroške za pogreb do največ 25 gld. in vdovsko rento (ki je znašala 20 % letne plače). Otrokom³⁹ zavarovanega delavca je pripadala renta do 15. leta starosti.⁴⁰

Le nekaj mesecev kasneje je sledil Zakon o zdravstvenem zavarovanju delavcev (30. marec 1888). Določal je, da so zdravstveno zavarovani vsi delavci, ki so bili zavarovani že nezgodno (seveda pa je to veljalo za tiste, ki so imeli delodajalca).⁴¹ Tisti, ki so se ukvarjali z domačo obrtjo, so se sicer lahko samostojno prostovoljno zdravstveno zavarovali. Bolniku je pripadala brezplačna zdravniška pomoč, zdravljenje in boleznina (če je bolezen trajala več kot 3 dni), in sicer v višini 60 % povprečne dneve, vendar ni smela presežati 2 gld. Bolni je dobival podporo v času trajanja bolezni oziroma najmanj 20 tednov in največ 1 leto (pri kronični bolezni). Porodnice so dobivale podporo najmanj 4 tedne po porodu. V primeru delavčeve smrti je njegova družina dobila pogrebno (do zneska 50 gld.).⁴²

Pred sistemsko (zakonsko) ureditvijo tega področja so seveda že obstajale določene oblike socialne zaščite delavcev, ki se je oblikovala vzporedno s procesi industrializacije; bila pa je seveda okrepljena (in zgodnejša) tam, kjer so prevladovala težje gospodarske panoge (npr. rudarstvo) in s tem večja tveganja.

³⁸ Npr. Kresal, Nekateri načini; Zajc Cizelj, Pravna osnova; Dobaja, Pregled razvoja socialne zakonodaje ipd.

³⁹ Za zakonske otroke v višini 15 % letne plače, za nezakonske 10 %, za sirote tudi 20 % itd.

⁴⁰ Zajc Cizelj, Pravna osnova, str. 157–158.

⁴¹ Predpisano zavarovanje so med drugim izvajale društvene bolniške blagajne. Ustanovljene so bile po društvenem patentu iz 1852 in usklajene z zakonom 1888, lahko so delovale samostojno, spadale pa so pod državni nadzor (gl. npr. Zajc Cizelj, Pravna osnova, str. 159).

⁴² Prav tam.

Do oblikovanja omenjene zakonodaje si je delavstvo torej na različne načine pomagalo z individualno in kolektivno samopomočjo,⁴³ s čimer je mišljeno vse od prostovoljnih bolniških in pokojninskih blagajn, bratovskih skladnic, zadrug, nenazadnje tudi dobroteljskih ter seveda do stanovskih združenj, kakršna so bila delavska podporni društva.

O podpornih društvih

Podporna društva na ta način pomenijo zacetke delavskega zavarovanja.⁴⁴ Do ureditve socialnopolitične dejavnosti države (izdajanja že omenjenih ukrepov) so taka društva kompenzirala manko podpore za delavce, po uvedbi zakonov pa so dopolnjevala njihove pomanjkljivosti.⁴⁵ Osrednji namen teh društev sta bila »podpora in poduk« (pomoč v času delovne nezmožnosti ter dodatno izobraževanje), obenem pa se je poudarjal tudi socialno-kolegialni aspekt (izmenjava izkušenj, nenazadnje pa tudi prijetno okolje za razbremenitev od naporenega dela). Društva za vzajemno pomoč je promoviral tudi dnevni tisk.⁴⁶

Na podlagi načel o svobodnem združevanju in zborovanju ter po ustavi iz leta 1849 so se društva lahko ustanovljala brez dovoljenja oblasti, po društvenem patentu iz leta 1852 pa je bilo za to potrebno dovoljenje vlade. Po zakonu iz leta 1867 je bilo treba za ustanovitev društva pisno obvestiti politično deželno glavarstvo ter predložiti njegov statut.⁴⁷ Društva za vzajemno pomoč so bila kmalu nato ustanovljena tudi v Kopru (1869), Piranu (1870) ter Izoli (verjetno v zadnjem desetletju 19. stoletja), v letu 1882 pa je bilo v Istri že 14 takih društev.⁴⁸ Na Slovenskem srečujemo podporna društva razmeroma zgodaj. Če navedemo samo nekaj primerov: v Ljubljani že leta 1835 zasledimo Trgovsko bolniško in podporno društvo, nato npr. Katoliško rokodelsko društvo (1855), Izobraževalno društvo tiskarjev (1868), pa Delavsko izobraževalno društvo (1870) ter poleg tega tudi razne podporne blagajne po podjetjih.⁴⁹ Nekatera (socialdemokratska) društva so nastajala tudi s političnimi ambicijami, npr. leta

⁴³ O teh oblikah gl. Kresal, Nekateri načini, str. 4; Kresal, Socialna politika, str. 162; Keber, Rudarske bratovske skladnice, idr.

⁴⁴ Prim. Kresal, Nekateri načini, str. 28; Zupanič Slavec, *Razvoj*, str. 66 idr.

⁴⁵ Prim. Kresal, Nekateri načini, str. 30.

⁴⁶ V *Edinosti* je denimo v več delih izšel prispevek *Nrav, namen in dolžnosti delalskih podp. društev* (19., 22., 26. in 29. januarja ter 2. februarja 1887).

⁴⁷ Zajc Cizelj, *Izobraževanje*, str. 45.

⁴⁸ *La Provincia*, l. 6. 1882.

⁴⁹ O ljubljanskih društvih gl. zlasti Kresal, Nekateri načini, str. 29, pa tudi Fischer, *Delavsko gibanje*, str. 143.

1868 v Mariboru, 1869 v Slovenski Bistrici, na Prevaljah, v Celovcu, Trstu;⁵⁰ 1870 na Ptuj, v Beljaku in Ljubljani.⁵¹

V Trstu, ki je za Koper predstavljal še bolj neposredni zgled, pa nastanek tovrstnih društev v prvi fazi ni zajel le delavcev različnih specializacij, ampak tudi nekvalificirane delavce – težake. Poklicne skupine, ki so se v Trstu najprej združevale, so bili sicer klobučarji, sodarji in tiskarji; Bratovščina klobučajev je bila ustanovljena že leta 1834, sledila pa so ji društva za vzajemno pomoč trgovcev (1842), za vzajemno pomoč sodarjev (1850), ter širše zastavljeno društvo za vzajemno pomoč bolnim (1850).⁵²

Koprsko delavsko društvo, njegovi člani in članice

V Kopru je že leta 1865 obstajala *Società del Soccorso* (Društvo za pomoč); imela je 130 članov, ki jim ni bilo potrebno plačati pristopne takse.⁵³ O tem (najbrž prvem) društvu nimamo veliko podatkov. Več pa jih je o t. i. *Società di Mutuo soccorso fra gli Artieri ed Operai della Città di Capodistria* – Društvu za vzajemno pomoč obrtnikov in delavcev, ki je bilo ustanovljeno leta 1869.⁵⁴ Leto kasneje je že štel 290 članov. Tu torej ni bilo po panogah, poklicih ali obrteh specializiranih društev, kot v nekaterih mestih, ampak je svojo vlogo opravljalo eno skupno društvo za vse obrtnike, delavce, dninarje in težake. Koprsko društvo ni imelo (vsaj ne eksplicitnih) političnih ambicij.⁵⁵ Temelj društva je bilo geslo »sloga in bratstvo«, ter seveda vzajemna pomoč (tako materialna kot intelektualna in moralna). Skoraj 20 let pred uzakonitvijo nezgodnega oz. zdravstvenega zavarovanja je torej tudi koprsko društvo igralo vlogo socialnega varstva na področju dela.

Če se sprehodimo skozi društveni statut⁵⁶ (sprejet 25. 8. 1869), vidimo, da

⁵⁰ Leta 1869 je nastala *Società operaia Triestina con mutuo soccorso cooperatrice*. Kot uravnoteženje italijanskih liberalističnih društev so se kasneje v Trstu izoblikovala tudi slovenska društva za vzajemno pomoč: Tržaško podporno in zadržno društvo težakov (1879), leto kasneje preimenovano v Delavsko podporno društvo, idr. (gl. npr. *Slovenska kronika XIX. stoletja*, str. 328–330).

⁵¹ *Slovenska kronika XIX. stoletja*.

⁵² Maserati, *Il movimento*, str. 27ss.

⁵³ SI PAK KP 7, šk. 109, n. 1774.

⁵⁴ Pobuda za ustanovitev takega društva pa je bila stara vsaj 18 let (gl. Ciglič, Način življenja, str. 138).

⁵⁵ Sodeč po priimkih (npr. Gregorič, Bizjak, Stanič, Vatovac, Bernetič, ...) včlanjenih obrtnikov je vključevalo tudi veliko slovenskih članov, čeprav je bilo v rokah italijanske elite.

⁵⁶ *Regolamento interno*.

je pomoč članom, ki zaradi bolezni niso bili zmožni opravljati svojega dela, vključevala:

- pokojnino članom po dopolnjenem 60. letu, v kolikor je bilo to v finančni zmožnosti društva;
- pomoč družinam preminulih članov za stroške pogreba;
- ustanavljanje zadružnih skladišč za člane društva in njihove družine, ko je kapital društva to omogočal.

Društvo je skušalo svojim brezposelnim članom priskrbeti tudi zaposlitev, obenem pa je spodbujalo moralnost in tudi izobraženost svojih članov, zlasti preko večernih oziroma prazničnih šol, javnih ljudskih branj in potujoče knjižnice. Vanj se je bilo mogoče vključiti bodisi kot redni član (obrtniki, delavci, dninarji in težaki) bodisi kot častni član (tisti, ki so brez pravic do pomoči plačevali prispevek ali društvu prispevali s storitvami, dobrotelostjo, ipd.). Redni člani so morali za vključitev v društvo izpolnjevati določene pogoje. Poleg tega, da so opravljali neko obrt, poklic ali delo, niso smeli biti mlajši od 16 ali starejši od 50 let, morali so imeti stalno prebivališče v občini Koper ter izkazati, da niso nezmožni za opravljanje dela in ne trpijo za kakšno kronično boleznijo. Izključitev iz društva je doletela tiste člane, ki so s svojim vedenjem ogrozili njegovo čast, ki niso plačali pristopne takse ali tiste, ki so mu dolgovali 6 tedenskih prispevkov.

Vsi člani so morali biti seznanjeni s statutom društva; ob vpisu (in plačilu vstopne takse v vrednosti 1 goldinarja) so namreč prejeli njegovo kopijo. Tedenski prispevek za redne člane je znašal 20 krajcarjev⁵⁷ ali 12 krajcarjev, častni pa so lahko prispevali tudi manj. Potem ko je bil član v društvo vpisan že 26 tednov, je dobil pravico do pomoči v primeru potrjene bolezni, ko je ta trajala več kot 2 dni. V času bolezni tedenskega prispevka članom ni bilo potrebno plačevati. Denarna pomoč je bila fiksirana⁵⁸ – znašala je 60 kr.⁵⁹ na dan (za tiste, ki so tedensko prispevali 12 kr.) oziroma 1 gld.⁶⁰ dnevno (če

⁵⁷ Za 20 kr. je bilo leta 1870 mogoče dobiti pol funta slanine ali skoraj 1 funt (= 0,56 kg) sladkorja (SI PAK KP 7, šk. 95).

⁵⁸ Za razliko od kasnejših zakonskih določil, ki so predvidevala izračun denarne podpore glede na delavčevo plačo. Natančnih podatkov o tem, kolikšne so bile delavske plače v Kopru, ni veliko; dobrih 14 kr. je denimo leta 1872 znašala dnevna solinarska plača, medtem ko so delavci v ladjedelnici dobili od 1 gld. 40 kr. in več dnevne mezde (SI PAK KP 7, šk. 104, a. e. 2016). Vsaj na načelni ravni (na podlagi leta 1884 predlaganih delavskih plač) lahko govorimo o mesečnih zneskih med 40 in 60 gld. za ženske, 15–30 gld. za otroke in 70 gld. za moške (Ciglič, Način življenja, str. 138).

⁵⁹ Za 60 kr. se je kupil npr. 1 funt masla.

⁶⁰ 1 gld. je bilo vrednih 50 jajc ali cca 4 funte sladkorja, ali pa se je zanj dobilo 2 funta koruzne moke ter po 1 funt govedine, kave in riža.

so tedensko prispevali po 20 kr.). Po dopolnjenem 60. letu članom društva prispevka ni bilo treba več plačevati.

Ko je bolezen trajala več kot 3 mesece, je bila v 4. pomoč zmanjšana za tretjino, v naslednjih mesecih pa za polovico. Po 1 letu trajanja bolezni je vodstvo (glede na finančno zmožnost društva in ekonomski položaj delavca) presodilo, ali se s podporo nadaljuje ali ne. Pomoč pa seveda ni pripadala v primerih bolezni ali poškodb, ki bi bile posledica nezmernosti pri pitju, posledica preprirov ali nemoralnosti. V primeru smrti člana je društvo njegovi družini prispevalo 12 ali 20 gld. pomoči (glede na višino njegovega tedenskega prispevka) ter pozvalo ostale člane, naj se udeležijo pogreba.

Vodstvo društva⁶¹ je na eni strani sestavljala direkcija, na drugi pa 12-članski svet (ki so ga v vsaj polovičnem deležu morali predstavljati »pravi« obrtniki/delavci). Direkcijo so tvorili predsednik, podpredsednik, tajnik in blagajnik, poleg tega so v okviru društva delovali še izterjevalci (*esattori*), revizorji (*revisori*) in »vizitatorji« (*visitatori*). Naloga slednjih je bila obiskovanje bolnih članov društva na domu, s čimer so se skušali prepričati o njihovem bolezenskem stanju, pa tudi, ali so deležni ustrezne medicinske oskrbe⁶² in ali upoštevajo zdravnikove napotke. O vsem tem so nato poročali vodstvu.

V začetku so bili člani kopskega Društva za vzajemno pomoč lahko le moški. Novembra 1874 pa je društvo (verjetno po tržaškem zgledu) razglasilo ustanovitev ženske sekcije, v kolikor bi bil izpolnjen pogoj minimalno 60 članic.⁶³ Maja 1875 je bila s strani društva potrjena priloga⁶⁴ k statutu društva, ki obravnava ustanovljeno žensko sekcijo, nekaj mesecev kasneje pa je obstoj slednje potrdilo tudi tržaško namestništvo.

Tedenski prispevek članic je znašal 12 kr., za tiste, ki so želele sodelovati

⁶¹ Njegove naloge so zajemale sprejem prošenj za včlanitev, obravnavo vsakega ekonomskega in disciplinskega vprašanja, izdajo odlokov in sklepov, sestajati pa se je moralo vsaj enkrat mesečno.

⁶² To je izvajal s strani društva določen zdravnik. O društvenih zdravnikih-kirurgih med drugim vemo, da so se na to mesto prijavi preko društvenega razpisa, podpisali pa so enoletno pogodbo z možnostjo podaljšanja. Zavezali so se, da bodo opravljali tudi dela »nižje kirurgije«, denimo puščanje krvi, izdrtje zoba, oskrba abscesa in zdravljenje ran (gl. pravilnik z dne 16. januarja 1874, SI PAK KP 299, šk. 9). Istega leta se v tej vlogi omenja Francesco Guglielmo, ki je v Koper prišel zaradi pomanjkanja zdravnikov avgusta 1873, ko je na podeželju prevzel skrb za bolnike s kolero (SI PAK KP 7, šk. 114, Protocollo, 27. avgust 1873), okrog leta 1880 pa je bil društveni zdravnik Achille Savorgnani iz Ajella, ki je hkrati opravljal tudi funkcijo drugega občinskega zdravnika (Tommasich, *I rettori di Egida*). Najverjetneje je bila ta funkcija torej »postranska« zadolžitev posameznega zdravnika.

⁶³ Že po nekaj letih delovanja sekcije je bilo število njenih članic manjše od minimalno predpisanega ob njeni ustanovitvi (60), saj je bilo leta 1882 vpisanih 52, leto kasneje pa le 43 članic (SI PAK KP 7, šk. 198, a. e. 1112).

⁶⁴ Objavljena je bila tudi v časopisu *La Provincia*, 1. 9. 1875.

tudi pri posebnem materinskem fondu, pa 20 kr. V društvo so se lahko vključile (zdrave) ženske, stare med 14 in 36 let, ki so opravljale kak poklic ali hišna opravila, ki so se ponašale z »neoporečno moralo« in niso trpele za kakšno kronično boleznijo. Po 26 tednih članstva je vsaki članici (poleg brezplačne zdravniške pomoči) pripadalo tudi dnevno nadomestilo v višini 40 kr., ki je bilo bolnici dodeljeno, če je njena bolezen trajala vsaj tri dni.⁶⁵ Po 12-tedenski bolniški odsotnosti se je višina pomoči razpolovila.

Bolniško nadomestilo pa ni krilo bolezni, nastalih v času nosečnosti ali puerperalnem obdobju,⁶⁶ če članica ni bila vključena tudi v »materinski fond« (*Fondo maternità*). V primeru smrti (ki ni bila posledica poroda ali poporodnih zapletov) je družini članice pripadalo 10 gld. izredne pomoči za pogreb.

Ženskam, ki so bile vključene tudi v materinski fond, pa je po enoletnem članstvu pripadalo tudi nekaj drugih podpor. V primeru normalnega poroda so namreč dobile pomoč v višini 5 gld. (do katere so bile upravičene v prvih 30 dneh po otrokovem rojstvu), v primeru bolezni v času nosečnosti pa jim je pripadala zdravniška in babiška pomoč. Poleg tega so ob bolezni v času poroda ali poporodni fazi prejemale tudi 25 kr. dnevno. V kolikor je prišlo do spontanega splava, so od tretjega dne za ves čas nezmožnosti dela prejemale pomoč v višini 40 kr. Če je porodnica ali otročnica umrla, je bila njena družina upravičena do 10 gld. pomoči.

Žensko sekcijo je upravljalo moško vodstvo, skupaj z ženskim svetom (12 svetnic) ter 2 tajnicama. Svet se je sestajal enkrat mesečno – podrejen je bil sicer vrhovnemu vodstvu društva, vendar je imel med drugim pristojnost, da je na podlagi predlogov direkcije imenoval društvenega zdravnika.

Kdo pa so bile ženske v koprski obrti? Če pogledamo podatke iz leta 1872, bi lahko dejali, da so ženski poklici v veliki meri sodili zlasti med tekstilne in z njimi povezane obrti. Ženske so (s 75 %) prevladovale zlasti kot tkalke⁶⁷ (30) in šivilje (20 – več kot 70 %), izključno ženske obrtnice pa so bile vsaj v tem primeru denimo nogavičarke (20), predice (20), vezilje (6), ženske frizerke (12), modistke (5), izdelovalke posebnih, opankam podobnih obuval (*scarperotti*; 2), perice (12), mlinarke (10), ter izdelovalke ribiških mrež (10). Se pa ženske pojavljajo tudi kot predelovalke konoplje (1), klobučarke, slaščičarke (2), čepičarke, tiskarke (1) idr., obenem pa jih najdemo pri sezonskem solinarskem delu – če odštejemo otroke, ki so navedeni ločeno, je bilo žensk skoraj polovica.⁶⁸

⁶⁵ Tako kot v moškem delu društva je tudi za ženske veljalo, da jim denarna pomoč ni pripadala v primerih, nastalih zaradi preprirov ali nemoralnosti.

⁶⁶ Torej v obdobju 6 tednov po porodu, ko je ženska sicer dojemljivejša za okužbe.

⁶⁷ Za razliko od nekaterih drugih istrskih (hrvaških) območij, kjer naj bi v tej dejavnosti prevladovali moški (prim. Orlič, Istraživanja tekstilnog rukotvorstva, str. 96).

⁶⁸ Od vseh solinarjev so leta 1872 (odrasle) ženske zajemale približno 37 %, ta delež pa je

Tabela 1: Moška sekcija društva po poklicih leta 1882.

Poklic	Število med člani	%
krovci	2	0,82
mali prodajalci	2	0,82
posredniki	3	1,22
kočijaži	3	1,22
slikopleskarji	3	1,22
brivci	4	1,63
strojarji	4	1,63
mesarji	4	1,63
krojači	4	1,63
sodarji	5	2,04
kavarnarji	5	2,04
kovači	7	2,86
trgovci	9	3,67
dninarji	10	4,08
ribiči	10	4,08
zidarji	11	4,49
kalafati (smolarji)	12	4,9
mizarji	15	6,12
čevljarji	17	6,94
razno	24	9,79
kmetje	29	11,84
pomorščaki	62	25,31
SKUPAJ	245	100

Čeprav nam ni znana poklicna struktura članic ženske sekcije Društva za vzajemno pomoč v Kopru, pa imamo več oprijemljivih podatkov o moškem matičnem društvu. Poklicna sestava moške sekcije leta 1882⁶⁹ (gl. tabela 1) priča o tem, da je bila kar četrtina njenih članov pomorščakov. Gre sicer za široko kategorijo, ki je običajno zajemala tako kapitane, ladjarje (lastnike ladij in manjših plovil),⁷⁰ kot tudi ladjedelniške delavce (in sklepati smemo, da so bili v društvo včlanjeni predvsem slednji). Približno za polovico manjši je bil delež kmetov,⁷¹ daleč za tem pa so

bil zelo podoben tudi leta 1847 (35,7 %). Opaznejše pa je bilo zmanjšanje deleža (odraslih) moških, ki je s 55,7 % (leta 1847) padel na 46 % (leta 1872) (prim. Bonin, Kataster, str. 87).

⁶⁹ SI PAK KP 7, šk. 198, a. e. 1112.

⁷⁰ Ladjarji so opravljali prevozniške storitve ali pa so plovila oddajali v najem.

⁷¹ Razlage za manjšo zastopanost (sicer številčnih) kmetov v društvu gre morda iskati bodisi v njihovi manjši vključenosti v organizirane oblike podpore, razlikam v poklicnem opredeljevanju, bodisi v domnevem prekvalificiranju številnih kmetov v obrt ali pomorstvo (o tem gl. npr. Terčon, *Z barko*, str. 45).

sledili čevljarji, mizarji, smolarji in drugi.⁷² Žal za ta čas nimamo dovolj natančne poklicne strukture, da bi ugotovili, kakšna so bila ta razmerja na ravni mesta.

Bolezni delavcev in obrtnikov

Tudi v času prevlade rokodelstva so bile določene zdravstvene težave lahko povezane z izvajanjem poklicnega dela, kar je izraženo tudi v strokovnih prispevkih druge polovice 19. stoletja.⁷³ Z dihalni naj bi imeli težave denimo tisti poklici, ki so vdihovali prašne delce (npr. peki, mlinarji, kiparji, kamnoseki). Delavci, ki so opravljali težaško delo (npr. kovači, strojniki, kovino-strugarji), naj bi zaradi fizičnega naprežanja trpeli za srčno hipertrofijo, nosači pa so bili podvrženi hudim obremenitvam sklepov, poškodbam idr. Zaradi narave dela (sedeča ali prisilna drža) pa naj bi imeli npr. tkalci, krojači, čevljarji in drugi težave z vodeničnostjo (edemi), pa tudi s cirkulacijo in revmatizmi.

Poklici, ki so svoje delo opravljali v vlažnem okolju (npr. perice, ribiči ...), naj bi trpeli za kožnimi boleznimi, šenom ter tudi revmatičnimi obolenji. Tisti, ki so imeli opravka s snovmi živalskega izvora (npr. mesarji, prodajalci rib, strojarji ...), pa so bili – po miazmatični teoriji – izpostavljeni (»kužnemu«) gnitju. Zlasti v 18. stoletju se še pojavlja prepričanje, da so nevarnemu vonju usnja izpostavljeni tudi usnjarji ali čevljarji, pri katerih lahko »strupeni smrad« v telo vstopa skozi dihalne poti in spreminja kvaliteto njihove krvi, zato so te osebe podvržene gangreni, srbežu ipd. Tudi delavci v valjalnicah tkanin, ki so v vodi namakali volne in blago, naj bi imeli zaradi smrdljivih hlapov opravka s kožnimi obolenji ter tudi želodčnimi težavami in glavoboli.⁷⁴

Obolevnost koprskih delavcev in obrtnikov glede na poklic, ki so ga opravljali, je mogoče spremljati skozi podatke društva⁷⁵ o številu bolezenskih primerov (graf 3).⁷⁶ Najvišje vrednosti so dosežene pri pomorščakih, deloma

⁷² Skupina »razno«, ki je prikazana tudi v tabeli, je navedena že v izvirnih podatkih, zato ne vemo, koga vse vključuje.

⁷³ Npr. Aa. Vv., *Il vero tesoro*. Tu so za celo vrsto poklicev in obrti navedene značilne zdravstvene težave, izbrani poklicni skupini (ladjedelniškim delavcem) pa se denimo posveti objava v reviji *Annuario Marittimo*, 1867.

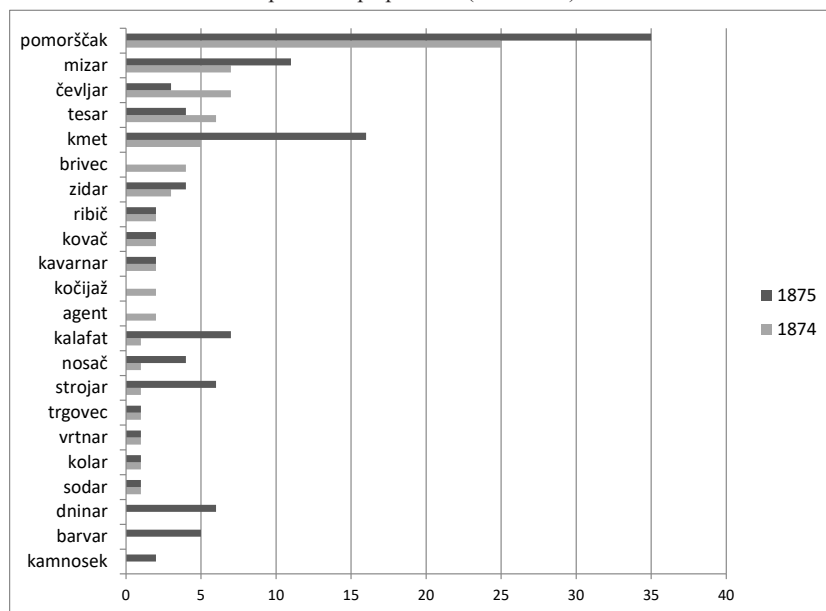
⁷⁴ Gl. npr. Fusanacci, *Dizionario compendioso*. Tudi Žontar za 19. stoletje navaja, da so imele ženske v svilarški dejavnosti (namakanje in odvijanje kokonov) zaradi umivanja rok v vodi, pomešani z žvepleno kislino, pogosta vnetja kože (gl. Žontar, *Svilogojstvo*, str. 109).

⁷⁵ SI PAK KP 252, šk. 3, a. e. 5.

⁷⁶ Potrebno je opozoriti, da torej ne gre za število obolelih delavcev, temveč za število bolezenskih primerov (nekateri delavci so namreč zboleli večkrat, tudi za različnimi obolenji). Vrednosti se potemtakem razlikujejo; npr. leta 1874 je bilo skupaj 77 bolezenskih primerov (bolnih članov pa 65), leta 1875 pa 121 bolezenskih primerov (in 78 bolnih članov).

tudi pri kmetih, pri čemer pa je potrebno upoštevati, da sta bili ti dve skupini delavcev (če sklepamo po podatkih iz 1882) verjetno tudi številčno najbolj zastopani. Na vprašanje, v katerih primerih so koprski obrtniki potrebovali bolniško podporo, pa deloma lahko odgovorimo z izbranimi podatki iz zdravstvene evidence.⁷⁷

Graf 3: Število bolezenskih primerov po poklicih (1874–1875).

Čeprav je vzorec relativno majhen in zato ne povsem merodajen (smiselna bi bila namreč analiza daljše serije podatkov), lahko delno zaznamo poklicno determiniranost nekaterih obolenj, saj se več primerov enega tipa bolezni v obdobju 1874–1875 pojavlja pri naslednjih poklicih: barvarji (katarna obolenja dihalnih poti), kmetje, tudi nosači in pomorščaki (revmatična obolenja), tesarji (kožna obolenja), strojarji (trebušna obolenja).

Bolezenska klasifikacija (gl. tabelo 2)⁷⁸ sledi sočasnim kategorijam, in je zato z vidika današnje stroke problematična in nenatančna. Kljub temu se zdi uporaba take sheme bolj smiselna od vsiljevanja sodobnih medicinskih

⁷⁷ SI PAK KP 252, šk. 3, a. e. 5, *Giornale medico*. Gre za zdravstveno knjigo, ki z beleženjem pričinja leta 1874, kar je bila morda posledica objave (novega?) pravilnika za društvenega zdravnika, po katerem je ta moral voditi zdravstveno evidenco (SI PAK KP 299, šk. 9, *Regolamento*, 16. januar 1874).

⁷⁸ SI PAK KP 252, šk. 3, a. e. 5.

kategorij, saj je veliko obolenj, navedenih v zdravstveni knjigi (ta so običajno kombinacija več različnih simptomov), težko klasificirati.

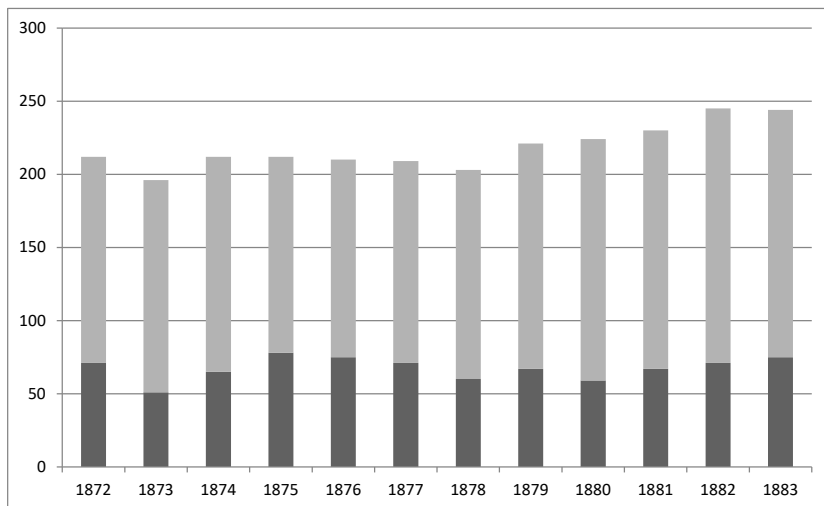
Tabela 2: Število bolezenskih primerov glede na tip obolenja.

TIP OBOLJENJA	1874	1875
kronične bolezni in hibe na organih	0	0
kožna obolenja	6	13
obolenja dihalnih poti	3	14
obolenja prebavil	9	9
sezonska obolenja	12	7
revmatična obolenja	12	36
nezgodne poškodbe	13	17
akutna in kronična lokalna vnetja	13	14
urogenitalna obolenja	1	3
bolezni živčevja in paralize	1	3
očesna obolenja	2	3
stomatološke težave	4	2
drugo	5	8
SKUPAJ PRIMEROV	81	129

Pojasniti pa je treba, da sezonska obolenja vključujejo zlasti gripe pa tudi razne vročice. Obolenja na dihalih pretežno vključujejo bronhitis, astmo, bronhialne katarje ipd., pri boleznih prebavil pa srečujemo različne prebavne motnje, denimo diarejo, ter gastritise in podobne oblike obolenj. V splošnem izstopajo revmatična obolenja, deloma tudi nezgode in lokalna vnetja. Pri poškodbah prevladujejo udarnine, tako na okončinah kot hrbtu. Med revmatična obolenja je všteti tudi lumbago (*lombaggine*, ledveni usek, bolečine v ledjih ali križu), ki je zastopan v veliki meri. Izstopajoči primeri med akutnimi vnetji so zlasti zanohtnica (*patereccio*, gnojno vnetje za nohtom) ter flegmonotične oblike (akutno napredujoče vnetje v tkivnih špranjah), npr. bakterijski celulitis (okužba kože, pogosto na okončinah), vendar so sem uvrščena tudi npr. vnetja bezgavk, poprsnice (plevritis) idr. Pri kožnih obolenjih zaznamo večje pojavljanje furunklov (tj. gnojno vnetje lasnega mešička) na okončinah, hrbtu ali tilniku, morda pa bi sem sodila tudi trihoza, ki vključuje anomalije lasnih mešičkov. Med stomatološkimi težavami najdemo zlasti glivična ali druga vnetja dlesni, pod »drugo« pa so vključeni tumorji, možganske krvavitve ipd.

Statistika, ki jo je beležilo društvo za obdobje med letoma 1872 in 1883,⁷⁹ nakazuje, da se je delež bolnih članov gibal med 26 in 37 % (gl. graf 4). Poleg bolnih so izdatki društva vključevali tudi stroške za tiskovine, opremo,

⁷⁹ SI PAK KP 7, šk. 198, a. e. 1112.

Graf 4: Gibanje števila članov društva ter deleži bolnih članov.

najem prostorov ter honorarje za društvenega zdravnika (v višini 200 gld.) in sodnega slugo (100 gld.), kakor je razvidno iz grafičnega prikaza, pa je bilo gibanje bolnih približno sorazmerno z gibanjem števila dni »bolniške odsotnosti« (grafa 5 in 6).⁸⁰

Število dni boleznih se je povečevalo, a veliko hitreje kot samo število članov društva, kar gre morda pripisati njihovem staranju, saj so (hipotetično) najstarejši člani leta 1879 dosegli starost 60 let.⁸¹ Od tod najbrž tudi predlog za spremembo statuta leta 1885,⁸² po katerem naj bi se znižalo najvišjo predpisano vstopno starost ter povečalo tedenski prispevek sorazmerno s starostjo člana, čeprav ni povsem jasno, ali je do tega v resnici tudi prišlo.

⁸⁰ Je pa krivulja odhodkov za namen bolnih dokaj sorazmerna tudi s prihodki društva, kar daje slutiti, da se je dodeljevanje podpor prilagajalo finančnim zmožnostim društva.

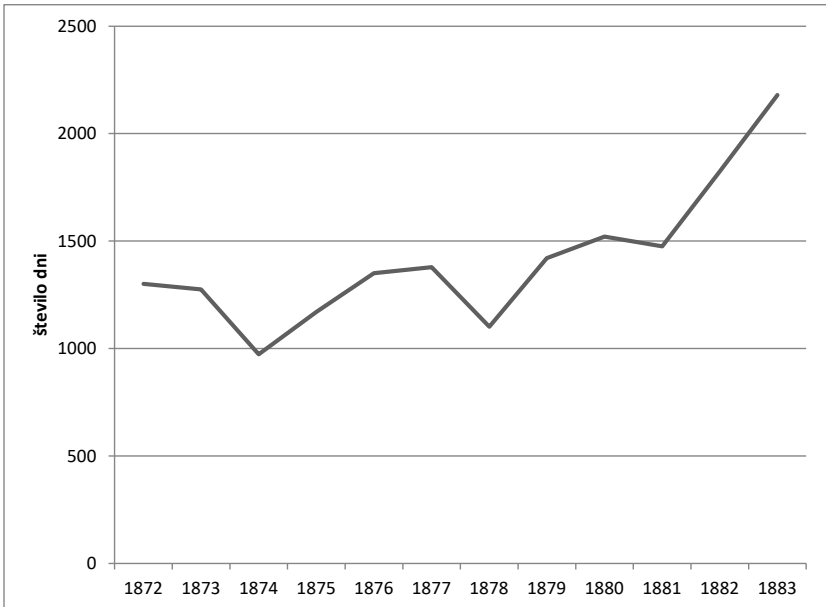
⁸¹ Res pa je, da nekateri podatki kažejo na to, da so v večji meri zbolevali nekoliko mlajše starostne skupine; v obdobju 1874–1875 so denimo prevladovali bolezenski primeri v starostnih skupinah 31–40 in 41–50 let (SI PAK KP 252, šk. 3, a. e. 5). Leta 1882 sta bili to sicer tudi številčno najbolj zastopani starostni skupini v društvu, veliko manj (ob upoštevanju spodnje starostne omejitve 16 let) pa je bilo delavcev do 30. leta starosti (SI PAK KP 7, šk. 198, a. e. 1112).

⁸² *La Provincia*, 1. 3. 1885.

Graf 5: Gibanje boleznin.

Graf 6: Gibanje bolniške odsotnosti delavcev.

Sklep

Na izbranih podatkih se je skušalo na eni strani podati prvi poskus kvantifikacije zastopanosti obrti v mestu Koper, na drugi pa prikazati njenim izvajalcem namenjeno socialno-zdravstveno zaščito, ki so je bili deležni v času bolezni, če so bili člani delavskega podpornega društva, ki je tu delovalo od konca 60. let 19. stoletja.

Kljub številnim metodološkim omejitvam in nepopolno ohranjenemu gradivu lahko iz raziskanih drobcev dobimo vsaj grobe okvire širše slike o ljudeh – moških in ženskah, ki so v mestu opravljali nek poklic ali obrt in so zaradi svojega socialnega položaja iskali zaščito v organiziranih oblikah podpore. Slednja je bila v obdobju pred oblikovanjem ustrezne državne zakonodaje gotovo ključnega pomena pri zagotovitvi socialne varnosti v primeru začasne delovne nezmožnosti. Videti je, da je bila ta podpora v koraku s časom, saj je imela neposredni zgled v Trstu (odlike in naprednost obravnavanega društva bi morda lahko iskali v zagotavljanju pokojnin ter tudi varstva žensk-delavk v okviru ženske sekcije in materinskega fonda), vendar pa bi za tehtnejše primerjave (sploh z osrednjeslovenskim prostorom) potrebovali več raziskav.

Zaradi odsotnosti večjih industrijskih obratov v tem majhnem urbanem prostoru je, kot kaže, zadostovala ena skupna podporna institucija. V tej so – tako kot tudi na ravni celotnega mestnega gospodarstva – prevladovali delavci agrarnega in pomorskega pola (kmetje-solinarji, ladjedelniški delavci), znotraj sicer pisane obrtniške strukture, v kateri je tudi težko razločiti profesionalno od domače obrti. Zaradi metodoloških neskladnosti v dostopnem gradivu je skorajda nemogoče ocenjevati, kolikšen delež koprskih delavcev (in delavk) je pravzaprav iskal tovrstno podporo (še manj pa, v kolikšni meri se je posluževal ponujene medicinske oskrbe), poleg tega pa ostaja neodgovorjeno tudi vprašanje, koliko je društvena podpora prispevala k občutku večje socialne varnosti za bolne delavce, matere delavke ali svoje preminulih delavcev, ter kakšna je bila njena dejanska učinkovitost v primerih osebnih eksistenčnih kriz, ki so izvirale iz delovne nezmožnosti zaradi bolezni, nezgode, onemoglosti ali starosti.

VIRI

La Provincia.

Aa. Vv.: *Il vero tesoro dei segreti della natura (ossia manuale alfabetico di cognizioni enciclopediche ovvero raccolta di ricette, formule, processi e nozioni...)*. Milano, 1869.

Aa. Vv.: *Lunario pel popolo di Capodistria*. Anno I. Koper: Giuseppe Tondelli, 1868.

Aa. Vv.: *Regolamento interno della Società di Mutuo soccorso fra gli Artieri ed Operai della Città di Capodistria*. Koper: Appolonio e Caprin, 1870.

Fusanacci, Gian Pietro: *Dizionario compendioso di sanità*. Tomo II. Venezia, 1764.
Nn: Igiene e patologia professionale degli operai degli arsenali marittimi. *Annuario Marittimo*, I, Trieste, 1867.

LITERATURA

- Bogataj, Janez: *Domače obrti na Slovenskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1989.
- Bonin, Zdenka: Kataster koprskih solin leta 1847. *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino*, 54/1, 2006, str. 79–94.
- Bonin, Zdenka: Sledi usnjarske dejavnosti v obalnih mestih. *Usnjarstvo v gospodarstvu trgov in mest na Slovenskem* (ur. Borut Batagelj). Šoštanj: Muzej Velenje, Muzej usnjarstva na Slovenskem, 2011, str. 19–51.
- Bras, Ljudmila: Rokodelstvo in obrt: sprehod skozi čas. *Slovenski etnograf*, 33–34, 1988–1990, str. 207–246.
- Ciglič, Zvona: Način življenja, običaji in gospodarska dejavnost mesta v 19. stoletju. *Koper* (ur. Salvator Žitko idr.). Koper: Skupščina Občine Koper, 1992, str. 125–142.
- Ciglič, Zvona: *Stkana preteklost*. Katalog. Koper: Pokrajinski muzej, 2009.
- Dobaja, Dunja: Pregled razvoja socialne zakonodaje v Avstro-Ogrski monarhiji v letih 1867–1918. *Zgodovina za vse: vse za zgodovino*, 16/2, 2009, str. 49–65.
- Fischer, Jasna: Delavsko gibanje v Ljubljani od začetkov do leta 1896. *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino*, 29/2, 1981, str. 143–149.
- Fischer, Jasna: O virih za gospodarsko in družbeno zgodovino Slovencev od sredine 19. stoletja do prve svetovne vojne. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, XXIII/1–2, 1983, str. 31–45.
- Fischer, Jasna: Prebivalstvo slovenske Istre v obrti in industriji med leti 1869–1910. *Prispevki za novejšo zgodovino*, XXX, 1990, str. 15–20.
- Kalc, Aleksej: Prebivalstvo Kopra v 19. stoletju v luči popisnih in župnijskih virov: nekaj novih izsledkov. *Acta Histriae*, 20/3, 2012, str. 485–504.
- Keber, Katarina: Rudarske bratovske skladnice kot ena od prvih organiziranih oblik zdravstvenega in socialnega zavarovanja v habsburški monarhiji. *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino*, 59/1, 2011, str. 47–56.
- Kresal, France: Nekateri načini reševanja delavskih socialnih vprašanj na Slovenskem do leta 1922. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, XIII, 1973, str. 3–52.
- Kresal, France: Socialna politika na Slovenskem do druge svetovne vojne kot vir za zgodovino socialnega dela. *Socialno delo*, 44/3, 2005, str. 161–171.
- Maserati, Ennio: *Il movimento operaio a Trieste dalle origini alla prima guerra mondiale*. Milano: Giuffrè, 1973.
- Mohorič, Ivan: Problematika domače obrti v zadnjem stoletju. *Slovenski etnograf*, 3/4, 1950–1951, str. 9–27.
- Orlič, Olga: Istraživanja tekstilnog rukotvorstva u Istri. *Etnološka istraživanja*, št. 8, siječanj 2002, str. 95–110.
- Rutar, Simon: *Samosvoje mesto Trst in mejna grofija Istra: Prirodoznanski, statistični, kulturni in zgodovinski opis*. Ljubljana: Matica Slovenska, 1896.
- Slovenska kronika XIX. stoletja* (ur. Janez Cvirn). Ljubljana: Nova revija, 2005.
- Starec, Roberto: *Speljati vodo na svoj mlin: Vodni mlini v Istri*. Koper: Zgodovinsko

- društvo za južno Primorsko; Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije, 2002.
- Studen, Andrej: *Pedenarca, ksel, kelnerca, žnidar: Socialnozgodovinska analiza izvora in poklicne strukture stanovalcev izbranih ljubljanskih ulic iz let 1869–1910*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 1993.
- Stulli, Bernard: *Istarsko okružje 1825–1860*. Pazin – Rijeka: Historijski arhiv Pazin – Historijski arhiv Rijeka, 1984.
- Šorn, Jože: *Začetki industrije na Slovenskem*. Maribor: Založba Obzorja, 1984.
- Terčon, Nadja: *Z barko v Trst: Pomorstvo v Piranu, Izoli in Kopru ter gospodarska vloga severozahodne Istre v odnosu do Trsta (1850–1918)*. Koper – Piran: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče – Zgodovinsko društvo za južno Primorsko – Pomorski muzej Sergej Mašera, 2004.
- Titl, Julij: *Vodni mlini in mlinarstvo v Slovenski Istri*. Koper: Lipa, 1988.
- Tommasich, Andrea: *I rettori di Egida, Giustinopoli, Capo d'Istria: Cronologie elenchi, genealogie, note ed appendice*. Koper: samozaložba, 1891.
- Zajc Cizelj, Ivanka: *Izobraževanje odraslih v okviru celjskih društev do leta 1918. Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino*, 45/1–2, 1997, str. 57–70.
- Zajc Cizelj, Ivanka: *Pravna osnova za delovanje društev 1849–1941. Arhivi*, 27/1, 2004, str. 145–166.
- Zupanič Slavec, Zvonka: *Razvoj javnega zdravstva na Slovenskem med prvo in drugo svetovno vojno: Dr. Ivo Pirc (1891–1967) – utemeljitelj javnega zdravstva na Slovenskem*. Ljubljana: Inštitut za varovanje zdravja RS, 2005.
- Žontar, Josip: *Svilogojstvo in svilarstvo na Slovenskem od 16. do 20. stoletja*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1957.

“There is nothing left for the worker but to think about how to make ends meet when ill . . .”

Workers, Artisans, and the Benefit Society in Koper

Summary

Starting especially in the late 1860s, workers' benefit societies started to emerge in Slovenian ethnic territory, representing the very beginnings of the social care and healthcare for the working class. Although this occurred first where industrialization was more intense, support was also provided to workers and artisans in some small towns. An association for mutual assistance, or workers' benefit society, was also established in Koper (in 1869). Although it initially accepted only male members, in 1875 a female section was established as well. Because Koper had only smaller workshops, there were no industrial workers, and so the association included various craftsmen, rural workers, and seamen, including shipbuilders. However, because there are no details on the social stratification of these craftsmen or rural workers, it is not clear whether their motivation to join the society derived from their social status.

Sparse sources offer some insight into the numbers of various urban workers and artisans in the second half of the nineteenth century, but the material leaves many questions unanswered. Nevertheless, a provisional assessment is made of the number of people involved in crafts in the urban community, in contrast to the more general statistics, which mainly cover larger administrative units.

Documents from the time when the society was active also offer some information on diseases, for which the workers in Koper received social care and health support from the society. Although these were not necessarily serious diseases or injuries, they certainly hampered their daily work and source of livelihood. Before the establishment of national legislation on accident and health insurance (in the 1880s), the importance of workers' benefit societies, such as the one in Koper, was certainly crucial in ensuring social security during temporary inability to work.

Metodološki pogledi na nadregionalni interakcijski prostor sodobne koroške slovenske literature v Avstriji

ERWIN Köstler in ANDREJ LEBEN*

IZVLEČEK

»Dvojezična literarna praksa koroških Slovencev po ukinitvi mladja (1991) in njena pozicija v nadregionalnem prostoru literarne interakcije« je naslov dvoletnega raziskovalnega projekta,** ki trenutno poteka na Inštitutu za slavistiko Univerze v Gradcu. Predmet projekta je sodobna slovenska, dvojezična in nemška literarna produkcija avtorjev in avtoric, ki izhajajo iz slovenske manjšine ali pa so z njo in njeno literaturo v kakršnem koli produktivnem ali dialoškem razmerju. Poleg literarne, prevodne in receptivne dejavnosti akterjev sistematično evidentiramo tudi institucije in tržne pogoje tega prostora, v katerega se dejavno umešča literatura koroških Slovencev. Pričujoči članek se osredinja na metodološko izhodišče našega raziskovalnega dela, ki se navezuje na regionalno komparativistiko, polisistemsko teorijo in teorijo literarnega polja. Analiza empiričnega gradiva in literarne produkcije pa naj bi omogočila tudi podroben opis konstitutivnih dejavnikov in delovanja samega interakcijskega prostora.

KLJUČNE BESEDE

polisistemska teorija, literarni transfer, dvo- in večjezičnost, koroški Slovenci, nadregionalne študije

ABSTRACT

“Bilingual Literary Practice in Carinthia after the Discontinuation of *mladje* (1991) and Its Position in the Supra-Regional Sphere of Interaction” is the title of a two-year research project based at the Institute for Slavic Studies at the University of Graz. It focuses on literary production in Slovenian or German, or both, by authors from the Slovenian minority in Austria or those that have a productive or dialogic relationship with its literature. The aim of this project is the systematic documentation of activities in literary production, translation, and reception against the background of institutional and market issues in the sphere of interaction when the Carinthian Slovenians take an active part. This article concentrates on the methodological bases of our research, which especially builds on the premises of comparative studies in the Alps-Adriatic region, polysystem theory, and the theory of the literary field.

* Dr. Erwin Köstler, Dunaj, e-pošta: erwin.koestler@chello.at; prof. dr. Andrej Leben, Karl-Franzens-Universität Graz, Institut für Slawistik, e-pošta: andreas.leben@uni-graz.at

** Pri projektu, ki ga financira avstrijski raziskovalni sklad FWF, sodelujejo Erwin Köstler, Dominik Srienc, Felix O. Kohl in Andrej Leben kot vodja projekta: <<https://slawistik.uni-graz.at/sl/dvojezicna-literarna-praksa/>>.

Analyzing empirical data on literary production should make it possible to determine in detail the constitutive issues and functioning of this sphere of interaction.

KEYWORDS

polysystem theory, literary transfer, bilingualism and multilingualism, Carinthian Slovenians, transregional studies

Regionalna komparativistika kot model medkulturne literarne vede

V svojem članku *Komparatistik als Theorie und Methodologie des Kulturvergleichs. Zur Interkulturalität im Alpen-Adria-Raum* Johann Strutz utemeljuje, zakaj naj bi se literarna veda nasploh odpovedala redukcionizmu enojezičnih literarnih zgodovin in uporabljala primerjalno metodologijo. Medkulturnih in meddiskurzivnih povezav v bikulturnih regijah, kakršna je regija Alpe-Jadran, ni mogoče ustrezno opisati zgolj z vidika posameznih filologij.¹ Dokaze za to najdemo v slehernem prikazu literarnega življenja, čim se ta ne omejuje na opis nacionalnih korpusov ali celo na imanentno interpretacijo posameznih besedil, temveč se sooča s socialnimi, političnimi in institucionalnimi pogoji literature kot družbene dejavnosti, ki se manifestira v nasprotujočih se interesih zelo različnih akterjev. Ob jezikovni in kulturni diverziteti socialnih sistemov se izkaže metodološka nezadostnost nacionalnih filologij izven njihovega predmeta, kot tudi »načelno teoretska in historična 'neizogibnost'«² primerjalne metode. V tem vidi Strutz univerzalnost komparativistike, ki naj bi imela v sklopu kulturnih ved status temeljne metateorije, medtem ko bi bile nacionalne filologije samo mogoča področja za njeno uporabo.

Strutz navaja tudi konkretna metodološka izhodišča za medkulturno zasnovano literarno vedo. Poudarja osnovni pomen Bahtinovega koncepta polifonije in Lotmanove kulturne semiotike za opisovanje sociosemiotičnih in medkulturnih povezav, poleg tega pa opozarja na polisistemsko teorijo Itamarja Even-Zoharja (ki se med drugim navezuje na Bahtina in Lotmana) kot doslej najbolj diferencirano orodje za opisovanje literarne medkulturnosti. Z medsebojnim povezovanjem teh zasnov naj bi bilo mogoče opisati literaturo od ravni teksta do metaravni kulture glede na:

1. notranjejezikovno polifonijo (ta pride do izraza npr. kot raznolikost govorov, jezikov in glasov, kot raznolikost stilov, narečij, idiolektov, skupinskih jezikov in diskurzov znotraj družbe);

¹ Strutz, *Komparatistik als Theorie*, str. 202.

² Prav tam, str. 211.

2. medjezikovno polifonijo (vse oblike individualne in družbene dvo- in večjezičnosti, bikulturnosti, di-etnicitete);

3. povezavo socialne polifonije z medkulturno funkcijo;

4. dialog, ki presega socialne meje in meje kulture, pri čemer se socialne in ideološke meje ne ujemajo nujno z etničnimi, kulturnimi ali jezikovnimi.³

Splošni pomen omenjenih metodoloških osnov za sodobno literarno vedo je na dlani, saj je na teoretski ravni že davno postala kulturološka veda, kulturno- in sociosemiotične podlage pa so danes v bistvu nepogrešljive za opis kompleksnih med- in transkulturnih povezav v literarnem polju⁴ – kljub vsej vztrajnosti reprezentativne nacionalne literarne zgodovine.

Ko je Strutz leta 2000 objavil svoj članek, je še šlo za uveljavitev regionalne polifonije ter dvo- in večjezičnosti znotraj »uradne« komparativistike, ki prekrivanja in prežemanja jezikov in literatur na regionalni ravni takrat še ni imela za svoj predmet, medtem ko je Strutz v dani »komparativistični situaciji« v regiji Alpe-Jadran že videl konkretno izhodišče za primerjalno književnost in sploh za uveljavljanje primerjalnega pristopa v literarni vedi.⁵ Tako je književnost koroških Slovencev postala poskusno polje za temeljne raziskave v sklopu metodološkega diskurza mednarodne primerjalne književnosti in pridobila prestiž v epistemološkem kontekstu.⁶ Kot del sistema literatur v regiji Alpe-Jadran je zahtevala svoj prostor v tipologiji »manjših«⁷ literatur, konkretni primeri (npr. Florjan Lipuš in Jani Oswald) pa so pokazali tudi inovativni potencial obrobnih literatur.

³ Prav tam, str. 214.

⁴ Pregled novejših metodoloških diskurzov in zasnov v literarni vedi nudijo zborniki in monografije Inštituta za slovensko literaturo in literarno vedo na ZRC SAZU (npr. *Kako pisati literarno zgodovino danes, Writing Literary History, Primerjalna književnost v 20. stoletju in Anton Ocvirk; Svetovne književnosti in obrobja, Prostori slovenske književnosti*; Juvan, *Prežernovska struktura in svetovni literarni sistem*). Tudi mednarodna germanistika danes obravnava medkulturnost kot osnovno raziskovalno paradigmo (npr. *Vielheit und Einheit der Germanistik weltweit*).

⁵ Strutz, *Komparatistik als Theorie*, str. 217.

⁶ Ni naključje, da je regionalno komparativistiko uveljavil raziskovalec, ki pripada slovenski manjšini na Koroškem in intimno pozna razmere na Koroškem in v regiji Alpe-Jadran. Strutz pa ni samo raziskovalec žive medkulturnosti, ampak tudi akter v literarnem polju: kot literarni prevajalec, izdajatelj in strokovnjak, ki objavlja pri dvojezičnih založbah na Koroškem.

⁷ V zvezi s pojmom »manjše literature« prim. op. 27.

Deregionalizacija regionalnega

Implicitna vezanost na geopolitične danosti v regiji pa je danes preozko izhodišče za opis literarnega prostora, v katerem so dejavni koroški Slovenci. Glede na spremenjene družbene pogoje njihove književnosti oznaka »regionalno« enostavno ni več zadostna. Na to opozarja tudi Erich Prunč, ko govori o niveliranju razlik med avtohtonimi obmejnimi manjšinami, kot so koroški Slovenci, in migrantskimi, ker se je avtohtona manjšina preoblikovala iz »razmeroma stabilne«, na podeželju zasidrane etnične skupine, »v krhko in mobilno socialno tvorbo«, »v fragmentirano in dispartatno družbo«, ki se skuša v spremenjenem okolju tudi v literarnem pogledu na novo orientirati.⁸ Strutz sam v drugi izdaji *Profile der neueren slowenischen Literatur in Kärnten* omenja literarno »deregionalizacijo«, ki jo utemeljuje s splošnim položajem literature in jo je opaziti predvsem v dvojezični literarni praksi mlajših, okoli leta 1960 rojenih avtorjev in avtoric, ki migrirajo, se v večji meri povezujejo izven manjšinskih struktur ter brez težav izkoristijo možnosti za objave tako v slovenskem kot v nemško govorečem prostoru.⁹ Bolj znani avtorji in avtorice potemtakem niso več v prvi vrsti navezani na manjšinsko literarno prakso, ampak pišejo literaturo, ki so je zmožni, ne glede na to, v katerem jeziku pišejo.

To stanje bi v bistvu lahko imeli za »normalno«, tako z ozirom na avtonomnost literarnega polja, ki razpolaga z emancipiranimi avtorji, kot v diahronem pogledu. Bi- in multikulturalnost sta namreč bili konstitutivni tudi za osrednjo slovensko književnost, ki se je razvijala v razmerah kulturne in gospodarske hegemonije¹⁰ in do začetka 20. stoletja ne more veljati za polno razvit literarni sistem.¹¹ Književnost koroških Slovencev je šla po plebiscitu leta 1920 posebno pot, ko je bila odrezana od vseslovenskega razvoja, v boju proti izginotju slovenskega jezika pa je bila prisiljena »prezimiti v skrajni redukciji in celo v ilegali«.¹² Pri avtorjih prve generacije revije *mladje* (npr. Florjan Lipuš, Janko Messner), ki so z novimi estetskimi koncepti in aktivistično literaturo rušili omejitve in tabuje, je literarna dvojezičnost imela predvsem pragmatično funkcijo informiranja neslovenske javnosti.¹³ Za naslednjo generacijo avtorjev, rojenih okoli leta 1960 (npr. Janko Ferk, Maja Haderlap, Fabjan Hafner, Rezka Kanzian, Jani Oswald), pa je literarna dvojezičnost znova postala konstitutivna na ravni teksta.

⁸ Prunč, »Ich entkleide mich der Sprache«, str. 147–150, 165.

⁹ *Profile*, str. 27–28.

¹⁰ Prunč, Bi- und Multilingualität als konstitutives Merkmal, str. 75–86.

¹¹ Dović, Literarni polisistem, str. 83–84.

¹² *Profile*, str. 19.

¹³ Prunč, Ustna in pisna tradicija v slovenskem slovstvu na Koroškem, str. 59.

Na vprašanje po ustroju slovenske literature na Koroškem v sinhronem pogledu pa vnaprej ni več zanesljivega odgovora. Mogoče bi jo lahko še pred dvema desetletjema orisali z naštevanjem slovenskih – tj. slovensko pišočih – avtorjev in avtoric, vendar jezik kot povezovalni element danes ni več zadosten kriterij za konsistenten prikaz literarnega polja. Nekateri ustvarjalci (Fabjan Hafner, Anita Hudl, Andrej Kokot, Janko Messner) so utihnili, drugi (Maja Haderlap) objavljajo praktično samo še v nemščini. Pojavil se je tudi nov tip pišočih (Stefan Feinig, Elena Messner, Alexander Micheuz), ki se od začetka gibljejo v nemško govoreči literarni javnosti in jim sploh ni do identifikacije z manjšinsko literarno prakso na Koroškem, kar sicer ne pomeni, da bi zatajevali svoj izvor, ampak navezanost na manjšino ne igra več nobene ali vsaj nobene odločilne vloge v njihovem avtorskem samorazumevanju.

Po drugi strani so dvojezične založbe (Drava, Mohorjeva, Wieser) kot pomembne institucije manjšine na sicer dokaj preglednem prizorišču neodvisnih avstrijskih literarnih založb ne samo obdržale svoj položaj, temveč so še vedno zanimiva možnost za objavo izvirnih del za vrsto tudi nadregionalno znanih, nemško govorečih avtorjev in avtoric. Celo bolj tradicionalno usmerjena Mohorjeva ima svoj nemški program. Še naprej se tudi ogromno prevaja predvsem, ampak ne samo, iz slovenščine. Tudi izvirna slovenska literatura je seveda slej ko prej del programov teh založb, ki so navzven in navznoter pomembni inkubatorji za medkulturno komunikacijo in skrbijo za viden odraz dvojezične literarne prakse na knjižnem trgu.

Glede koroške slovenske književnosti, tj. književnosti v slovenskem jeziku, pa vendar kaže, da ni več v sistemskem položaju, se pravi, da bi se danes komaj še obnavljala iz literarne dejavnosti avtohtone manjšine. Le redki slovenski avtorji in avtorice na Koroškem (Florjan Lipuš, Cvetka Lipuš) so prednostno ali docela integrirani v slovenski literarni sistem – po rabi slovenskega jezika in po kanalih za objavo in recepcijo njihovih del. Od dokončne ukinitve *mladja* leta 1991 naprej manjka tudi revija, ki bi na visoki kakovostni ravni pritegnila kritično mladino k sodelovanju. Manjšinski mediji nekako ne zmorejo kritično reflektirati tekoče literarne produkcije koroških Slovencev, ki ji posvečajo še največ pozornosti dvojezične radijske postaje (npr. Radio Agora), vsekakor pa ni literarne kritike, ki bi bistveno prispevala k ohranjanju avtonomnega literarnega polja. Organizirana literarna dejavnost, kot na primer razpisi literarnih natečajev, ne more zapolniti praznih mest. Pač pa krepi slovenski element v dvojezičnem polju dejavnost migrantov iz Slovenije, ki zaradi šole, študija ali iz poklicnih razlogov (začasno) bivajo na Koroškem in se vključujejo v literarno in kulturno življenje. Da je njihov delež v slovenski literarni produkciji znatn, pokažejo zadnji zvezki literarnega almanaha *Rastje*, ki v 8. in 9. zvezku v rubriki Koroška sreča Koroško prinaša tudi prispevke iz Mežiške

doline. V *Rastju* sicer objavlja tudi del mladih avtoric in avtorjev iz avtohtone manjšine, toda njihova dejavnost ni vezana na etnično skupino, na manjšinsko kulturno sceno; navezanost na domače okolje, ki živi od neposrednega stika, pa nenazadnje rahlja tudi čedalje večja virtualizacija javnega prostora.

Potreba po konceptualni razširitvi prostora regionalnih literatur

Ob pogledu na obravnavano literaturo smo soočeni z dvema načelnima vprašanjema:

1. Kako sploh poimenovati literaturo, za katero jezik, pripadnost etnični manjšini in navezanost na regijo niso več nujni kriteriji njenega opisa?

2. Kako določiti prostor, ki ga oblikuje ta literatura?

Glede pripadnosti literarnih besedil tej ali oni nacionalni književnosti je Erich Prunč že pred 40 leti ugotovil, da je prištevanje nemških besedil k slovenski književnosti povsem utemeljeno, dokler so ta besedila v znamenju strukturne dvojezičnosti naslovljena tudi (ali predvsem) na slovenskega bralca. Problemi pa se pojavijo, če je z menjavo jezika povezana tudi menjava estetsko-komunikativne funkcije in adresata.¹⁴ Slednje se danes očitno dogaja v vse večji meri – čeprav seveda tudi manjšinski bralec bere tekste, ki niso namenjeni (samo) njemu, zaradi česar menjava funkcije ni nujno absolutna. Mednarodne uspešnice kot *Engel des Vergessens* Maje Haderlap zato ne moremo enostavno prišteti k nemški književnosti, ker ta roman, čeprav je bil napisan za širšo publiko v drugem jeziku, komunicira tudi s slovensko manjšino na Koroškem, kar zgledno potrjuje polemični odziv Florjana Lipuša nanj.¹⁵

Nadregionalnega prostora, ki ga sooblikuje literatura koroških Slovencev, ni mogoče opredeliti na prospektiven način, to je kot del topografsko določljivega področja, na katerem prihaja do stičišč dveh oz. več nacionalnih literatur, ker se ta prostor sproti oblikuje iz medjezikovnih in transkulturnih relacij med teksti in akterji, ki jih je treba za določeno obdobje empirično evidentirati.¹⁶ Kot že alpsko-jadranski prostor v regionalni komparativistiki je tu zasnovani nadregionalni prostor abstrakten prostor v Lotmanovem smislu; vanj so vpisane raznovrstne križajoče se meje (tako navzven kot do področja, kjer ni semioze, in znotraj semiosfere med raznovrstnimi znakovnimi sistemi) kot »dvojezični

¹⁴ Prunč, Ustna in pisna tradicija v slovenskem slovstvu na Koroškem, str. 59.

¹⁵ Gl. Lipuš, *Poizvedovanje*, str. 55–57.

¹⁶ Iz teh metodičnih razlogov bodo zanesljive izjave o stanju in razsežnosti interakcijskega prostora mogoče šele po oceni zbranega gradiva.

mehanizmi«, na katerih prihaja do pospešenih semiotičnih procesov.¹⁷ Te meje so »generatorji«,¹⁸ ki nenehno proizvajajo informacije. Zato sta asimetrija in notranja heterogenost semiosfere tudi predpogoj za njeno delovanje. Ta teoretska ugotovitev ima zelo konkretno ustreznico v praksi. Stremljenja po nacionalni, socialni, etnični, politični, svetovnonazorski idr. homogenizaciji v družbeni praksi pomenijo izrinjanje drugega, tujega, domnevno šibkega itd., prav to drugo pa je zaradi svoje obmejne pozicije izjemnega pomena za funkcioniranje družbe. Z vidika kulturne semiotike so meje stična področja med različnimi sferami, na katerih prihaja do intenzivirane komunikacije; z notranjega vidika semiotične samozavesti pa opravljajo meje izrazito razmejitveno funkcijo.¹⁹

Tudi »manjša« literatura, kot je slovenska na Koroškem, je izrazito heterogena. Že vprašanje, ali gre za manjšinsko, regionalno ali nadregionalno literaturo,²⁰ nam pokaže, da imamo opravka s pojavom, ki se ga ne da zlahka določiti. Zadrege se pojavijo že tedaj, če poskusimo pojasniti, o čem je v bistvu govor, ko v zvezi z literarno prakso koroških Slovencev uporabljamo izraze »slovenski«, »nemški« ali »dvojezični«. David Bandelj npr. govori o brisanju jezikovne meje v bežno zarisanem »koroškem literarnem prostoru«, ki mu služi tudi kot neko vmesno skladišče za v nemščini napisane tekste koroških Slovencev.²¹ Njegov koncept ponazarja probleme, s katerimi se sooča monolingvalna literarna veda v medkulturnem prostoru, le malo pa pove o statusu nemške literarne produkcije koroških Slovencev naproti osrednjim pozicijam v nemškem oz. slovenskem literarnem sistemu. Gre za slovensko literaturo v nemškem jeziku? Obsega »koroški literarni prostor« morda tudi »pristna« nemška besedila? Ali lahko, po drugi strani, literarno dejavnost slovenskih migrantov na Koroškem brez nadaljnega prištejemo k osrednji slovenski književnosti? Pri njih je namreč iz objektivnih razlogov vendarle treba računati z menjajočimi se naslovniki in ponudbami komunikacije.

Bližji literarni praksi se zdi pristop Silvije Borovnik, ki literaturo že v osnovi pojmuje kot med- oz. transkulturni pojav in obravnava književnost slovenske manjšine na Koroškem na ozadju migrantske literature v Avstriji in sploh v nemško govorečem prostoru.²² V splošni dinamiki literarnega dogajanja z večkratno kodiranimi identitetami namreč nastajajo transkulturni

¹⁷ Lotman, Über die Semiosphäre, str. 290–293.

¹⁸ Kotov in Kull, Semiosphere is the Relational Biosphere, str. 183.

¹⁹ Lotman, Über die Semiosphäre, str. 293.

²⁰ Leben, Slovenska literatura na avstrijskem Koroškem, str. 4–15.

²¹ Bandelj, Večjezičnost v sodobni poeziji Slovencev v Avstriji, 175; Leben, Slovenska literatura na avstrijskem Koroškem, str. 11–12.

²² Borovnik, Medkulturnost slovenske književnosti na avstrijskem Koroškem, str. 43–54; Borovnik, Dvojezičnost slovenske književnosti v Avstriji, str. 437–449.

»medprostori«, ki bogatijo nacionalni literarni diskurz s tem, da vanj vnašajo perspektivo tujosti. Ta proces, ki se tematsko lahko odraža v estetski uprizoritvi kulturnih konfliktov, strukturno pa v potujitvi jezikovnega in poetičnega repertoarja literarnega središča,²³ zadeva tudi slovensko literaturo. Začrtani kontekst omogoča neaprioristično obravnavo dvojezičnih avtorjev in avtoric, kakršna je npr. Maja Haderlap, ki je ni mogoče vnaprej uvrstiti v eno ali drugo nacionalno književnost.²⁴

Revolucija in evolucija v literarnem sistemu

Pristop Silvije Borovnik je uporaben tudi v teoretskem oziru, ker ustreza konceptu manjših literatur, kot sta ga začrtala Gilles Deleuze in Félix Guattari ob literaturi Franza Kafke.²⁵ »Manjša literatura« ni oznaka za literaturo, napisano v majhnem jeziku (glede na število govorcev), temveč za literaturo neke »manjšine«, ki uporablja »veliki« jezik.²⁶ Deleuze in Guattari navajata tri kriterije, ki določajo male literature:

1. deteritorializacijo jezika;
2. neposredno povezanost individualnega s političnim (vse je politika);
3. kolektivni ustroj sleherne izjave (ker je vse politika, ima vse kolektivno vrednost).²⁷

²³ Prim. Ette, *Über die Brücke Unter den Linden*, str. 165–194, kjer je začrtana mala tipologija translingvalnih pisav (translingvalni prevod, transkulturna potujitev, translokarno nadaljevanje drugokulturne pisave, mešanje pisav). Konkreten in za projekt relevanten prispevek k takšni tipologiji je dal dunajski germanist Hannes Schweiger, ki je raziskoval literarne natečaje dunajskega društva *exil* in iz njih nastale antologije s programatičnim serijskim naslovom »Schreiben zwischen den Kulturen« (gl. Schweiger, *Mehrsprachige Identitäten*). Menjava jezika v »kulturnem medprostorju« lahko na eni strani pomeni akt osvoboditve od fiksiranosti na družinsko kulturo (z zrcaljenjem drugojezične kulture v nemški), na drugi pa tudi akt upora proti hegemoniji večinskega jezika, z vsemi estetskimi posledicami (npr. z zavestnim kršenjem jezikovnih pravil). V teh antologijah je v tekstih Barbare Wedenigg in Simone Schönnett tematizirana tudi jezikovna in etnična raznolikost Koroške.

²⁴ Borovnik, *Dvojezičnost slovenske književnosti v Avstriji*, str. 447.

²⁵ Gl. Deleuze in Guattari, *Kafka*; slovenski prevod študije uporablja pojem »manjšinska« literatura, prevjalka pa v opombi pod črto opozarja na alternativna pojma »majhna« in »manjša« književnost (gl. Deleuze in Guattari, *Kafka*, str. 24); avtorja sama sta Kafkovo določitev »kleine Literatur« prevedla v francoščino s pojmom »littérature mineure«, kar je blizu »manjši« književnosti (gl. *Kafka, Für eine kleine Literatur*, str. 24).

²⁶ Za dvojezično literaturo na Koroškem ugotavljamo podvojitev tega stanja: naproti nemški in naproti slovenski literaturi.

²⁷ Prim. Deleuze in Guattari, *Kafka*, str. 24–27; Deleuze in Guattari, *Kafka, Für eine kleine*

Deteritorializacija v tem konceptu v glavnem pomeni nesignifikantno, intenzivno, potujitveno uporabo jezika, ki je vpisana literaturi kot »stroju« kolektivnega izraza; zato se pojem »manjšega« ne nanaša samo na določene dislocirane literature, ampak »na revolucionarne pogoje *sleherne* literature, ki se nahaja znotraj kakšne velike (ali etablirane) literature«. ²⁸ Pojem je potemtakem uporaben za literaturo kot tako, ker razume individualne, subverzivne, radikalno odstopajoče pisave (kot jih npr. v koroškoslovenskem sklopu najdemo pri že omenjenih avtorjih, Florjanu Lipušu in Janiju Oswaldu) v njihovi elementarni eksofoniji in zmožnosti razbijanja konvencionalnih kompleksov smisla. ²⁹ V medkulturnem okolju neke jezikovne manjšine s pomembnim literarnim potencialom so pogoji za tako (subverzivno) literarno prakso bolj ali manj dani na eksemplaričen način.

Odlično orodje za opis dinamike medkulturnih procesov v večjezičnem prostoru je polisistemska teorija, ki pa je zasnovana na evolutivnih in ne revolucionarnih modelih razvoja. ³⁰ Praktično očitna nujnost vključevanja heterogenosti v semiotično znanost je v polisistemski teoriji pogoj za razumevanje semiotičnih polj. ³¹ Svoje metodološko izhodišče ima v ruskem formalizmu, ki je že v 20. letih preteklega stoletja razvil zasnutke za pojmovanje literarnega življenja kot relationalnega procesa (Eichenbaum) in za opis literarne evolucije (Tynjanov). Itamar Even-Zohar, ki se od poznih 70. let ukvarja s formuliranjem dinamičnih sistemov, še opozarja na prekrivanja svoje teorije s kulturno semiotiko Jurija Lotmana in kulturno sociologijo Pierra Bourdieua, ki da je brez navezave na ruske formaliste prišla do zelo podobnih sklepov. ³²

Polisistemska teorija pojmuje literaturo kot dinamično stratificiran družbeni sistem, za katerega so kontakt, interferenca in transfer konstitutivni pojavi in v katerem konkurirajo menjajoči se akterji za osrednje položaje. Ker ji je pomen kulturnih transferjev odločilen za vitalnost in obnavljanje centrov, pripisuje polisistemska teorija visoko vsesistemsko relevantnost prav

Literatur, str. 24–26.

²⁸ Deleuze in Guattari, *Kafka*, str. 27.

²⁹ Takemu pojmovanju manjših literatur se približa rusko-avstrijski avtor Vladimir Vertlib, ko kvalificira distanco do besed (v danem primeru do besed druge literature) kot znak *sleherne* literature (Schweiger, *Mehrsprachige Identitäten*, brez strani).

³⁰ Prim. osnovna dela utemeljitelja teorije: Even-Zohar, *Polysystem Studies*; Even-Zohar, *Factors and Dependencies in Culture*; Even-Zohar, *Polysystem Theory (Revised)*. Za opis polisistemske teorije in uporabnost za slovensko literarno zgodovino prim. Dovič, *Literarni polisistem*.

³¹ Even-Zohar, *Polysystem Studies*, str. 13.

³² Prav tam, str. 2–3; k Bourdieuevi teoriji polja in njeni praktični uporabnosti za raziskovanje kulturnih transferjev gl. Jurt, *Das literarische Feld*, predvsem. str. 69–107; Jurt, *Transnationale Literatur-Rezeption*, str. 381–383.

obrobnim literaturam, ki ne razpolagajo z obsegom repertoarjev, potrebnim za neodvisno delovanje.³³ Poleg tega naglaša polisistemska teorija pomen in osrednji sistemski položaj prevodne literature, zlasti glede načina izbiranja izvornih tekstov v ciljni kulturi, opozarja pa tudi na funkcijo prevodov pri izmenjavi specifičnih norm in pri oblikovanju ter bogatenju repertoarjev.³⁴ Na odločilnem mestu, namreč na področju modelov, korespondira tudi s teorijo literarnega polja.³⁵

Interakcijski prostor

V okviru projekta na empirični podlagi dokumentiramo in raziskujemo medsistemske kontakte, interference in transferje, ki so relevantni za opis dvojezičnih literarnih praks, ter tako evidentiramo prostor, ki ga sooblikuje tudi literatura koroških Slovencev. V smislu ponazoritve, da pri tem prostoru ne gre samo za stičišče dveh ali več kultur, na katerem pač prihaja do izmenjave kulturnih dobrin, temveč za poseben socialni prostor, v katerem imajo konkretni akterji konkretne in morda tudi nezdružljive interese, govorimo o prostoru literarne interakcije. Zbiranje podatkov se nanaša na celoto repertoarjev in modelov, ki so merodajni za popis tega kulturno in socialno razslojenega prostora, in sicer na ravneh produkcije in recepcije tekstov ter na institucionalni ravni. Trga kot imanentnega socioekonomskega dejavnika sistema v tem okviru ni mogoče sistematsko obravnavati, ker pa brez njega ni sociokulturnega prostora, v katerem bi katerakoli literarna dejavnost lahko pognala korenine,³⁶ so tržni dejavniki prisotni v razmislekih o produkcijskih, recepcijskih in institucionalnih pogojih.

Prostor sam se konstituira s popisom specifičnih interakcij v polju in s poljem dvojezične literature na Koroškem. Ne gre ga zamenjevati z regionalnim prostorom, v katerem literatura koroških Slovencev predstavlja del sistema literatur v prostoru Alpe-Jadran. Seveda so regionalni odnosi tudi v razširjenem interakcijskem prostoru pomembni tako na ravni teksta in praktičnega

³³ Z vidika kulturne semiotike »so obrobja že zaradi svojega systemskega položaja izpostavljena šibkejšemu vplivu osrednjih kodov in delujejo pod manj konsistentnim nadzorom njihovih metajezikov, zato je na robovih stopnja nepredvidljivosti večja; to težnjo še stopnjujeta bližina meje in možnost interferenc s sosednjimi sistemi – periferna entropija je zato mogoče zarodišče nove informacije (Juvan, Svetovne književnosti, str. 14).

³⁴ Even-Zohar, *Polysystem Studies*, str. 46–47.

³⁵ Gl. op. 32.

³⁶ Even-Zohar, *Polysystem Studies*, str. 38–39.

organiziranja literarnega življenja kot glede na znotrajsistemske napetosti med različnimi prakticiranimi modeli. Za celovit opis aktualnih razmer pa je treba tekstovno bazo konceptualno razširiti in literarno dvojezičnost na Koroškem evidentirati v sklopu nadregionalnih procesov recepcije in migracije.

Modeli, repertoarji

Posebej zanimivo je področje modelov, tj. sistema ponotranjenih pravil in norm, ki so se izoblikovali v teku kolektivne zgodovine in jih posamezniki usvajajo za prakso.³⁷ Even-Zohar opozarja tu na bližnji pojem habitusa, s katerim Bourdieu označuje ponotranjene pogoje za literarno produkcijo, saj je vsak tekst zaradi navezanosti na pravila in kode treba razumeti tudi kot kolektivni pojav.³⁸ Načelno lahko imamo za modele tudi pripovedi, žanre in posebne zvrstne predispozicije (npr. močno lirično tradicijo z velikim kolektivnim repertoarjem besedil), medtem ko predstavljajo repertoarji sami funkcionalne in materialne pogoje za jezikovno izjavo. To so npr. tekstovni repertoarji (razpoložljivi teksti, tudi kulturni teksti), literarne institucije, trg oziroma specifični segmenti trga, ki delujejo kot gospodarski pogon za sistemsko interakcijo.

Sam obstoj nekega repertoarja ne zadostuje, repertoar mora biti tudi v rabi, izpolniti mora sistemsko funkcijo.³⁹ Njegov status (pripadost kanoniziranemu ali nekanoniziranemu sistemu) je utemeljen v njegovi relacijski poziciji znotraj polisistema.⁴⁰ Za nepopolne sisteme je značilno, da jim manjkajo določeni repertoarji, deloma pa ta manko nadomeščajo s prevzemi iz sosednjih ali prekrivajočih se sistemov.⁴¹

³⁷ Prav tam, str. 43.

³⁸ S to koncepcijo se npr. ujema tudi odvisnost individualnega spomina od socialnih kodov, ki jo je opisal že Maurice Halbwachs v dvajsetih letih preteklega stoletja (prim. *Erinnerung und Gesellschaft*); Halbwachs naj bo omenjen zaradi vidnega pomena toposa spomina v literaturi koroških Slovencev.

³⁹ Even-Zohar, *Polysystem Studies*, str. 40.

⁴⁰ Prav tam, str. 18.

⁴¹ Pomembno je, da so nujnosti sistema opazne tudi na ravni modelov in repertoarjev, ker določajo izbor, uporabo, širjenje in tudi eliminacijo repertoarnih elementov (Even-Zohar, *Polysystem Studies*, str. 15). Ta vidik je treba poudariti zlasti v zvezi s transferjem modelov. Vprašanje je, ali v sklopu tematizacije polpretekle zgodovine koroških Slovencev v nemških tekstih lahko govorimo tudi o transferju literarnega modela (spominske literature) in do kakšnih prilagoditev prihaja v kontekstu ciljne kulture. Tu se odpira produktivno polje recipiranja literature z obrobja v literarnih centrih.

Interferenca, transfer

Interferenca nikoli ne zadeva celotne kulture.⁴² Lahko se omejuje na središče ali obrobje ciljne kulture in se tam (skozi notranje procese) razširi na druge ravni.⁴³ Transfer se dogaja v interferenčnem prostoru kultur in zadeva repertoarje in modele. Kot rečeno, nepopolni sistemi lahko do neke mere nadomeščajo manjkajoče repertoarje. To se na Koroškem dogaja npr. z vključevanjem avtorjev iz Slovenije, ki s svojimi teksti v slovenskem jeziku deloma kompenzirajo tudi pomanjkanje avtohtonega naraščaja. V veliko večji meri pa prihaja do kompenzacijske usmeritve koroško slovenskih avtoric in avtorjev v nemško govoreči prostor. Izkoriščenje možnosti za objavo, navezave na nadregionalni literarni diskurz in tudi posredovanje slovenskih tekstov (npr. s prevodi v nemški periodiki) so pomembne spodbude za širitev lastnega akcijskega dometa.

Že kar osupljiva prisotnost avtorja in literarnega posredovalca Fabjana Hafnerja v prestižnih avstrijskih revijah, renomiranih nemških založbah, institucionalizirani znanosti, v nadregionalnih gremijih in žirijah, ki odločajo o podelitvi podpor in nagrad, ter njegova prisotnost v strukturah in institucijah slovenske manjšine na Koroškem po drugi strani pokaže možni razpon takega delovanja. Hafner, ki je razpolagal z odličnimi vsestranskimi stiki in jih delil z drugimi, je nazoren primer, kako posameznik lahko postane institucija. Njegov primer potrjuje tudi misel Janeza Strutza, da je dvo- in večjezičnost manjšinskih kultur nasploh pomemben katalizator medsystemskega transferja, ker omogoča ne samo »razkošno« in »nomadično« udeleževanje v več kulturah, temveč – dopolnilno k živi praksi v okviru tako imenovanih »nepopolnih« ali »involutivnih« literatur – nudi tudi možnost »nadomestne« literarne socializacije z delnim prevzemanjem iz večjih literatur.⁴⁴

Empirični temelji in cilji raziskave

Za natančnejšo določitev systemskega položaja literarne prakse koroških Slovencev v nadregionalnem interakcijskem prostoru po letu 1991 je potreben

⁴² Even-Zohar, *Polysystem Studies*, str. 124.

⁴³ Prav tam, str. 132.

⁴⁴ »[...] denn regionale Mehrsprachigkeit ermöglicht nicht nur ‚luxurierende‘ und ‚nomadische‘ Teilhabe an mehreren Kulturen, sondern bietet, komplementär zum Erfahrungsbereich im Rahmen der sogenannten ‚unvollständigen‘ bzw. ‚involutiven‘ Literaturen, die Möglichkeit einer ‚ersatzweisen‘ literarischen Sozialisation durch partielle Übernahmen aus den jeweiligen größeren Literaturen«, gl. Strutza, *Komparatistik als Theorie*, str. 219.

nadrobno popis dvojezične literarne produkcije ter dokaz produktivnih in receptivnih interakcij na regionalni in nadregionalni ravni. Ker so migracije oseb, dobrin in idej bistven vidik interferenčnih in transfernih procesov, je treba njihovi vlogi pri oblikovanju predpostavljenega interakcijskega prostora posvetiti več pozornosti, kot se je to zgodilo v dosedanjih pregledih slovenske književnosti na Koroškem.⁴⁵ Že doslej običajno vključevanje avtoric in avtorjev iz Slovenije, ki živijo in/ali delajo na Koroškem, je treba razširiti na slovensko eksofonijo v celotnem nemško govorečem prostoru, v kolikor ta na specifičen način interagira z literarnim prostorom, ki ga sooblikujejo koroškoslovenski avtorji.

Slovensko in/ali nemško literaturo koroških Slovencev je treba pretresti glede na repertoarje in modele, ki ustvarjajo njeno identiteto. Ti segajo od preprostih oblik literarne komunikacije, kolektivnih pripovedi, kulturnih tekstov in žanrov do institucionalnih in gospodarskih dejavnikov v literarnem polju. Dokončna dokumentacija podatkov bo pojasnila, ali se je od zadnjega popisa slovenske literature na Koroškem, tj. po Strutzovih *Profilih*, raba literarnih zvrsti spremenila. Pokazalo se bo tudi, ali transferji v interferenčnem polju interakcijskega prostora vplivajo na žanrske značilnosti literarnih sociotopov. Dokumentirano bo programirano izdajanje prevodne literature v nemščino in slovenščino, in sicer ne samo pri dvojezičnih založbah, saj se tako neposredno pokaže pomen institucionaliziranega posredovanja literarnih transferjev za odpiranje novih literarnih prostorov. Glede posredovanja slovenske literature v nemško literarno javnost je bilo sicer že predhodno opravljeno relevantno delo.⁴⁶ Bistveno za opis transferjev je tudi vprašanje po intermedialnih odnosih med literaturo, gledališčem, filmom in glasbo;⁴⁷ za slovensko in dvojezično gledališče v raziskovalnem razdobju pa že obstaja tudi osnovna podatkovna zbirka.⁴⁸

Sistematično zbiranje podatkov vključuje tudi tekste nemško pišočin (neslovenskih) avtoric in avtorjev, ki se preko osebnih oz. institucionalnih (»zunajliterarnih«) in/ali medbesedilnih (»literarnih«) odnosov nahajajo v interaktivnem razmerju z dvojezično literarno prakso na Koroškem. Iz spektra medbesedilnih odnosov izstopajo predvsem tematske in motivne navezave na spominsko kulturo koroških Slovencev, saj so z mednarodno pozornostjo, ki jo je imel roman Maje Haderlap v nemški javnosti, morda doživele še večji

⁴⁵ Prim. Leben, *Vereinnahmt und ausgegrenzt; Profile*.

⁴⁶ Prim. Köstler in Leben, *Posredovanje slovenske literature*, str. 211–217.

⁴⁷ Prim. Leben in Srienc, *Novi mediji v sodobni literarni praksi koroških Slovencev*, str. 65–80.

⁴⁸ Prim. Leben, *Med tradicijo in inovacijo* in od leta 1999 naprej v *Koroškem koledarju* izhajajoči Pregled slovenskega gledališkega dogajanja na Koroškem istega avtorja.

razmah.⁴⁹ Na tem ozadju se je treba vprašati, ali je polpretekla zgodovina koroških Slovencev v smislu produktivne recepcije tematizirana tudi v sodobni osrednji slovenski literaturi, ali pa je ta tematika v bistvu omejena na model spominsko kulturne publicistike, ki je na regionalni in lokalni ravni v Sloveniji slej ko prej močna.

Vsebinska analiza evidentiranih tekstov sega tudi v literarno obravnavo sedanjih izkustvenih svetov koroških Slovencev kot prostorov dogajanja, bodisi v nemški literaturi, če so obravnavane koroške teme, bodisi v tekstih slovenskih migrantov, ki (začasno) živijo na Koroškem. Posebno pozornost bomo posvetili motivnim in/ali tematskim referencam koroško slovenskih avtoric in avtorjev na drugojezično okolje, v katerem (začasno) živijo (npr. Cvetka Lipuš, Elena Messner).

Dvojezična literatura na Koroškem, kot rečeno, ne razpolaga z vsemi potrebnimi institucijami, da bi delovala kot stabilni (pod)sistem. Manjkata npr. profesionalna slovenska literarna kritika in stalno slovensko gledališče v Celovcu. Po drugi strani pa koroškoslovenski ustvarjalci lahko sodelujejo z drugimi institucijami (npr. Musilov institut, različna gledališka društva, Mestno gledališče v Celovcu). Vse te medkulturne institucije bodo v projektu evidentirane, prav tako stanovska združenja (pisateljska društva), raznovrstni kulturni domovi in druge lokacije za prireditve, institucije javnega prava (npr. Univerza v Celovcu kot znanstvena in kulturna institucija) in zasebnega prava (kot npr. Unikum, Verein Innenhofkultur v Celovcu ali dunajsko društvo Verein exil), kjer prihaja do specifičnih interakcij z ustvarjalci iz slovenske manjšine na Koroškem oz. s slovenskimi migrantskimi avtorji v Avstriji. Seveda bodo vključene tudi avtohtone institucije slovenske manjšine: društva in združenja, tiskani mediji (npr. almanah *Rastje*), slovenske in dvojezične založbe, izobraževalne ustanove (slovenske šole, Slovenska študijska knjižnica) in znanstvene ustanove (npr. Slovenski znanstveni inštitut v Celovcu).

Razdobje naših raziskovanj – spodnjo mejo postavlja ukinitiv *mladja* leta 1991 – se prekriva z obdobjem temeljnih političnih prevratov v Evropi.

⁴⁹ Trenutno spominska topika še naprej zavzema razmeroma stabilen položaj v dvojezičnem polju. Pomembni produkciji spominske literature (v izvorniku in prevodu) se pridružujejo dejavnosti slovenskih društev in znanstvenih ustanov (npr. Slovenskega znanstvenega inštituta) ter sodelovanja z regionalnimi institucijami, ki vsi krepijo spominsko-kulturni model z institucionalne strani. Posamezni vsebinski elementi transferja, npr. pokol na Peršmanovi domačiji v aprilu 1945, se danes pojavljajo kot literarni, filmski in diskurzivni motiv in so prisotni v nemških literarnih in publicističnih tekstih, kar bi govorilo (vsaj v nastavku) za oblikovanje transkulturnega spomina na Koroškem; prevzeti elementi repertoarja pa lahko prej ali slej spet izginejo, tudi z obrobnih položajev, če je transfer v glavnem sledil le konjunkturi logiki.

Izbrani časovni okvir za razliko od prejšnjih pregledov slovenske literature na Koroškem reflektira torej tudi temeljite družbenopolitične spremembe. Z razpadom Jugoslavije, vstopom Avstrije (1995) in Slovenije (2004) v Evropsko Unijo in ratifikacijo Schengenskega sporazuma so se okvirni pogoji za transfer in meddržavno mobilnost znatno spremenili. Še bolj očitne pa so in bodo spremembe v virtualnih prostorih, na področju (ne več tako) novih medijev in komunikacijskih tehnologij. Spletne klepetalnice, Facebook, portali, blogi, spletni časopisi in revije itd. ne samo spreminjajo komunikacijsko vedenje uporabnikov; splet je tudi neznansko pospešil delovanje akterjev v literarnem polju (npr. glede komunikacije z založbami ali uredništvu revij, pri organiziranju in informiranju o kulturnih dogodkih, pri iskanju člankov in recenzij v raziskovalne namene). Splet nudi tudi prostor za nove oblike prezentacije literature (npr. blog ali Facebook kot potencialni literarni medij).

Sklepi in obeti

V metodološkem pogledu skušamo z raziskovanjem dvojezične literarne prakse koroških Slovencev v preteklem četrtsotletju nadgraditi doslejšnje pristope tako konceptualno kot glede obsega empiričnega gradiva. Glede slednjega ni treba ugibati. Obdobje, ki ga obravnavamo, je najplodovitejše in najboj raznoliko, kar jih je koroška slovenska književnost doživela, vsaj v seštevku aktivnosti, literarnih interakcij in transferjev v razširjenem, nadregionalnem prostoru literature. Kar se tiče prihodnjega razvoja slovenske literature na Koroškem v ožjem smislu, ni predvidljivo, ali se ne bo podoben razmah, kot za časa *mladja*, lahko še kdaj ponovil. Zaenkrat ne kaže v to smer. Vsekakor pa ostaja književnost koroških Slovencev zaradi svojega med- in transkulturalnega položaja vzorčen primer medkulturno usmerjene literarne vede in njenih metodoloških diskurzov, dokler ne bodo napisane reprezentative transkulturne literarne zgodovine.

LITERATURA

- Bandelj, David: Večjezičnost v sodobni poeziji Slovencev v Avstriji: Medkulturnost ali asimilacija? *Slovenščina med kulturami* (ur. Miran Košuta). Ljubljana: Slavistično društvo Slovenije, 2008, str. 159–176.
- Borovnik, Silvija: Dvojezičnost slovenske književnosti v Avstriji kot odraz dvojne identitete. *Individualna in kolektivna dvojezičnost* (ur. Petra Stankovska idr.). Ljubljana: Znanstvena založba filozofske fakultete, 2012, str. 437–449.
- Borovnik, Silvija: Medkulturnost slovenske književnosti na avstrijskem Koroškem. *Slovenščina med kulturami* (ur. Miran Košuta). Ljubljana: Slavistično društvo Slovenije, 2008, str. 43–54.

- Deleuze, Gilles in Félix Guattari: *Kafka: Za manjšinsko književnost*. Prevedla Vera Troha. Ljubljana: Literarno-umetniško društvo Literatura, 1995.
- Deleuze, Gilles in Félix Guattari: *Kafka: Für eine kleine Literatur*. Iz francoščine prevedel Burkhard Kroeber. Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 2014.
- Dović, Marijan: Literarni polisistem in mehanizmi medkulturnih stikov. *Jezik in slovstvo*, 48/6, 2003, str. 75–85.
- Erinnerung und Gesellschaft: Hommage à Maurice Halbwachs (1877-1945): Mémoire et société* (ur. Hermann Krapoth). Wiesbaden: VS, Verlag für Sozialwissenschaft, 2005.
- Ette, Ottmar: Über die Brücke Unter den Linden: Emine Sevgi Özdamar, Yoko Tawada und die translinguale Fortschreibung deutschsprachiger Literatur. *Exophonie: Anderssprachigkeit (in) der Literatur* (ur. Susan Arndt, Dirk Naguschweski in Robert Stockhammer). Berlin: Kulturverlag Kadmos, 2007, str. 165–194.
- Even-Zohar, Itamar: Factors and Dependencies in Culture: A Revised Outline for Polysystem Culture Research. *Canadian Review of Comparative Literature (CRCL/RCLC)*, 24/1, 1997, str. 15–34.
- Even-Zohar, Itamar: Polysystem Studies. *Poetics today*, 11/1, 1990 [tematska številka].
- Even-Zohar, Itamar: Polysystem Theory (Revised). *Papers in Culture Research*. Tel Aviv: Porter Chair of Semiotics, 2005.
- Jurt, Joseph: *Das literarische Feld: Das Konzept Pierre Bourdieus in Theorie und Praxis*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1995.
- Jurt, Joseph: Transnationale Literatur-Rezeption: Am Beispiel der Aufnahme Jean-Luc Benoziglios im deutschsprachigen Raum. *Arcadia*, 44, 2009, str. 376–399.
- Juvan, Marko: Svetovne književnosti, med njimi slovenska. *Svetovne književnosti in obrobja* (ur. Marko Juvan). Ljubljana: Založba ZRC 2012, str. 7–23.
- Juvan, Marko: *Prešernovska struktura in svetovni literarni sistem*. Ljubljana: Literarno-umetniško društvo Literatura, 2012.
- Kako pisati literarno zgodovino danes: Razprave* (ur. Darko Dolinar in Marko Juvan). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2003.
- Köstler, Erwin in Andrej Leben: Posredovanje slovenske literature v nemški govorni prostor in dvojezično založništvo na Koroškem. *Obdobja 33: Recepcija slovenske književnosti* (ur. Alenka Žbogar). Ljubljana: Filozofska fakulteta, 2014, str. 211–217.
- Kotov, Kaie in Kalevi Kull: Semiosphere Is the Relational Biosphere. *Towards a Semiotic Biology: Life is the Action of Signs* (ur. Kalevi Kull in Claus Emmeche). London: Imperial College Press, 2011, str. 179–194.
- Leben, Andreas: *Vereinnahmt und ausgegrenzt: Die slowenische Literatur in Kärnten*. Klagenfurt/Celovec: Drava, 1994.
- Leben, Andrej in Dominik Srienc: Novi mediji v sodobni literarni praksi koroških Slovencev. *Slavistična revija*, 65/1, 2017, str. 65–80.
- Leben, Andrej: *Med tradicijo in inovacijo: Sodobno slovensko gledališče na Koroškem*. Klagenfurt/Celovec: Drava, 2004.
- Leben, Andrej: Slovenska literatura na avstrijskem Koroškem: manjšinska – regionalna? *Jezik in slovstvo*, 58/4, 2013, str. 4–15.
- Lipuš, Florjan: *Poizvedovanje za imenom*. Maribor: Litera, 2013.
- Lotman, Jurij: Über die Semiosphäre. *Zeitschrift für Semiotik*, 12/4, 1990, str. 287–305.

- Primerjalna književnost v 20. stoletju in Anton Ocvirk* (ur. Darko Dolinar in Marko Juvan). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2008.
- Profile der neueren slowenischen Literatur in Kärnten* (ur. Johann Strutz). Klagenfurt/Celovec: Hermagoras/Mohorjeva, 1998.
- Prostori slovenske književnosti* (ur. Marko Juvan). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2016.
- Prunč, Erich: »Ich entkleide mich der Sprache«: Jani Oswald als Migrant zwischen den Sprachen. »*Meine Sprache grenzt mich ab...*«: *Transkulturalität und kulturelle Übersetzung im Kontext von Migration* (ur. Gisela Vorderbermeier in Michaela Wolf). Wien, Berlin: Lit-Verlag, 2008, str. 147–166.
- Prunč, Erich: Die Bi- und Multilingualität als konstitutives Merkmal der slowenischen Literatur. *Anzeiger für Slavische Philologie*, XXI, 1992/93, str. 75–86.
- Prunč, Erich: Ustna in pisna tradicija v slovenskem slovstvu na Koroškem. *IX. Seminar slovenskega jezika, literature in kulture: Predavanja* (ur. Matjaž Kmecl). Ljubljana: Delo, 1973, str. 59–69.
- Schweiger, Hannes: Mehrsprachige Identitäten: Vom »schreiben zwischen den kulturen«. *Trans, Internet-Zeitschrift für Kulturwissenschaften*, 17. januar 2010, <https://www.inst.at/trans/17Nr/5-5/5-5_schweiger.htm>, (dostop 31. marca 2017).
- Strutz, Johann: Komparatistik als Theorie und Methodologie des Kulturvergleichs: Zur Interkulturalität im Alpen-Adria-Raum. *Vergleichende Wissenschaften: Interdisziplinarität und Interkulturalität in den Komparatistiken* (ur. Peter V. Zima). Tübingen: Narr, 2000, str. 201–221.
- Svetovne književnosti in obrobja* (ur. Marko Juvan). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2012.
- Vielheit und Einheit der Germanistik weltweit* (ur. Franciszek Grucza). Frankfurt a. M. idr.: Lang, 2012.
- Writing literary history: Selected Perspectives from Central Europe* (ur. Darko Dolinar in Marko Juvan). Frankfurt am Main idr.: Peter Lang, 2006.

Methodological Considerations on Describing Contemporary Carinthian Slovenian Literature in Austria in Its Supra-Regional Sphere of Interaction

Summary

The current research project “Bilingual Literary Practice in Carinthia after the Discontinuation of *mladje* (1991) and its Position in the Supra-Regional Sphere of Interaction” at the Institute for Slavic Studies at the University of Graz (<https://slawistik.uni-graz.at/de/bilinguale-literarische-praxis/projekt/>) is intended to provide an empirical basis for an integrated presentation of the literary practice of Carinthian Slovenians since 1991. Given the fact that preliminary observations have indicated the shortcomings of interpretations originating from literary studies that start with the concept of a regionally

or ethnically grounded minority literature, a core objective of the research project is to lay a methodological foundation for the specific area of study, which should make it possible to capture and describe the literary production by Slovenians from Carinthia in its embeddedness in a supra-regional and transnational literary sphere of interaction.

The starting point of all methodological considerations have been comparative literary studies in the Alps-Adriatic region, which not only describe the bilingual literature of Carinthian Slovenians as part of a transnational system of literatures taking place in the overlapping region of various polysystems, but also point out the general importance of the comparative method for any description of literary life. More recent evidence suggests that the growing orientation of Slovenian authors towards a German-speaking public nevertheless indicates the need to extend the field research from regional to supraregional intersystemic interaction. Polysystem theory and the theory of the literary field provide the tools to analyze the intercultural and social dimensions of literary transfer and model building within a “migrating” literature and in its relation to the literary centers. From a conceptual point of view, the term “minority” thus does not describe the literary practice of a small ethnic group in a border region, but the precondition of any literary innovation, as already described in the 1970s by Deleuze and Guattari in the concept of *littérature mineure*. Thus, the research project tries to empirically determine the systemic position of the literature of the Carinthian Slovenians within an intersystemic sphere of interaction, which has not yet been described.

Gramofonske plošče – vez med ljudskim in komercialnim

DRAGO KUNEJ*

IZVLEČEK

Prispevek se osredotoča na popularizacijo in komercializacijo ljudske glasbe s pomočjo zgodnjih gramofonskih plošč in hkrati opazuje vpliv posnetkov ljudske glasbe na uspeh razvijajoče se glasbene industrije. Gramofonska podjetja so se namreč že zgodaj zavedala, da so za dobro prodajo gramofonov in plošč potrebni posnetki lokalne glasbe, ki je kupcem domača in s katero se lahko identificirajo, zato so na plošče pogosto uvrščali glasbo, ki je izhajala iz ljudske tradicije in se je prilagajala spremenjenim okoliščinam posredovanja ter danim tehničnim in komercialnim zahtevam novega medija.

KLJUČNE BESEDE

gramofonske plošče, glasbena industrija, ljudska glasba, popularizacija in komercializacija glasbe, slovenski zvočni posnetki

ABSTRACT

This article focuses on the popularization and commercialization of traditional music through early gramophone records and also comments on the influence of recorded traditional music on the success of the evolving music industry. Gramophone companies realized from very early on that in order to sell gramophones and records they needed to offer local music to consumers; this music was familiar to them and they could easily identify with it. The records therefore often contain recorded music that originated in folk tradition and that was adapted to the new dissemination process and to the technical and commercial requirements of the new medium.

KEYWORDS

gramophone records, music industry, traditional music, popularization and commercialization of music, Slovenian sound recordings

Uvod

Prvi posnetki slovenske (ljudske) glasbe na gramofonskih ploščah so nastali že kmalu po uveljavitvi te nove tehnologije na svetovnem tržišču.¹ Gramofonska

* Dr. Drago Kunej, Glasbenonarodopisni inštitut ZRC SAZU, e-pošta: Drago.Kunej@zrc-sazu.si

¹ Nova tehnologija snemanja in reprodukcije zvoka s pomočjo gramofona se je na tržišču

podjetja so se namreč že zgodaj zavedala, da glasba »ni mednarodni jezik«² in da so za dobro prodajo gramofonov in plošč potrebni posnetki lokalne glasbe, ki je kupcem domača in s katero se lahko mnogi identificirajo. Zato so na plošče pogosto uvrščala glasbo, ki je izhajala iz ljudske tradicije in ki so jo zaradi spremenjenih okoliščin posredovanja in razširjanja prilagodili danim tehničnim in komercialnim zahtevam novega medija.

Pojavu in razvoju glasbene industrije so vse od začetka botrovali različni komercialni razlogi, saj zgodnje obdobje razvoja zapisovanja in predvajanja zvoka ter s tem povezane glasbene industrije zaznamuje predvsem boj za patente in prevlado na trgu. Že Thomas Alva Edison, ki mu je kot prvemu uspelo posneti in nato zapisani zvok tudi predvajati, je svojo napravo, fonograf, leta 1878 takoj patentiral in ta izum s tem zaščitil. Zato se je moral Emile Berliner pri izdelavi gramofona okoli leta 1888 lotiti zapisa zvoka drugače in se tako izogniti obstoječim patentom. Namesto valjev, na katere so s fonografom zapisovali zvok, se je odločil za ploščo kot nosilni medij in uporabil bočni (lateralni) zapis zvoka v brazdi, ki je bil drugačen od globinskega (vertikalnega) zapisa pri Edisonvih fonografih. Obe pomembni značilnosti, ki ločita gramofon od fonografa, sta pozneje odločilno pripomogli k prevladi gramofonov in plošč na tržišču. Gramofoni so bili namreč zaradi drugačnega zapisa zvoka veliko preprostejši kot fonografi in so jih lahko zato izdelovali in prodajali za nižjo ceno; poleg tega je bilo tiskanje in razmnoževanje plošč veliko cenejše od razmnoževanja valjev. Berliner je kmalu prodal licenco procesa množične izdelave plošč tudi drugim podjetjem, ki so komercialno izdelovale plošče in s tem se je lahko začela množična proizvodnja plošč in razvila glasbena industrija.

Čeprav so številni slovenski izvajalci v svoj repertoar zgodnjih gramofonskih posnetkov pogosto uvrščali ljudsko glasbo, do nedavnega ti posnetki niso vzbudili posebne pozornosti med raziskovalci. Morda zato, ker se v posnetkih pogosto odraža kompleksen pristop k izboru izvajalcev in posnetega repertoarja, v katerem odsevajo tako tehnične in zgodovinske možnosti gramofonske industrije kakor tudi komercialne usmeritve gramofonskih podjetij in zakonitosti trga. Zato je v članku poudarjen vidik popularizacije in komercializacije ljudske glasbe s pomočjo gramofonskih plošč v okviru dvostranskega medsebojnega odnosa: vpliv industrije gramofonskih plošč na popularizacijo in

pojavi konec 19. stoletja in je zaradi tehnološke preprostosti, nizke cene in možnosti množične produkcije gramofonskih plošč kmalu popolnoma prevladala na tržišču. S tem so nastali tudi pogoji za začetek množične proizvodnje zvočnih posnetkov, pri čemer so prevladovali predvsem tisti s posneto glasbo, kar je kmalu močno vplivalo na izvajanje in poslušanje glasbe.

² Primerjaj Gronow, *The World's Greatest Sound Archive*, str. 37.

komercializacijo ljudske glasbe in, nasprotno, prispevek posnetkov ljudske glasbe k uspehu razvijajoče se glasbene industrije.

Metodološko temelji članek na analizi različnih virov. Temeljni vir je gradivo Digitalne zbirke gramofonskih plošč (GNI DZGP) na Glasbenonarodopisnem inštitutu ZRC SAZU. Zbirka je nastala na podlagi raziskovanja in zbiranja gradiva v okviru projekta Zvočno gradivo gramofonskih plošč kot vir etnomuzikoloških in folklorističnih raziskav (2009–2012) in vsebuje zvočno in slikovno gradivo (labele) plošč ter številne metapodatke. Vsebinsko GNI DZGP dopolnjujejo diskografije oz. popisi plošč; za slovenske posnetke podjetja Gramophone Co. so pomembni predvsem popisi plošč, ki jih je naredil Alan Kelly,³ za posnetke slovenskih izseljencev v ZDA pa obsežna diskografija Richarda Spottswooda *Ethnic Music on Records: A Discography of Ethnic Recordings Produced in the United States, 1893 to 1942*. Podatke nadgrajujejo in dopolnjujejo ohranjeni prodajni katalogi plošč gramofonskih podjetij in slovenskih prodajalcev (npr. Columbia, Victor, Rasberger). Pomemben vir pri opazovanju medijske reprezentacije trženja gramofonskih plošč in posnete glasbe predstavlja analiza časopisnih oglasov in člankov, ki se v prispevku opira predvsem na osrednja slovenska časopisa obravnavanega obdobja: *Slovenec* in *Slovenski narod*.

Tudi Slovenci smo začeli snemati gramofonske plošče

Slovenci smo bili že zgodaj seznanjeni z novo tehnologijo snemanja in reprodukcije zvoka, ki se je pojavila v svetu, kar dokazujejo tudi različni časopisni članki. Tako je Alfons Oblak že leta 1890 objavil v časopisu *Dolenjske novice* podlistek, ki je nastal na podlagi svetovne razstave v Parizu leta 1889 in v katerem je na kratko opisal delovanje in zgodovino dotedanjih naprav za zapisovanje zvoka ter dodal razmišljanje o mnogih možnostih, ki jih prinaša ta nova tehnična pridobitev. Med drugim je zapisal:

Ni potreba "Dol. Nov." posebno naglašati velikansko važnost, bodočnost in premembe, katere bode ta priprava za ohranjenje in ponavljanje glasu po vesoljnem svetu prouzročila, naj bode danes le omenjeno, da bode mogoče s to pripravo poznejšim rodovom v prvotnem glasu slušati pogovore, predavanja in petje svojih pradedov; da je le še vprašanje časa, ko se bode rabil fonograf pri sodnji, se pevci v raznih glasovih s fonografom poučevali, ko se bodejo predavanja umetnikov, učenjakov in učiteljev na višjih, srednjih in družih šolah le fonografovala in si bode tako vsakdo lahko strokovni pouk v svoji sobi brez vsacega učitelja, tako tudi višjo šolo z predavanji ustanovil; poučna,

³ Kelly, *Gramophone Company Matrix Series*.

zgodovinska, verska, zabavna ali smešna predavanja, petje, pridige, godbo posameznih ali skupnih instrumentov itd. v svoji sobi brez ljudi in priprav z malim fonografom v pouk in kratek čas poljubnokrat privoščil. Le vprašanje časa je še, ko bode fonograf otroke govoriti in moliti učil; ko bode v oddaljenih podružnicah fonograf na prižnici g. duhovnika, na koru pa organista in pevec verlo namestoval, na koncertih, v gledališčih in pri plesu godce, v družbi pa šaljivce namestoval, g. dijakom spise in nauke iz knjig toliko časa in tolikokrat ponavljal, da se bodejo za v šolo na pamet priučili itd. itd. itd.⁴

Iz opombe uredništva, ki je sledila članku, je razvidno, da je želel trgovec Oblak postati glavni zastopnik in prodajalec »prvih gramofonov« v tem delu Avstro-Ogrske. Iz velikopoteznega načrta najverjetneje ni bilo nič, saj v časopisih ni bilo mogoče zaslediti nadaljnjih oglasov Alfonsa Oblaka o ponudbi in prodaji gramofonov.

Na prelomu stoletja, ko so se začeli gramofoni in gramofonske plošče uveljavljati na svetovnem tržišču, so se tudi pri nas o tem začele pojavljati pogostejše časopisne novice. Predvsem so poročale o predavanjih in predstavitvah delovanja gramofona ter poslušanju gramofonskih plošč na različnih javnih prireditvah. V tem obdobju so verjetno nastali tudi prvi posnetki slovenske glasbe na gramofonskih ploščah, saj so najstarejši ohranjeni slovenski posnetki iz leta 1902, posneti na Dunaju, ko je znameniti slovenski operni pevec Franc Pogačnik – Naval za podjetje Gramophone Company posnel dve slovenski pesmi: *Pred durmi* in *Ljubici*. Obe pesmi sta izšli na enostranskih ploščah, ki so se takrat še tiskale, naslova sta prevedena tudi v nemščino, pesmi pa sta označeni kot »slovenski tradicionalni«, čeprav gre najverjetneje za avtorski pesmi, ki temeljita na ljudskem gradivu. Te posnetke so zelo kmalu slišali tudi na Slovenskem, saj lahko preberemo med dnevnimi novicami v časopisu *Slovenec*: »Lepe komade smo slišali iz gramofona, med katerimi je najlepše donel solospjev našega rojaka – pevca Naval«. ⁵ Plošči sta bili na prodaj tudi v Ljubljani, kar dokazuje oglas v časopisu *Slovenski narod*, v katerem urarski mojster Rudolf Weber v svoji prodajalni poleg gramofonov ponuja »Plošče iz trdega gumija v veliki izberi, tudi slovenske, ki jih je pel c. kr. dvorni operni pevec Fran Naval-Pogačnik«. ⁶ Vendar prvih slovenskih posnetkov v oglasu ni izpostavljala; še več, kmalu jih celo nehal oglaševati.

Pozneje so tudi drugi slovenski in tuji izvajalci priložnostno posneli še nekaj slovenskih pesmi. Iz časopisnih oglasov lahko izvemo, da so se vsaj nekateri od teh posnetkov prodajali na slovenskem tržišču, a verjetno ne množično, saj se niso pogosto niti sistematično tržili. Tako je npr. v jeseni leta 1905 Rudolf

⁴ Oblak, Fonograf, grafon in gramofon, str. 138–139.

⁵ Večer šentpeterskih podružnic družbe sv. Cirila in Metoda, *Slovenec*, 7. 3. 1902, str. 3.

⁶ Govori, poje in se smeje v vseh jezikih, *Slovenski narod*, 2. 7. 1902, str. 6.

Weber ponovno začel oglaševati slovenske gramofonske plošče, pri čemer jih je tokrat v svojem oglasu močno izpostavil in jih označil kot posebno novost. V časopisu *Slovenski narod* se je tako pojavil njegov oglas z novico: »Novo! Od danes naprej ima slovenske plošče za gramofon, izvrstni pevski posnetki naprodaj [...] urar Rudolf Weber.«⁷ Pri tem je s krepkim tiskom, velikimi črkami in posebnim oblikovanjem poudarjena novica o slovenskih posnetkih. Ta oglas se je v naslednjih dneh še nekajkrat ponovil. Iz nekoliko kasnejšega oglasa pa izvemo tudi naslove slovenskih posnetkov: »moški glasovi: 'Naprej zastava slave' – 'U boj' – 'Slovenske pesmi' – 'Al' me boš kaj rada imela' – 'Zagorski zvonovi' – 'Kje so moje rožice'«. Med nove slovenske plošče sta uvrščeni tudi instrumentalni skladbi v izvedbi tamburašev: »Sokolska koračnica – Liepa naša domovina«. Vendar je Weber v letu 1906 prenehal s trgovsko dejavnostjo, zato v drugi polovici 1906 in v letu 1907 ni več njegovih oglasov o prodaji gramofonov in gramofonskih plošč ter omemb slovenskih posnetkov.

Najzgodnejši slovenski gramofonski posnetki so bili narejeni v večjih evropskih prestolnicah, kot so npr. Dunaj, Berlin in Budimpešta, kjer so imela gramofonska podjetja svoje snemalne studie in kamor so povabila izvajalce na snemanja. Takšen način snemanja je bil za podjetje finančno bolj ugoden, saj je bilo praviloma ceneje pripeljati izvajalce v studio, kakor pa razmeroma veliko, težko in nerodno snemalno opremo do izvajalcev. Nekatera podjetja pa so vseeno pogosto izvajala tudi snemanja zunaj snemalnih studiev, saj so tako uspela posneti bolj pester repertoar in raznovrstnejše izvajalce, ki so izhajali iz lokalnega okolja in bili med ljudmi tudi bolj znani in priljubljeni. S tem so si gramofonska podjetja lažje zagotovila lokalno tržišče za prodajo plošč in gramofonov zanje. Zato so snemalci različnih podjetij večkrat pripeljali snemalno opremo v pomembna regijska središča in tam v večjih hotelih ali primernih lokalnih dvoranah pripravili improvizirane snemalne studie. Za naše (širše) geografsko območje so bili takšni kraji predvsem Zagreb, Ljubljana in Beograd. Vodilno podjetje, ki je zelo pogosto snemalo v številnih krajih Evrope in sveta, je bilo Gramophone Co. z glavnim sedežem v Angliji in s številnimi podružnicami v različnih evropskih državah tistega časa.

Pregled časopisnih oglasov in drugih virov pokaže, da se je snemanje, reklamiranje in trženje slovenskih posnetkov na ploščah začelo posamično pojavljati od leta leta 1902 naprej, pogosto in sistematično pa v drugi polovici

⁷ Novo! Od danes naprej, *Slovenski narod*, 28. 10. 1905, str. 10.

⁸ Kupi samo z varstveno znamko »pišoč angel« gramofon, *Slovenski narod*, 9. 11. 1905, str. 6. Iz njegovih oglasov lahko posredno tudi zaključimo, da je Weber kot zastopnik »Nemške deln. družbe za gramofone« dejansko ponudnik gramofonov in plošč podjetja Gramophone Co. oz. nemške podružnice tega podjetja, saj reklamira samo gramofone znamke »pišoč angel«, ki je bila v tistem času zaščitni znak tega podjetja.

leta 1908, ko so se na tržišču pojavile plošče podjetja Gramophone Co. s posnetki iz Ljubljane.

Prelomno leto 1908

Čeprav so slovensko glasbo pred 1. svetovno vojno snemala različna gramofonska podjetja, je za začetek gramofonske industrije na Slovenskem pomembna predvsem dejavnost podjetja Gramophone Co. To podjetje je imelo v prvih letih 20. stoletja monopol nad prodajo gramofonov in plošč v Evropi,⁹ s svojim modelom snemanja in delovanja pa je bilo vzor tudi številnim pozneje delujočim gramofonskim podjetjem.

Podjetje Gramophone Co. se je leta 1907 odločilo, da bo sistematično začelo nastopati na tržišču južnega dela Avstro-Ogrske in Balkana ter je začelo pogosteje snemati v pomembnih regijskih središčih tega geografskega območja. Prvo snemanje v Ljubljani je izvedlo leta 1908,¹⁰ kar je pomenilo začetek novega obdobja snemanja plošč s slovenskim gradivom in njihovega trženja. To leto predstavlja pomembno prelomnico v snemanju slovenskih plošč, saj je spodbudilo številne dejavnosti, povezane s snemanjem in trženjem slovenske glasbe na gramofonskih ploščah, kar je razvidno tudi iz oglasov v takratnih časopisih.¹¹

Iz različnih virov, predvsem iz popisa posnetkov Maxa Hampeja, ki ga je objavil Alan Kelly,¹² oglasov v slovenskih časopisih in ohranjenih prodajnih katalogov, lahko ugotovimo, da je leta 1908 v Ljubljani za podjetje Gramophone Co. snemalo sedem izvajalcev: »Zbor Glasbene Matice v Ljubljani pod vodstvom M. Hubada«, »Slovenska kmetska godba (harmonika)«, »Oddelek zbora Glasbene Matice v Ljubljani pod vodstvom M. Hubada«, »Moški kvartet Glasbene Matice (Matjan, Stegnar, Završan, Šebenik)«, »Ženski dvospev«, »Zbor stolne cerkve v Ljubljani pod vodstvom Antona Foersterja, s harmonijem«, »Godba c. in kr. pešpolka št. 27 – Ljubljana, kapelnik Teodor Christoph (Godba Gramophon-orchestra iz Ljubljane)« in »Josip Povhé, komik slovenskega gledališča v Ljubljani, s spremljanjem orkestra«. Narejenih je

⁹ Gronow in Englund, *Inventing Recorded Music*, str. 282.

¹⁰ Posnetke za Gramophone Co. je v Ljubljani leta 1908 naredil njihov snemalec Max Hampe, ki je po številkah matric sodeč začel svoje snemalno potovanje v Budimpešti, nato pa nadaljeval v Zagrebu, Sarajevu, Ljubljani, Shkodërju (Albanija) in Črni gori. Kdaj točno je snemal v Ljubljani, ni znano, vsekakor pa so posnetki nastali pred poletjem 1908, ko so se prvič pojavili v časopisnih oglasih.

¹¹ Več glej Kunej, *Leto 1908 – začetek diskografije slovenske glasbe*.

¹² Kelly, *Gramophone Company Matrix Series*.

bilo skoraj 70 posnetkov, pri čemer je bilo nekaj gradiva očitno namenjena tujemu tržišču, kar je razvidno tako iz naslovov kakor tudi iz katalogskih številok posnetkov.

Plošče s slovenskimi posnetki so bile kmalu dostopne pri nas, kar dokazujejo časopisni oglasi v slovenskih časopisih od julija 1908 naprej. V nekaterih oglasih je naveden celoten spisek slovenskih posnetkov, zato lahko vidimo tudi posneti repertoar posameznih izvajalcev, ki so ga prodajalci ponujali na slovenskem tržišču.¹³ Podjetje Gramophone Co. je vse posnetke iz Ljubljane tržilo z labelo Zonophone, na kateri je ponujalo predvsem plošče nižjega cenovnega razreda.

Prvo snemanje podjetja Gramophone Co. v Ljubljani leta 1908 je pomenilo pomembno prelomnico pri snemanju gramofonskih plošč s slovenskim gradivom tudi zato, ker so vzoru Gramophone Co. kmalu sledila tudi druga gramofonska podjetja. Že konec istega leta so nastali prvi slovenski posnetki podjetja Dacapo iz Berlina, ki so kmalu izšli na istoimenski labeli, v naslednjih letih pa tudi še posnetki drugih podjetij, saj so se iz obdobja pred prvo svetovno vojno ohranile slovenske plošče različnih label; poleg Gramophone Co., Zonophone in Dacapo so med najpogostejšimi še Odeon, Jumbo, Jumbola, Homokord, Favorite, Kalliope, Lyrophon, Parlophon, Pathé in druge. Na podlagi različnih virov lahko zaključimo, da so snemalci nekaterih najpomembnejših evropskih gramofonskih podjetij snemali v Ljubljani; lahko celo večkrat. Številna gramofonska podjetja pa so pogosto povabila slovenske izvajalce tudi v svoje snemalne studie, ki so jih imela v prestolnicah Evrope, in tam posnela slovensko gradivo. Zato ni nenavadno, da po letu 1908 zasledimo številne oglase in vse več trgovcev, ki poleg prodaje gramofonov in gramofonskih igel ponujajo gramofonske plošče s slovenskim gradivom. Pri tem velikokrat sporočajo, da so »ravnokar izšle najnovejše gramofonske plošče« ali da so na zalogi »nove dvostranske slovenske plošče«. Leto 1908 je bilo tako prelomno tudi za oglaševanje in trženje gramofonskih plošč pri nas.

Posnetki slovenskih izseljencev v ZDA

Veliko zgodnjih slovenskih posnetkov na gramofonskih ploščah je nastalo med slovenskimi izseljenci v Združenih državah Amerike. Posneti so bili v obdobju med obema vojnama, ko je prodaja plošč z glasbo priseljencev za gramofonska podjetja pomenila pomembno tržno priložnost. V ZDA je bilo namreč veliko priseljencev, predvsem iz Evrope, in glasbena industrija je v njih videla

¹³ Glej Kunej, Leto 1908 – začetek diskografije slovenske glasbe.

velik potencial za nakup plošč, zato je začela snemati t. i. »etnično glasbo« oz. glasbo za »tujejezične« kupce.¹⁴ Najprej so zanje izdajali posnetke nacionalnih himen in drugih znanih evropskih pesmi, ki so jih posneli ob spremljavi studijskih orkestrov, pozneje pa so se jim pridružili posnetki popularnih in ljudskih pesmi ter instrumentalnih skladb z ljudskimi glasbili. Zato so na presenetljivo veliko ploščah, posnetih v ZDA za tujejezične kupce, posnetki ljudske glasbe.

Zakaj so bili priseljenci dobri kupci in tako pomembno tržišče, razberemo tudi iz sporočila podjetja Columbia iz leta 1914, ki ga je namenilo svojim trgovcem s ploščami:

35 milijonov tujcev, ki jih od rojstne dežele loči od pet do osem tisoč milj in so si v deželi s čudnim jezikom in navadami ustvarili svoj dom, je zelo pozornih na vse, kar ohranja spomin na domovino in kar gradi navidezen most do njihove domače dežele. In ti ljudje so dobesedno lačni zabave. So brez gledališč, razen v enem ali dveh velemestih, s peščico knjig v domačem jeziku, zato je zelo razumljivo, zakaj jih gramofon tako močno privlači in se mu ne morejo upreti. Svojo domačo glasbo, ki jo izvajajo priznani umetniki iz domovine – to preprosto morajo imeti. Ti tujci so zelo patriotski; njihovo izjemno zanimanje za glasbo iz domovine povečuje še želja, da bi tudi njihovi otroci, ki odrasčajo v novi deželi, delili z njimi ljubezen do stare.¹⁵

Slovenski priseljenci v ZDA so bili, podobno kot priseljenci drugih narodov, dobri kupci plošč, zato so večja gramofonska podjetja objavljala kataloge slovenskih plošč v slovenskem jeziku. Že površen pregled slovenskih posnetkov, nastalih v ZDA do začetka druge svetovne vojne, ki so predstavljeni v diskografiji *Ethnic Music on Records*,¹⁶ pokaže, da je bilo v tem obdobju na gramofonskih ploščah skoraj 600 posnetkov slovenske glasbe. Med njimi so predvsem različne priredbe ljudskih pesmi, poleg tega pa kar nekaj plesnih viž, ki izhajajo iz ljudske tradicije, zaigranih na harmoniko ali v manjših instrumentalnih zasedbah. Številni posnetki so bili pozneje ponatisnjeni v Evropi in namenjeni slovenskemu tržišču.¹⁷

¹⁴ S krepitvijo gramofonske industrije v prvih dveh desetletjih 20. stoletja sta vedno bolj naraščala snemanje in prodaja plošč tujejezičnih posnetkov. Tako je npr. v ZDA gramofonsko podjetje Columbia med letoma 1908 in 1923 izdalo okrog 5000 posnetkov domače, pretežno popularne glasbe, hkrati pa tudi okrog 6000 posnetkov tujejezične glasbe, namenjene priselencem (Gronow, *Ethnic Recordings*, str. 5). Tudi vodilno gramofonsko podjetje tujejezičnih plošč v ZDA Victor je večkrat poudarilo, da so »eni najboljših kupcev gramofonskih plošč priseljenci«. Gronow, *Ethnic Recordings*, str. 34.

¹⁵ *Columbia Record*, 12/5 (maj), 1914, str. 10; navedeno po Spottswood, *Commercial Ethnic Recordings in the United States*, str. 55.

¹⁶ Spottswood, *Ethnic Music on Records*, str. 1021–1043.

¹⁷ Primerjaj *Glavni katalog Columbia 1932*; Rasberger, *Seznam slovenskih, hrvatskih, srbskih in internacionalnih gramofonskih plošč*.

O posneti vsebini

Za zgodnja snemanja slovenskih gramofonskih plošč pogosto ne vemo podrobneje, kako so jih pripravili in izvedli ter kdo je izbral izvajalce in njihov repertoar. Pri preučevanju posnetega repertoarja in izbora izvajalcev je zato potrebno upoštevati različne dejavnike, ki so vplivali na izbor. Predvsem je potrebno izpostaviti dejstvo, da so bili gramofoni in plošče tržno blago, cilj gramofonske industrije pa od vsega začetka ustvarjanje dobička in rast proizvodnje.

Tako lahko npr. iz različnih virov in podatkov iz tujine sklepamo, da je podjetje Gramophone Co. skrbno načrtovalo organizacijo svojih aktivnosti in je s pomočjo regionalnih podružnic, ki so pogosto sovpadale z večjimi jezikovnimi območji v Evropi, skrbelo za lokalna snemanja in trženje posnetkov. S tem so si zagotovili stalen dotok novih posnetkov in pestrost izvajalcev, pa tudi številne kupce. Vsaka podružnica je bila odgovorna za komercialne aktivnosti na svojem območju in praviloma je tudi samostojno določala, kateri izvajalci in repertoar so primerni za snemanje, da se bodo plošče dobro prodajale. Na začetku gramofonske industrije, kamor lahko uvrščamo tudi obdobje snemanja v Ljubljani, pa je bila za gramofonska podjetja zelo donosna in pomembna tudi prodaja predvajalnih aparatov; gramofone je bilo namreč veliko lažje prodajati, če so kupci na njih lahko poslušali lokalno priljubljene in atraktivne posnetke. Zato lahko sklepamo, da so gramofonska podjetja želela posneti predvsem uveljavljene in lokalno prepoznavne izvajalce z deli iz njihovega priljubljene repertoarja.¹⁸ Pennanen predvideva, da je imela družba Gramophone Co. jasno zastavljeno snemalno in tržno politiko tudi na geografskem področju Balkana in področju (ali področjih), kjer so bili naseljeni južni Slovani. Na tem nacionalno, politično, kulturno in versko pestrem področju ekonomsko ni bilo smiselno ali celo mogoče v različnih krajih posneti vseh zvrsti glasbe. Po drugi strani pa je bilo mogoče zaradi jezikovnih in glasbenih podobnosti nekatere vrste glasbe tržiti tudi preko nacionalnih meja. Tako so npr. slovenske in hrvaške godbe na pihala pogosto svoj posneti repertoar tržile kupcem obeh narodnosti, zahodne klasične glasbe pa ni imelo smisla snemati lokalno, saj je bilo razmeroma preprosto tržiti tovrstne posnetke iz evropskih prestolnic.

Na izbor izvajalcev in posneti repertoar je v začetku gramofonske industrije močno vplivala tudi snemalna tehnologija, ki je zaradi tehničnih pomanjkljivosti lahko prepričljivo zvočno zapisala predvsem solistične pevske izvedbe, manjše

¹⁸ Primerjaj Gronow in England, *Inventing Recorded Music*, str. 285; Pennanen, *Immortalised on Wax*.

vokalne in inštrumentalne zasedbe ter prirejene zasedbe godb na pihala.¹⁹ Tako je tudi analiza slovenskih zborovskih posnetkov iz tega obdobja pokazala, da se je npr. zbor Glasbene matice na posnetkih pojavljal v okrnjeni obliki, za snemanje je bil, po številu posnetkov sodeč, veliko primernejši kvartet izvajalcev, ki so ga sestavljali člani tega zbora.²⁰

Tudi pri posnetkih slovenskih izseljencev v ZDA je bil izbor izvajalcev in posnetega repertoarja pogosto odvisen od odziva in povpraševanja kupcev. Ti so bili v največji meri slovenski priseljenci z ruralnih območij, ki so s poslušanjem posnetkov želeli ostati povezani s svojo domovino in kulturo. Zato v teh posnetkih ne smemo videti le čiste glasbe, temveč tudi pripomoček, s katerim so si ljudje pričarali spomine na rodni kraj. Z današnjega gledišča so te gramofonske plošče predvsem glasba, a jih lahko razumemo tudi v posebnem kulturnem kontekstu. Podobno navaja Thomas Turino,²¹ da so lahko posnetki glasbe primerljivi s fotografijami, ki jih turisti naredijo na dopustu, da si pozneje lažje prikličejo v spomin dogodke iz preteklosti. V tem kontekstu je torej lahko glasba le pripomoček za obuditev spomina, ni realnost, temveč reprezentacija nečesa drugega. V Ameriki je bila slovenska glasba namreč le ena od t. i. etničnih glasb, posnetih za gramofonske družbe in takšno (etnično opredeljeno) glasbo so pogosto tržili kot spomin na rojstni kraj. Tako je npr. gramofonska družba Victor leta 1925 v slovenskem katalogu uvodoma nagovorila kupce z besedami:

S pomočjo Victor-ja lahko poslušate glasbo svoje domovine in uživate to, kar je bilo najboljšo in najlepšo v deželi, kjer ste se rodili. Oživi se vam spomin iz davnih dni svoje mladosti v oddaljeni deželi. Pesni, ki ste jih popevali, glasbo, po kateri ste plesali[,] vse to vam pojejo ali svirajo najboljši in najbolj priljubljeni umetniki, vaši rojaki.²²

Zato ni nenavadno, da je na zgodnjih gramofonskih posnetkih pogosto posneta glasba, ki izhaja iz ljudske tradicije. Na posnetkih iz Evrope so jo večkrat izvajali operni pevci in igralci ter manjše vokalne zasedbe, ki so imele izkušnje s klasično zahodno glasbo, zato izvajalska estetika in glasbeni aranžma pogosto sledita pravilom zahodne klasične glasbe.²³ Tudi pregled posnete slovenske vokalne glasbe je pokazal, da so na gramofonskih ploščah najpogosteje posnete pesmi, ki so bile v takratnem obdobju splošno prepoznavne

¹⁹ Več glej Kunej, *Fonografje dospel*, str. 209–213; Kunej, *Med kodami skrita zvočna dediščina Slovencev*.

²⁰ Primerjaj Kovačič, *Posnetki vokalnih zasedb Glasbene matice*.

²¹ Turino, *Music as Social Life*, str. 23–24.

²² *Victorjevi Recordi v Slovenščini*, str. 1.

²³ Pennanen v tem vidi pojav neke vrste folklorizma. Pennanen, *Immortalised on Wax*, str. 138.

in so jih pogosto izvajali na različnih kulturnih prireditvah, bile pa so tudi že nepogrešljive v pesmaricah in repertoarjih ljudskih pevcev. Te pesmi so bile razmeroma preproste, zasnovane za manjše število izvajalcev, zato je bilo tudi organizacijsko in tehnično snemanje takšnih pesmi najenostavnejše. Za tržno usmerjenost pa je bilo seveda tudi najprimerneje ponujati že znane in uveljavljene pesmi, torej priljubljene in prepoznavne glasbene vsebine. Tudi ljudskoglasbeni repertoar posnetkov Glasbene matice dokazuje, da se je izvajalcem oziroma odgovornim za izbor repertoarja za snemanje zdela tovrstna glasba najbolj reprezentativna za predstavitev širšemu krogu kupcev, ki naj bi poznali in bili naklonjeni interpretacijam slovenske ljudske glasbe bolj kot stvaritvam umetne glasbe.²⁴

Posebej zanimivi so posnetki slovenskih izseljencev v ZDA, saj pogosto temeljijo na izročilu, ki so ga prinesli iz domovine, in ljudski glasbi. Posneta glasbena dediščina je tako lahko v veliko pomoč pri razumevanju zvočnosti ljudske glasbe tistega časa, še posebej pri interpretaciji ljudske instrumentalne glasbe in plesne dediščine, saj gre za izvajalce, ki so snemali na vrhuncu svojih moči, njihovo izvajanje za gramofonske plošče pa se ujema z dejansko godčevsko prakso, ki je bila namenjena plesu.²⁵

Hkrati pa se je posneto ljudsko izročilo na gramofonskih ploščah izseljencev pričelo prepletati s popularnimi ameriškimi glasbenimi tokovi tistega časa in vpletati značilnosti glasbenega življenja v Ameriki.²⁶ To je še posebej razvidno pri pojavu t. i. polka glasbe. Čeprav so polka glasbo izvajali glasbeniki različnih narodnosti, so k oblikovanju in širjenju te glasbene zvrsti veliko pripomogli prav slovenski izvajalci. Cleveland, glavno središče Slovencev v ZDA, je kmalu postal zibelka polka glasbe, kjer se je razvil posebni *Cleveland*

²⁴ Primerjaj Šivic, Gramofonske plošče z 78 obrati na minuto; Kovačič, Posnetki vokalnih zasedb Glasbene matice.

²⁵ Več glej Kunej (R.), Stare gramofonske plošče kot etnokoreološko gradivo.

²⁶ Zanimivo novost takratnih gramofonskih plošč predstavljajo npr. posnetki slovenskega cerkvenega pevskega zbora Adrija iz Chicaga. Že ob predstavitvi posnetkov leta 1928 vodja zbora prof. Ivan Račič pravi: »To pot se mi, ameriški Slovenci, lahko potrkamo na prsa, da smo napravili nekaj pomembnega, česar ni napravil do sedaj še noben drug narod.« Račič, Nove fonografske plošče, str. 265. Posebnost posnetkov je bila v sodelovanju pevcev in patra Odila Hajnška, ki je kot »izboren ljudski cerkveni govorec, ki mu je na Slovenskem bržčas težko katerega postaviti ob stran« iz posnete vsebine »znal ustvariti močno, včasih naravnost umetniško celoto«. Kuret, Plošče P. Odila, str. 86–87. Pater Odilo je namreč spoznal, da je lahko gramofonska plošča »izvrstno moderno sredstvo«, ki opravlja tudi »idealno misijonsko delo«. Račič, Nove fonografske plošče, str. 265. Tega ni spoznal »le kot prvi Slovenec«, ampak kot »prvi misijonar v Ameriki sploh. Njegove ideje se oprijemajo sedaj Hrvati, Slovaki, Nemci, Italijani [...]«. Kuret, Plošče P. Odila, str. 87. Tako so bile to prve plošče, v katerih je nastopil duhovnik z govorom sakralne vsebine in kjer je bil poustvarjen resničen nabožni dogodek. Več glej Kunej, Gramofon v službi sakralne glasbe.

Style, imenovan tudi *Slovenian Style*. Svoj vrh popularnosti je polka glasba dosegla s slovenskim izvajalcem Frankiejem Yankovicem, ki je v procesu amerikanizacije slovenske glasbe razvil slog, ki ni bil privlačen le za druge etnične skupine, ampak za ljubitelje popularne glasbe nasploh. Izdal je dve plošči z milijonsko naklado, imenovali so ga »ameriški kralj polke«, leta 1986 pa je za svoje dosežke dobil tudi nagrado Grammy, ki so jo tistega leta prvič podelili za tovrstno glasbo.

Sklep

Kot večina aktivnosti v gramofonski industriji je bilo tudi snemanje zgodnjih plošč s slovenskim gradivom povezano predvsem s trgovanjem in dobičkom. O usodi in uspehu posnetkov je odločal predvsem trg. Tisti izvajalci, ki so pri poslušalcih dosegli dober odziv, so pogosteje snemali tudi pozneje in za različna gramofonska podjetja, tržno uspešni posnetki pa so doživeli več ponatisov ter posledično dosegli tudi večji krog poslušalcev in kupcev.

Gramofonska podjetja so se različno lotevala trženja plošč. Čeprav je bil tržni uspeh odvisen od številnih dejavnikov, je k uspehu vsekakor pripomoglo »nagovarjanje kupcev« oz. primerno oglaševanje.²⁷ Najbolj celovito in sistematično so se trženja z ljudskim izročilom povezane glasbe lotila gramofonska podjetja v ZDA, ki so posnetkom, namenjenim priseljencem, za lažjo prepoznavnost na tržišču pogosto namenila posebne serije kataloških števil in jih tržila v posebnih prodajnih katalogih gramofonskih plošč. Poleg tega so jih oglaševali tudi v številnih oglasih lokalnih in tujejezičnih časopisov.

Iz izkušenj raziskovalcev zgodovinskih zvočnih nosilcev in zbiralcev gramofonskih plošč lahko predvidevamo, da se je tistih plošč, ki so se bolje

²⁷ Tržen pristop v oglaševanju je razviden že v prvih oglasih slovenskih plošč leta 1908. V časopisu *Slovenski narod* je bilo objavljeno obvestilo, da so pri urarskih mojstrih Francu Zajcu in Milku Krapežu na zalogi plošče »slovenskih skladb in pesmi za zophonone«, v nadaljevanju pa je naštet izbor posnetkov za vsakega izvajalca posebej (*Slovenski narod*, 25. 7. 1908, Zophononi s slovenskimi pesmimi, str. 5). Med izvajalci pa ni navedenega Zbora stolne cerkve iz Ljubljane in njihovega izbora posnetkov, čeprav so tudi ti sodelovali pri snemanju, saj avtor oglasa očitno ni želel v liberalnopolitično usmerjenem časopisu ponujati bralcem posnetkov sakralne vsebine in jih je kot dober trgovec raje izpustil. Povsem drugače pa je trgovec ponudil plošče v časopisu *Slovenec*. Istega dne kot v *Slovenskem narodu* je bila tudi v *Slovencu* prvič objavljena novica, da se pri urarju Fr. P. Zajcu dobijo plošče s slovenskimi posnetki, vendar ni navedenih izvajalcev in (izbora) posnete vsebine. Posebej pa je izpostavljeno, da se »dobijo tudi zbori stolne cerkve Ljubljanske s harmonijem« (*Slovenec*, 25. 7. 1908, Plošče za gramofon s slovenskim besedilom, str. 9), saj se je tokrat avtor želel prilagoditi katoliško usmerjenim bralcem časopisa.

prodajale in so bile zato tudi bolj razširjene med ljudmi, več ohranilo.²⁸ Čeprav se plošč iz snemanj v Ljubljani pred prvo svetovno vojno ni ohranilo ravno veliko, imamo v GNI DZGP kar nekaj digitaliziranih posnetkov in slikovnega gradiva teh plošč, predvsem posnetkov Slovenske kmečke godbe in različnih pevskih zasedb Glasbene matice, ki se navezujejo na ljudsko izročilo. Nekatere od teh posnetkov imamo celo v več izvodih in iz različnih ponatisov. Zato bi lahko zaključili, da so bili ravno ti posnetki s snemanj v Ljubljani najbolj priljubljeni med poslušalci in so se dobro prodajali. Številni od teh posnetkov so v kasnejših letih doživeli ponatise in izdaje na nekaterih drugih labelah, tudi v ZDA, kar lahko ponovno potrdi priljubljenost posnetkov med kupci in njihovo tržno uspešnost.

Precej drugače pa je z mnogimi slovenskimi posnetki, ki so nastali v ZDA, saj se jih je veliko ohranilo. Pomemben razlog je verjetno tudi ta, da je večina posnetkov nastala v obdobju med obema vojnama v ZDA, ko je bila gramofonska industrija v razcvetu in se je v splošnem prodalo veliko število posameznih izvodov plošč. Seveda pa je bilo ključnega pomena povpraševanje kupcev, slovenskih priseljencev, po tovrstnih posnetkih in njihov posebni odnos do teh plošč ter intenzivno trženje, ki so ga v ZDA izvajali lokalni prodajalci in gramofonska podjetja.

Vendar ti posnetki priseljencev niso le soustvarjali slovenskega glasbenega prostora v Ameriki, temveč so ustvarjali tudi transnacionalne povezave in celo povratno vplivali na glasbeno okolje v Sloveniji. Številni posnetki so bili namreč ponatisnjeni v Evropi in namenjeni slovenskemu tržišču. Glasba slovenskih izseljencev je bila v desetletjih pred drugo svetovno vojno tako prisotna tudi na Slovenskem, saj v različnih katalogih gramofonskih plošč zasledimo, da so se njihove plošče prodajale tudi na slovenskem tržišču. Mogoče jih je bilo kupiti v nekaterih prodajalnah v Ljubljani, pa tudi v drugih večjih slovenskih mestih. Gramofonske plošče je bilo mogoče poslušati tudi po radijskih valovih, čeprav radijski sprejemniki pred drugo svetovno vojno pri nas še niso bili pogosti. Iz pregleda sporedov Radia Ljubljana v dvajsetih in tridesetih letih 20. stoletja lahko ugotovimo, da so gramofonske plošče slovenskih izseljencev redno predvajali, vsaj enkrat tedensko. Zato lahko domnevamo, da so ti posnetki vsaj delno vplivali na ljudskoglasbeno izvajalsko prakso tistega časa na Slovenskem.

Študij posnetega gradiva na starih gramofonskih ploščah nam je zato lahko v veliko pomoč pri interpretaciji ljudske glasbene dediščine, poleg tega pa nam razkriva začetke popularizacije in komercializacije slovenske ljudske glasbe, ki se je močno razmahnila ob podpori novih tehničnih možnosti in s

²⁸ Primerjaj Gronow, *The World's Greatest Sound Archive*, str. 40.

pojavitom gramofonske industrije. Slovenski zvočni posnetki na ploščah imajo tako izjemno kulturno in dokumentarno vrednost, mnogi med njimi pa sodijo tudi med najstarejše zvočne zapise slovenske (ljudske) glasbe. S tem nam omogočajo pomemben uvid v zvočnost preteklega obdobja, nudijo predstavo o nekdanjih priljubljenih glasbenih zvrsteh in posameznih delih in podajajo zvočno sliko glasbe za obdobje, ko drugih zvočnih virov še nimamo. Obenem kažejo prirejanje in popularizacijo ljudskega izročila za različne poslušalce, odpirajo vprašanje komercialnega v ljudski glasbi in njegov vpliv na nadaljnje oblikovanje ljudske glasbene ustvarjalnosti ter oblikovanje popularnega. V povezavi s širšim družbenozgodovinskim dogajanjem pa odsevajo tako individualne odločitve kakor tudi usmeritve in strategije gramofonskih podjetij ter razkrivajo začetke trženja naše posnete glasbe. Tako lahko z današnjega gledišča pritrdimo nekdanjemu mnenju, da »plošča ne le zabava«²⁹ poslušalce in zadovoljuje komercialne želje proizvajalcev, ampak lahko tudi »izredno uspešno služi dobremu namenu«.³⁰

VIRI

Arhivski viri

GNI DZGP – Glasbenonarodopisni inštitut ZRC SAZU, Digitalna zbirka gramofonskih plošč.

Časopisni viri

Govori, poje in se smeje v vseh jezikih. *Slovenski narod*, 35/149, 2. 7. 1902, str. 6.

Kupi samo z varstveno znamko »piščoč angel« gramofon. *Slovenski narod*, 38/257, 9. 11. 1905, str. 6.

Kuret, Niko: Plošče P. Odila. *Ave Maria*, 22 (marec), 1930, str. 86–87.

Novo! Od danes naprej ima slovenske plošče za gramofon Rudolf Weber, urar v Ljubljani. *Slovenski narod*, 38/248, 28. 10. 1905, str. 10.

Oblak, Alfons: Fonograf, grafofon in gramofon. *Dolenjske novice*, 6/18, 15. 9. 1890, str. 137–139.

Plošče za gramofon s slovenskim besedilom. *Slovenec*, 36/169, 25. 7. 1908, str. 9.

Račič, Ivan: Nove fonografske plošče. *Ave Maria*, 20 (september), 1928, str. 265–266.

Večer šentpeterskih podružnic družbe sv. Cirila in Metoda. *Slovenec*, 30/55, 7. 3. 1902, str. 3.

Zonofoni s slovenskimi pesmimi. *Slovenski narod*, 41/171, 25. 7. 1908, str. 5.

Objavljeni viri

Glavni katalog Columbia 1932: Engleski import: Samo električne snimke. Zagreb: Columbia Graphophone Jugoslavensko d. d., 1932.

²⁹ Račič, Nove fonografske plošče, str. 265.

³⁰ Prav tam, str. 265.

- Kelly, Alan: *Gramophone Company Matrix Series, Suffix q, r, s: Recorded by Max Hampe, 1904–1916*. MAT107. CD-ROM. Sheffield: Samozaložba, 1995.
- Rasberger, Anton: *Seznam slovenskih, hrvatskih, srbskih in internacijonalnih gramofonskih plošč*. Ljubljana: Centrala za splošno gramofonijo »Gramofon« A. Rasberger [samozaložba], 1930.
- Victorjevi Recordi v Slovenščini = Victor Records in Slovenian*. Camden, New Jersey: Victor Talking Machine Company, 1925.

LITERATURA

- Gronow, Pekka: Ethnic Recordings: An Introduction. *Ethnic Recordings in America: A Neglected Heritage* (ur. Richard Spottswood idr.). Washington D.C.: Library of Congress, 1982, str. 1–49.
- Gronow, Pekka: The World's Greatest Sound Archive: 78 rpm Records as a Source for Musicological Research. *Traditiones*, 43/2, 2014, str. 31–49.
- Gronow, Pekka in Björn Englund: Inventing Recorded Music: The Recorded Repertoire in Scandinavia 1899–1925. *Popular Music*, 26/2, 2007, str. 281–304.
- Kovačič, Mojca: Posnetki vokalnih zasedb Glasbene matice in podoba ljudske pesmi v času prvih gramofonskih snemanj na Slovenskem. *Traditiones*, 43/2, 2014, str. 75–96.
- Kunej, Drago: *Fonograf je došel! Prvi zvočni zapisi slovenske ljudske glasbe*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2008.
- Kunej, Drago: Gramofon v službi sakralne glasbe. *Muzikološki zbornik*, 46/2, 2014, str. 279–291.
- Kunej, Drago: Leto 1908 – začetek diskografije slovenske glasbe? *Traditiones*, 43/2, 2014, str. 51–73.
- Kunej, Drago: Med kodami skrita zvočna dediščina Slovencev. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva*, 54/1–2, 2014, str. 22–28.
- Kunej, Rebeka: Stare gramofonske plošče kot etnokoreološko gradivo. *Traditiones*, 43/2, 2014, str. 119–136.
- Pennanen, Risto: Immortalised on Wax: Professional Folk Musicians and Their Gramophone Recordings Made in Sarajevo, 1907 and 1908. *Europe and Its Other: Notes on the Balkans* (ur. Božidar Jezernik idr.). Ljubljana: Filozofska fakulteta, 2007, str. 107–148.
- Spottswood, Richard K.: Commercial Ethnic Recordings in the United States. *Ethnic Recordings in America: A Neglected Heritage* (ur. Richard Spottswood idr.). Washington D.C.: Library of Congress, 1982, str. 51–66.
- Spottswood, Richard K.: *Ethnic Music on Records: A Discography of Ethnic Recordings Produced in the United States, 1893 to 1942*. Chicago: University of Illinois Press, 1990.
- Šivic, Urša: Gramofonske plošče z 78 obrati na minuto: Izraz ponarodelosti ali vzrok zanjo? *Traditiones*, 43/2, 2014, str. 155–173.
- Turino, Thomas: *Music as Social Life: The Politics of Participation*. Chicago in London: The University of Chicago Press, 2008.

Gramophone Records: A Link between Tradition and Commercialization

Summary

From the very beginning, the appearance and growth of the music industry was mainly driven by various commercial reasons. The early period of sound recording and reproduction, and the associated growth of the music industry, were predominantly marked by a battle for patents and market dominance.

Slovenians were acquainted with the possibilities offered by recording and sound reproduction early on, as can also be seen from various newspaper articles. Around 1900, when gramophones and gramophone records were gaining worldwide popularity, the first gramophone recordings of Slovenian music were made. These included recordings by the internationally acclaimed Slovenian singer Franc Pogačnik (stage name Naval) in 1902 and later also by other artists. However, these recordings did not attract much attention on the Slovenian market. A significant turning point was the recording sessions of the Gramophone Co. that took place in Ljubljana in 1908. This was during the period when the Gramophone Co. began a systematic strategy to enter the market in the southern part of the Austro-Hungarian Empire and the Balkans. The outcome of this session represents the start of systematic marketing of recorded Slovenian music in Slovenia as well as a significant turning point in producing records with Slovenian material because it set an example that was later followed by other gramophone companies. Many of the early Slovenian gramophone recordings were also made in the United States because Slovenian immigrants represented a good market for such records. As they had done for immigrants from other countries, large record companies produced Slovenian-language catalogues of records by Slovenian performers for Slovenian listeners. In doing so, they were largely counting on immigrants' nostalgia for their homeland and hoping that this would increase record and gramophone sales.

The early Slovenian gramophone recordings frequently include music that originated in folk tradition and that was adapted to the new dissemination process and to the technical and commercial requirements of the new medium. Gramophone companies realized very early on that in order to sell gramophones and records consumers needed to be offered local music, which was familiar to them and that they could easily identify with. The arrangements were fairly simple and were meant for smaller groups, facilitating the organizational and technological aspects of recording.

The experience of researchers of historical sound recordings and collectors of gramophone records makes it possible to surmise that those records

that sold better and were therefore more popular are also easier to find today. Because many preserved Slovenian records contain traditional music, it could be concluded that such records were also favorably received by the buyers and sold well. In the following years, such records were often reissued by various record labels, which can also serve as confirmation of the popularity of these recordings and their market success. Obviously the new dissemination process with gramophone records served as a way to popularize and commercialize traditional music and, vice versa, recordings of such music influenced the success of the evolving music industry.

Creative City Ljubljana?

A Cultural-Anthropological Approach to “Making” a Creative City

KORNELIA EHRLICH*

ABSTRACT

This article presents theoretical and empirical insights into how Ljubljana is integrated into the discourse of a creative city through top-down discourses and practices, and how bottom-up activists and stakeholders actively position themselves towards this development. The phenomenon described is an example for the realization of European cultural policy in a local context on the geopolitical and imaginative periphery of “EU-rope”: Slovenia.

KEYWORDS

creative city, making of EU-rope, Ljubljana, cultural policies, urban development

IZVLEČEK

Razprava prinaša teoretski in empirični vpogled v diskurze in prakse od zgoraj navzdol (top-down), ki Ljubljano vključujejo v diskurz ustvarjalnega mesta, hkrati pa predstavi odnos aktivistov in nekaterih deležnikov do tovrstnega razvoja, ki se kaže kot odziv od spodaj navzgor (bottom-up). Opisani pojav je primer uresničevanja evropske kulturne politike v lokalnem kontekstu na geopolitični in zamišljeni periferiji EU-rope, v Sloveniji.

KLJUČNE BESEDE

ustvarjalno mesto, oblikovanje EU-rope, Ljubljana, kulturne politike, urbani razvoj

Introduction

Is Ljubljana, the Slovenian capital, being turned into a “creative city”? When Slovenia joined the European Union in 2004, it entered the global competition for attracting international investors, tourists, and, in general, attention. To gain attention, it is essential to develop a unique image, or at least an attractive one. However, how can this be realized? In post-Fordist societies, it became necessary to develop new economic fields to ensure economic growth. In this context and under the influence (among other things) of neoliberal urban development strategies, which started to grow in the 1970s due to decreasing

* Kornelia Ehrlich, PhD, Leipzig University, Kornelia.ehrlich@zv.uni-leipzig.de

social state management, the stimulation of urban growth through hard and soft location factors as well as symbol- and idea-generating forces such as the cultural and creative industries have gained new importance.¹ In this context, the American economist Richard Florida² developed the specific concept of the creative city.³ In a nutshell, his idea is that cities need to be attractive for the creative class⁴ to ensure competitiveness in post-Fordist societies. In Florida's view, cities are attractive for the creative class if they command technology (measured by the number of patents and high-tech industry), tolerance (the relation of diversity and number of creatives), and talent (the number of people working in the cultural and creative industries).⁵ Florida's approach (and others) was integrated in European cultural policies,⁶ leading to neoliberal conceptions of culture and creativity.

When Slovenia joined the European Union, it was confronted with this particular view on culture and creativity. Using a cultural-anthropological approach, I questioned the realization of this European cultural policy in a local-urban and post-communist context on the geopolitical respective imaginative periphery of "EU-ropе." The focus of my work was on concrete practices and discourses developed by various actors and groups at various levels with the aim of forming and defining the nature of urban public space, culture, and creativity.

The main hypothesis for my research was that the political and administrative level of Ljubljana is implicitly turning the Slovenian capital into a creative city in order to attract new residents, tourists, businesses, and investments by developing a certain image of the Slovenian capital.⁷ Using mainly

¹ Harvey, *From Managerialism to Entrepreneurialism*; Pelizzari and Zeller, *Service Public*.

² Florida, *The Flight of the Creative Class*; Florida, *The Rise of the Creative Class*; Florida, *Reset*.

³ The topos of the creative city is not new nor was it "invented" by Richard Florida; authors such as Charles Landry (*The Creative City in Britain and Germany*) and Franco Bianchini (*Remaking European Cities*) shaped the narrative of the creative city. In my work I was interested in the specific concept of the creative city developed by Richard Florida because he gained much attention for it. This might be the consequence of his offensive communication strategy, but also with the economic bias he included, leading to the hope of new impulses for economic growth (Heßler, *Die kreative Stadt*, p. 40).

⁴ Florida differentiates between a creative core (people that develop new ideas, technologies, and content) and creative professionals whose task is to solve complex problems. Florida, *The Rise of the Creative Class*, p. 8.

⁵ *Ibid.*, pp. xvii–xx.

⁶ One example is the Green Paper of the European Commission, *Unlocking the Potential of Cultural and Creative Industries*.

⁷ Ehrlich, *Creative City Ljubljana*, pp. 80–82.

qualitative and ethnographic research methods,⁸ on the one hand I focused on the making of a creative city in Ljubljana by administrative and political actors through political programs, discourses, participation in EU-funded research and development projects, and public conferences on the topic. On the other hand, I analyzed discourses and practices of cultural and creative actors, mainly non-institutionalized ones, and their approaches toward these developments by producing counter-discourses toward the official conceptualization of creativity and culture, and alternative visions for urban public space. It is important to stress that, although I analyzed two groups and levels of negotiation, these do not present fixed dualistic positions because one finds negotiations, critics, and different positions within and between the two levels of analysis.

Below, I explain the theoretical-conceptual approach of my research, presenting the basis for my fieldwork, and I offer insights based on some of the empirical findings.

Theoretical-conceptual approach: Europe(-anization) and crypto-colonialism

The cultural-anthropological and ethnologic research on Europeanization understands the political integration of EU-ropes mainly as a cultural process. Welz and Lottermann stress that this is the result of a shift within German-speaking European Ethnology in the last fifteen years.⁹ Until then, research had mainly dealt with questions of European identity.¹⁰ Over time, the research focus shifted to concrete social and everyday practices that are being developed due to the political integration of EU-ropes.¹¹

Here, I refer to different concepts of Europe: the term *EU-ropes* refers to the space that is formed by the current EU member states and the countries that have initiated membership negotiations with the European Commission.¹² From a historical point of view, the term *Europe* presents rather an idea or

⁸ This included: a) analysis of discourses at the local, regional, national, and European levels as well as analysis of statistics (share of cultural/creative industries) and b) qualitative-ethnographic methods: between 2009 and 2011 three field working phases: 1) participating observations, forty-five semi-structured interviews with politicians and administration (local, regional, national level); 2) scientists, NGOs, and artists; and 3) go-alongs.

⁹ Welz and Lottermann, *Einleitung*, pp. 11–12.

¹⁰ E.g., Jöhler, *Local Europe; Turn to Europe*; Kaschuba, *Europäisierung als kulturalistisches Projekt*.

¹¹ Ehrlich, *Creative City Ljubljana*, pp. 22–23.

¹² Poehls, *Europa Backstage*.

symbolic figure that, among other things, stands for universality, enlightenment, modernity, colonialism, and the process of nation-building.¹³ For my work, the term *Europe* was important when analyzing the cultural-creative and social-spatial practices of cultural actors and asking whether they develop other concepts of European identity in a specific local-urban context.

Furthermore, the concept of Europeanization refers to the process of making EU-rope.¹⁴ This making refers not only to political-economic processes, but also takes cultural practices into account, which also influence the political-economic process.¹⁵ In this understanding, Europeanization is not seen as a one-directional process because different actors are involved in shaping and negotiating EU-rope. This means that the entire process of Europeanization is shaped from “above” (top-down) and from the “bottom” (bottom-up) at the same time.¹⁶ Although they have unequal political and economic power, it is not only official, political, and/or administrative decisions and practices that contribute to the formation of EU-rope; everyday artistic practices from non-institutionalized citizens, artists, and critics also shape Europe. This process of Europeanization is also happening at the “edge” of the European Union. The label “edge” refers on the one hand to the geopolitical location of the research domain. When Slovenia joined the European Union in 2004, it physically lay on the border of the European Union. On the other hand, this label refers to imaginations and ascriptions made by politics and science.¹⁷ Furthermore, this view of Slovenia can also be found in self-labels. For example, curator Zdenka Badovinac describes Slovenia as a “peripheral place”¹⁸ when quoting the chief executive officer (CEO) of a Slovenian enterprise: “that an enterprise that has its headquarter [*sic*] located in Slovenia is less visible . . . than it would be when being located [*sic*] in Finland or Switzerland.”¹⁹

David Bole, a geographer and researcher of cultural and creative industries at the Slovenian Academy of Sciences and Arts Research Center (ZRC SAZU), describes Ljubljana as a peripheral place. During the interview, he mentioned a strategy for local artists to be accepted as “serious” market actors outside of Slovenia: “in terms of the European Union [Ljubljana] is peripheral for sure. It’s outside of this I don’t know European thing . . . What I actually found out is that companies that work here, which were founded here by local people,

¹³ Kaschuba, *Das alte und das neue Europa*.

¹⁴ Welz, *Ethnografien europäischer Modernen*.

¹⁵ Römhild, *Reflexive Europäisierung*.

¹⁶ *Ibid.*

¹⁷ E.g., Buchowski, *Hierarchien des Wissens*; Niedermüller, *Transformationen der Moderne*.

¹⁸ Badovinac, *Contemporaneity as Points of Connection*, p. 5.

¹⁹ Krämer, *Marginal Nation*, p. 66.

have their postal address in London. But in London they only have an office and a mailbox and that's it."²⁰

From the perspective of cultural anthropologists Gisela Welz and Regina Römhild, research at the "edge" of EU-rope allows new insights into the processes of negotiating public and urban spaces and culture that may lead to a new understanding of the process of Europeanization. It also makes it possible to reveal – and thereby question – the hegemonic position of the European Union regarding the production and labeling of such spaces.²¹

The cultural-anthropological perspective on making EU-rope reveals (re-)structuring of hierarchical, hegemonic positions on Europe. With the accession of post-communist countries to the EU in 2004 and 2007, differentiation between the "new" and "old" countries was emphasized by actors from the "center" of the European Union, resulting in the reproduction of dualisms such as "west" versus "east." Such dualisms result from imaginative constructions from the eighteenth and nineteenth century during nation building and colonialism. Such constructions have led to an equation of modernity with the west and backwardness with the east.²² Still today and during the accession of new member states, the "east" is constructed as something not yet modernized enough, which needs to be adjusted to western standards. Examples of such equations can be found during the negotiations for Slovenia's accession to the EU: the International Monetary Fund, the World Bank, and the European Commission defined standards from a western point of view that needed to be fulfilled by the accession countries. Also during the economic crisis of 2008, one could observe an inner exclusion, separating northern countries from southern ones and equating geopolitical locations with ideas of laziness and not working hard enough.

Closely connected to the process of equating the west with modernity and producing subordination is the concept of crypto-colonialism. With the concept of the crypto-colonial, Herzfeld extends the notion of the colonial and refers to countries (such as Slovenia) that are apparently independent but internalize western cultural standards. Countries thereby produce subordination while longing for the acceptance of their image from western countries.²³ My approach is to say that Ljubljana is a postcolonial city. This term describes a city whose politics, culture, society, and economy were and are still influenced by two

²⁰ Interview with David Bole, November 17, 2010.

²¹ Welz, *Ethnografien europäischer Modernen*, pp. 26–27; Römhild, *Reflexive Europäisierung*, p. 262.

²² Kaschuba, *Das alte und das neue Europa*.

²³ Herzfeld, *The Absent Presence*; Herzfeld, *Crypto-Colonial Convulsions*.

“centers” of power.²⁴ Applied to Ljubljana, this means that on the one hand the city (and of course Slovenia as a whole) was under the (in)direct influence of the (former) colonial power of the Soviet Union. Even though this influence did not last long due to Yugoslavia’s break with the Soviet Union, specific cultural processes and modes of behavior were developed over the long term. Now, after independence, Ljubljana and Slovenia are again influenced by colonial practices and powers through integration into the neoliberal global system. In the research field, this becomes visible with the application of the western urban and cultural model of a creative city in official development programs and measures during and after Slovenia’s accession to the European Union. My assumption is that Slovenia (and more precisely Ljubljana) thereby wishes to be perceived as a western, modern, and international place. By doing so Ljubljana and Slovenia also produce imaginative borders and exclusions in the region: “we” (Slovenia) are a western and modern country because “we” are a member of the EU and apply western-oriented models like that of the creative city. This implies a distinction from neighboring countries like Serbia, Bosnia-Herzegovina, and Kosovo, marking them as not being modern (yet) and thus not part of the global competition.²⁵ In addition, a second condition of the crypto-colonial becomes visible in the research field: following Herzfeld, crypto-colonial states are positioned in a hierarchical in-between. In concrete terms, this means that Slovenia tries to combine two different and in part contrary understandings and approaches towards creativity and culture. On the one hand, Slovenia tries to overtake and integrate an understanding of culture and creativity that has been produced in a western capitalist system, focusing increasingly on economic value and exploitation of it (more market-driven). On the other hand, Slovenia strives to conserve and maintain its national culture (more state-driven). Through this it seeks to combine two different and partly opposing cultural understandings and concepts. This strategy becomes visible, for example, in the *Strategy for the Cultural Development of Ljubljana 2008–2011* prepared by the City of Ljubljana.²⁶ It recommends developing strategies for greater efficiency in managing national and local museums. The national museums still have the role of conserving and maintaining Slovenian national culture, and at the same time the fusion of various institutions was realized and the measurement of visitor numbers introduced.

This entire process is not limited to the phenomenon of the creative city.

²⁴ Tötösy de Zepetnek, *Comparative Cultural Studies*, pp. 4–5.

²⁵ Although this may be the result of lower economic performance and development in these countries, here I am referring to a form of “othering” (Said, *Orientalism*) with the aim of distinguishing Slovenia from neighboring countries.

²⁶ *Strategija razvoja kulture v Mestni občini Ljubljana 2008–2011*.

When I returned to Ljubljana in 2016, I participated in a conference dealing with urban gardening and alternative concepts for the use of urban public space.²⁷ In the same year, Ljubljana won the European Green Capital Award, an initiative of the European Commission rewarding local efforts to improve environmental challenges based on predefined indicators that must be fulfilled.²⁸ Again, Ljubljana entered the European global competition, orienting itself towards defined standards that were produced in the “center” of the European Union based on the conditions there. Parallel to this development, one can observe alternative practices that create something new and are not necessarily adjusted to given standards and indicators.

Insights from the “edge” of EU-rope

The negotiation of different approaches and developments regarding the urban development and image of Ljubljana as a creative city in the context of the integration of Slovenia into EU-rope and the global competition in general can be observed in various ways. During my empirical field work (2009–2013), I searched for discourses and practices developed by various stakeholders and levels concerning the urban development of Ljubljana in the context of the creative city discourse:

On the one hand, I analyzed top-down negotiations, discourses, and practices at the local, regional, and the national levels that (implicitly) followed the aim of shaping a creative city. I call them top-down because they are realized by stakeholders and institutions through “official” instruments. However, this does not mean that the stakeholders from “above” are a homogeneous group – there one can also discover counter-discourses and various positions regarding the positioning of Ljubljana as a creative city. Examples of such top-down negotiations are, first, the participation of the City of Ljubljana in EU-funded development projects that are concerned with the renovation of brownfields with the help of art and culture (Second Chance) and with the development of appropriate environments and networks for the development of creative and cultural industries (Creative Cities).²⁹ A second area of intervention is concrete construction projects such as the New Coliseum (Novi Kolizej). Here, on the premises of a former military area the Carniolan Investment Company wishes

²⁷ Conference *Creative Green Ljubljana*.

²⁸ *European Green Capital*.

²⁹ For an extended description of both projects, see Ehrlich, *Creative City Ljubljana*, chapter 4.1.1, pp. 101–111.

to erect a private opera hall, luxury apartments, restaurants, and offices. This public-private partnership aims to attract new business, investors, tourists, and residents, and to develop a new image of the city. Finally, policy development at the local, regional, and national levels also contributes to the formation of a creative city image. This includes a new understanding of culture and art. The traditional understanding of culture, with a focus on national and elite culture delivered by the national state, is supplemented by an economic understanding of culture in the form of cultural and creative industries.³⁰ However, one does not observe a sole overtaking of a new understanding, but rather an integration of specific local features. For example, in Ljubljana one can observe a strategic focus on the development of design and architecture branches in the context of cultural development. This is a consequence of the historical legacy of Ljubljana, with a former strong furniture industry and influential persons such as the architect Jože Plečnik, who was decisive in the development of national identity.³¹

In addition to top-down negotiations and practices, one can also observe developments on the “bottom,” mainly referring to non-institutionalized artists and (political) activists that in return develop their own ideas and concepts for urban space and cultural development. Sometimes their practices directly relate to official plans and discourses, but not necessarily. Here, it also becomes evident that this is not a homogenous group. On the “bottom” I discovered social protests, exhibitions, workshops, interventions addressing among other things the privatization of public space (which hinders the development of alternative approaches towards urban spaces and culture), the commodification of urban space and culture, and homogenization processes. At the same time, I spoke to actors that see the focus on cultural and creative industries as a chance for new funding options, new markets, and an increasing perception beyond national borders.

Community garden

One example for the active positioning of (non)-institutionalized actors toward the positioning of Ljubljana in the global context by official stakeholders and institutions, with consequences for the free and non-commercial use

³⁰ *National Programme for Culture 2008–2011; Strategija razvoja kulture v Mestni občini Ljubljana 2008–2011.*

³¹ Ehrlich, *Creative City Ljubljana*, p. 162.

Figure 1: Ljubljana community garden (photo: Kornelia Ehrlich).

of urban space, is the project *Beyond a Construction Site (Onkraj gradbišča)*, a community garden close to Ljubljana's central train station.

Two of the initiators of the project, Urška Jurman and Stefan Doepner, see it as a direct reaction to the city's cultural and urban development policy.³² These critics concern available spaces for artists, the focus of Slovenian cultural policy on representative artistic products, and the precarious situation of artists. This goes along with the shift of national, regional, and local cultural policies towards an increasing economic view on culture and creativity. This shift became visible after independence in 1991, with major privatization of public cultural institutions, denationalization of cultural infrastructure, and the harmonization of national legislation with EU legislation.³³ With the community garden, the initiators are following several aims and implicitly referring to the consequences that neoliberal urban development has on the free use of public space:

1) They want to develop an alternative approach towards the neoliberal urban policy. The city sold this area to a private investor, who wanted to build

³² The community garden was established in the context of the EU-Interreg project *Sostenuto* as part of the art festival *Young Lions (Mladi levi)*, which was organized by the Bunker association.

³³ *Compendium of Cultural Policies and Trends in Europe*, pp. 2–3 and 11; *National Programme for Culture 2008–2011*.

apartments in the area; however, the investor went bankrupt and it became a decaying area, with people throwing trash into the construction site. The neighbors were annoyed by this situation. In 2010 the garden activists reached a compromise with the city to temporarily use the area as garden and community space. In the following month they removed the trash from the area, installed raised beds, and opened the area to people interested in participating.

2) Another aim of the project is to shape a place for communication and community. These are two features that, from the point of view of the garden activists, might become lost in a city that mainly focuses on being attractive to investors, business, and tourists.

The role of the public and its more active inclusion in decisions about the development and organization of the space have been significant aspects of the project. The participation of the public in urban and architectural planning seems today to be an important opportunity for overcoming the limitations of neo-liberal urban policy, whose only goal is economic growth. The concept of community that we try to follow is one of a form of relationships rather than a unified, homogeneous entity (a collectivity). A unified community erases the differences and contradictions, as well as the productive conflicts and negotiations that are necessarily connected with the aim of sharing (space, tools, water, etc.). In contrast to an idea of community based on a notion of identity and belonging (“being in”), which is, in this sense, always exclusionary for “others,” we are striving for a community that produces more open and fluid relationships in order to foster a sense of “being with.”³⁴

The enabling of community and integration of different social groups stands in contrast to typical small garden plots, where gardeners have their own fenced garden.³⁵ Beyond a Construction Site project is conceived openly and democratically: although gardeners have their own beds, they also work on common beds, they come together and socialize in a common social space, share a shed for tools and equipment, and have installed a treehouse and a sandbox for children. When I visited the garden in 2013, a fence still surrounded the entire premises, making it impossible to look inside. However, the gardeners have managed to replace parts of the closed fence with a chain link fence so that people walking by have the opportunity to have a look at what is happening behind it and might be motivated to visit the garden.

With the example of the community garden, I would like to highlight the following: the activists and the responsible stakeholders of the city started negotiations regarding the use of the decaying area and reached a (temporary) solution while allowing the establishment of the community garden.

³⁴ KUD Obrat, *Beyond a Construction Site*.

³⁵ Werner, *Grüner Daumen*, p. 32.

This reveals a change of mindset (or at least a contradiction in the actions of the city administration):

The city's current [2012] policy and measures for organizing gardens . . . represent a rigid, standardized, and overly formalistic approach; the criteria for leasing a garden plot (age and income) are turning the gardening areas into social ghettos; the gardens are being relegated to the city outskirts; and what is more, it is predicted that there will be a drastic reduction in the amount of land allotted to community gardens . . . In the second half of the decade [of 2000], the municipal administration did its best to block spontaneously expanding organized gardening areas, by removing, first of all, gardens that were spatially and visually "inappropriate".³⁶

From my viewpoint, the changed mindset makes two things visible.

First, the idea that cities should become more "human-friendly" (for a specific socio-economic group of people) is among other things integrated in Florida and his idea of a creative city. The spatial consequence of Florida's concept of the creative city is based on open, innovative, and creative spaces that convey a specific image and feeling and attract people that are highly qualified and economically active (and successful) in emerging future branches (the creative class).³⁷ This might be a reason for the city authorities to allow (temporarily) projects like the community garden in order to develop or retain features that might attract creatives and cultural activists.

Second, the notion of openness, flexible use of public urban spaces, and enabling heterogeneity that is being developed by activists like the ones that established the community garden, is also appropriated by those "above." In addition to the aforementioned development of attractiveness for creatives, this "support" might also be a form of support from those "above" to those "below" to allow them to "survive" in the new cultural economy because the focus on and support for cultural and creative industries is included, among other things, in (national) cultural policy.³⁸

International Brigadiers (Španski borci)

International Brigadiers (Španski borci) is another example of how initiatives position themselves towards the economic focus on culture and creativity in Ljubljana and which challenges they face. International Brigadiers was founded in 1981 as a cultural venue with a focus on theater. After Slovenian

³⁶ KUD Obrat, *Beyond a Construction Site*.

³⁷ Reckwitz, *Die Selbstkulturalisierung der Stadt*, pp. 6–7.

³⁸ *CCISS: Cultural and Creative Industries – Slovene Style*.

Figure 2: International Brigadiers from the outside (photo: Kornelia Ehrlich).

independence and due to a lack of financing it was shut down; it re-opened in 2009. The building is run by the NGO En-Knap, which established its own dance company in 2007 and needed its own premises.

International Brigadiers is located on one of Ljubljana's arterial roads, near the Ljubljana University Medical Center. Downstairs there is a café, a bar, and smaller rooms for events. On the upper floor there is a department of the Ljubljana City Library; through its open and transparent architecture, it invites users to enter. The central event hall of International Brigadiers is also located here. Additional event premises and the offices of En-Knap are located in the basement. From the outside, the building is not very appealing; one reason is that the facade appears dirty and rundown. In addition, there are no large windows that open the building into the neighborhood.³⁹

This problem should be solved, although funding is still unclear. In addition to options to improve this impression through cleanup efforts, En-Knap would like to shape a public place where various social and interest groups can come together. They have developed various formats to achieve this:

For us it is important that this place become an open place where people enjoy coming together. That's why we initiated a project together with the

³⁹ Fieldwork diary, April 13, 2011.

public library on the upper floor of International Brigadiers. We offered them a place downstairs where they can put interesting journals related to dance We envisioned that people would sit there, read the journals and enjoy a coffee. But it's not really working. People do come and read, but they don't drink coffee and socialize.⁴⁰

Other formats should also facilitate free and easy access to International Brigadiers. However, this is only partially working:

KE: "How is the building accepted by the neighbors? Are there many visitors from Moste [the district Ljubljana where International Brigadiers is located]?"

Marjeta Lavrič: "No, I think only a few people from Moste visit us. Maybe the program is too special and not attractive for a broad range of people. We've tried; for example, we offered dance classes for seniors. But only a few people would come to us for such things. Maybe it will take some years."⁴¹

With International Brigadiers, the NGO and dance company En-Knap has its own permanent premises. Although the company is very successful on the international scale, which is reflected in various prizes, guest appearances, international cooperation, and co-productions, a broader audience is hard to reach. This can be related to the aforementioned inner-urban non-central location of International Brigadiers and also to the social structure of the Moste district, where International Brigadiers is located. However, Marjeta Lavrič emphasized that the City of Ljubljana is increasingly supporting contemporary dance. For example, in 2011 three contemporary dance festivals were supported by the City of Ljubljana.⁴²

The support of bottom-up initiatives (such as the community garden) as well as the promotion of artistic formats and branches aiming at a special audience shows that the position of the city administration in terms of art and culture is not homogeneous and exclusively focused on economic relevance. Although the focus of the city administration is increasingly on the economic turnover of culture and creativity,⁴³ it simultaneously supports institutions, initiatives, and events that are not attractive from an economic point of view. In this it still follows the logic of the creative city as it was formulated by Richard Florida, among others. While retaining and supporting a lively and cultural diverse atmosphere, the city is also (or is becoming) visible and attractive for the creative class (similar processes can be observed, for example, in Berlin,

⁴⁰ Interview with Marjeta Lavrič, production manager of En-Knap, April 13, 2011.

⁴¹ Ibid.

⁴² Slovenian Platform, Exodus/Balkan Dance Festival and Spring Forward.

⁴³ *Strategija razvoja kulture v Mestni občini Ljubljana 2008–2011; Spatial Development Vision Ljubljana 2025; The New Spatial Plan for the City Municipality of Ljubljana.*

Leipzig, and other urban places). Although individual sectors might not be attractive economically, they contribute to the attraction of creative people, who contribute to economic growth in other sectors.

Conclusion

Ljubljana is integrated into the international discourse and image process of a creative city. This becomes visible through “official” top-down discourses and practices such as strategic documents concerning the urban and cultural development of the city, the region, and the country; the preparation and realization of building plans; the focus of cultural policy; and participation in projects and competitions. At the same time, one can observe a positioning of artists, activists, and stakeholders from the “bottom” – some institutionalized (such as culture managers), and some non-institutionalized.

With their discourses and practices, these bottom-up players also produce other possible Europes: on the one hand, this term refers to the production of alternative visions and ideas of Europe by (often marginalized) social and cultural milieus. One example from research for the production of other possible Europes is the artistic collective Neue Slowenische Kunst (NSK). They realize this, for example, through over-identification with political ideologies and systems through the use of their ideological symbols and language in their artist works (the most prominent example is probably the musicians of Laibach, which is part of NSK). Through the application and strong repetition of political symbols and ideologies, they try help to reveal these ideologies and the effect they have on people. With their artist productions, NSK defines the “east” from a new perspective and shows that it has the potential for the development of utopias, critiques, and perspectives that cannot be described as unmodern, but as something productive and innovative. Through this, NSK may also contribute to new visions of Europe.⁴⁴

With the term *other Europes* (and not “EU-ropes”), I would like to stress that the development of other possible Europes is not only realized in terms of the institutional borders of EU-ropes. It implies much more and highlights that Europe is also imagined and produced in cultural, social, and economic ways so that marginalized groups and positions become visible in the discourse over what Europe is. It also makes it possible to envision Europe beyond classical and hegemonic imaginations. To me this is an important and valuable

⁴⁴ Ehrlich, *Challenges of and from the East*, pp. 45–47.

practice, especially in times of extreme political ideologies and a return to national-centered thinking and politics.

SOURCES

Fieldwork diaries and interviews

Fieldwork diary. April 13, 2011.

Interview with David Bole. November 17, 2010.

Interview with Marjeta Lavrič. April 13, 2011.

BIBLIOGRAPHY

- Badovinac, Zdenka: Contemporaneity as Points of Connection. *e-flux, journal # 11*, December, 2009. Available at: <<http://www.e-flux.com/journal/contemporaneity-as-points-of-connection/>>, (accessed May 31, 2012).
- Buchowski, Michał: Hierarchien des Wissens in der ostmitteleuropäischen Anthropologie. *Turn to Europe: Kulturanthropologische Europaforschungen* (ed. by Kerstin Poehls and Asta Vonderau). Berliner Blätter: Ethnographische und ethnologische Beiträge 41, 2006, pp. 27–41.
- Conference *Creative Green Ljubljana CCISS: Cultural and Creative Industries – Slovene Style*. Republic of Slovenia, Ministry of Culture, 2011. Available at: <<http://www.mk.gov.si/si/>>, (accessed November 4, 2017).
- Conference *Creative Green Ljubljana: The Contribution of Creative Industries and Cultural Initiatives to the Green Capital of Europe 2016*. Ljubljana, April 14, 2016. Available at: <<https://www.youtube.com/watch?v=6moQY7p7qo0>>, (accessed November 4, 2017).
- Compendium of Cultural Policies and Trends in Europe*. 10th edition. Council of Europe/ERICarts, 2009. Available at: <<http://www.culturalpolicies.net/web/slovenia.php>>, (accessed June 30, 2009).
- Ehrlich, Kornelia: *Creative City Ljubljana? Europäisierungsprozesse im Spannungsfeld neoliberaler Regierungspolitik und widerständiger Praktiken*. PhD Dissertation. Berlin: Philosophische Fakultät I der Humboldt-Universität zu Berlin, 2014. Available at: <<https://edoc.hu-berlin.de/handle/18452/17543>>, (accessed August 14, 2017).
- Ehrlich, Kornelia: Challenges of and from the East. *State of Emergence: A Documentary of The First NSK Citizens' Congress* (ed. by Alexei Monroe). Leipzig: Ploettner-Verlag, 2011, pp. 45–47.
- European Green Capital: Policy and Background*. The European Commission. Available at: <<http://ec.europa.eu/environment/europeangreencapital/about-the-award/policy-guidance/>>, (accessed August 4, 2017).
- Florida, Richard: *The Flight of the Creative Class: The New Global Competition for Talent*. New York: HarperCollins, 2005.
- Florida, Richard: *The Rise of the Creative Class: And How it's Transforming Work, Leisure, Community and Everyday Life*. New York: Basic Books, 2006.
- Florida, Richard: *Reset: Wie wir anders leben, arbeiten und eine neue Ära des Wohlstands begründen werden*. Frankfurt a.M. and New York: Campus Verlag, 2010.

- Harvey, David: From Managerialism to Entrepreneurialism: The Transformation in Urban Governance in Late Capitalism. *Geografiska Annaler, Series B: Human Geography*, 71/1, 1989 (*The Roots of Geographical Change: 1973 to the Present*), pp. 3–17.
- Herzfeld, Michael: The Absent Presence: Discourse of Crypto-Colonialism. *The South Atlantic Quarterly*, 101/4, 2002, pp. 899–926.
- Herzfeld, Michael: Crypto-Colonial Convulsions and the Parochialism of European Power. Presentation at the Institute for European Ethnology, Humboldt University Berlin, January 17, 2011. Available at: <http://www.hu-berlin.de/pr/nachrichten/nr1101/nr_110114_04>, (accessed November 24, 2011).
- Heßler, Martina: *Die kreative Stadt: Zur Neuerfindung eines Topos*. Bielefeld: transcript Verlag, 2007.
- Johler, Reinhard: Local Europe: The Production of Cultural Heritage and the Europeanisation of Places. *Ethnologia Europaea*, 32, 2000, pp. 7–18.
- Kaschuba, Wolfgang: Europäisierung als kulturalistisches Projekt? Ethnologische Beobachtungen. *Kulturwissenschaftliche Europaforschungen* (ed. by Hans Joas and Friedrich Jaeger). Available at: <<http://www.kaschuba.com/texte/Europaeisierung.pdf>>, (accessed March 5, 2011).
- Kaschuba, Wolfgang: Das alte und das neue Europa: Repräsentationen und Inszenierungen, 2007. Available at: <http://www.kaschuba.com/texte/Altes_und_neues_Europa.pdf>, (accessed March 5, 2011).
- Krämer, Horst Jürgen: *Marginal Nation: Individuelle und kollektive Identitätswürfe im jungen Slowenien*. ScM thesis. Frankfurt: Universität Frankfurt, 2003.
- KUD Obrat (Stefan Doepner, Urška Jurman, Polonca Lovšin, and Apolonija Šušteršič): Beyond a Construction Site: A Community-Based Garden Intervention in a Degraded Urban Space in Ljubljana. *Hands-on Urbanism 1850–2012: The Right to Green* (ed. by Elke Krasny, Architekturzentrum Wien, 2012). Available at: <<http://onkrajgradbisca.files.wordpress.com/2012/03/beyond-more-web.pdf>>, (accessed August 9, 2017).
- National Programme for Culture 2008–2011*. Ministry of Culture, 2008. Available at: <http://www.mk.gov.si/en/legislation_and_documents/>, (accessed November 4, 2017).
- The New Spatial Plan for the City Municipality of Ljubljana*. City of Ljubljana, 2010. Available at: <<http://www.ljubljana.si>>, (accessed September 29, 2011).
- Niedermüller, Peter: Transformationen der Moderne: Ein Ost-West Vergleich? *Ort. Arbeit. Körper: Ethnografie Europäischer Modernen* (ed. by Beate Binder, Silke Götttsch, Wolfgang Kaschuba, and Konrad Vanja). Münster, New York City, München, and Berlin: Waxmann, 2005, pp. 55–65.
- Pelizzari, Alessandro, and Christian Zeller: *Service Public: Perspektiven jenseits der Privatisierung* (ed. by Attac Schweiz). Zürich: Rotpunktverlag, 2005.
- Poehls, Kerstin, and Asta Vonderau: Einleitung. *Turn to Europe: Kulturanthropologische Europaforschungen* (ed. by Kerstin Poehls and Asta Vonderau). Berliner Blätter: Ethnographische und ethnologische Beiträge 41, 2006, pp. 7–9.
- Poehls, Kerstin: *Europa Backstage: Expertenwissen, Habitus und kulturelle Codes im Machtfeld der EU*. Bielefeld: transcript Verlag, 2009.
- Reckwitz, Andreas: Die Selbstkulturalisierung der Stadt: Zur Transformation modern-

- er Urbanität in der „creative city“. *Zeitschrift des Hamburger Instituts für Sozialforschung* „Mittelweg 36“, 18, 2009, pp. 2–34.
- Römhild, Regina: Reflexive Europäisierung: Tourismus, Migration und die Mediterra-
nalisierung Europas. *Kulturanthropologie-Notizen*, 78, 2009, pp. 261–276.
- Said, Edward: *Orientalism*. New York: Vintage Books, 1978.
- Spatial Development Vision Ljubljana 2025*. City of Ljubljana, 2007. Available at:
<<http://www.ljubljana.si/en/municipality/vision-ljubljana/>>, (accessed May 25,
2011).
- Strategija razvoja kulture v Mestni občini Ljubljana 2008–2011*. [Strategy for the
Cultural Development of Ljubljana 2008–2011.] Mestna občina Ljubljana, 2008.
Available at: <[https://www.ljubljana.si/assets/Uploads/Strategija-razvoja-kulture-
v-MOL-2008-2011.pdf](https://www.ljubljana.si/assets/Uploads/Strategija-razvoja-kulture-v-MOL-2008-2011.pdf)>, (accessed November 4, 2017).
- Tötösy de Zepetnek, Steven: *Comparative Cultural Studies and the Study of Central
European Culture: Theory and Application*, 2003. Available at: <<http://www.kanien.ac.at/beitr/theorie/STotosy1.pdf>>, (accessed November 4, 2017).
- Turn to Europe: Kulturanthropologische Europaforschungen* (ed. by Kerstin Poehls
and Asta Vonderau). Berliner Blätter: Ethnographische und ethnologische Be-
iträge 41, 2006.
- Unlocking the Potential of Cultural and Creative Industries*. European Commission,
2010. Available at: <[eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:
52010DC0183&from=DE](http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52010DC0183&from=DE)>, (accessed November 4, 2017).
- Welz, Gisela: Ethnografien europäischer Modernen. *Ort. Arbeit. Körper: Ethno-
grafie Europäischer Modernen* (ed. by Beate Binder, Silke Götttsch, Wolfgang
Kaschuba, and Konrad Vanja). Münster, New York City, München, and Berlin:
Waxmann, 2005, pp. 19–31.
- Welz, Gisela, and Annina Lottermann: Einleitung. *Kulturanthropologie-Notizen*, 78,
2009, pp. 11–16.
- Werner, Cosima: Grüner Daumen gegen graue Stadt: Urbane Gärten und urbane Land-
wirtschaft. *Entgrenzt*, 2, 2011, pp. 26–36. Available at: <[http://entgrenzt.de/en-
tgrenzt-ausgabe-2/](http://entgrenzt.de/entgrenzt-ausgabe-2/)>, (accessed May 8, 2012).

Ustvarjalno mesto Ljubljana?

Kulturnoantropološki pristop k procesu izgradnje ustvarjalnega mesta

Povzetek

Razprava prinaša vpogled v terensko raziskavo v Ljubljani, ki je bila med letoma 2011 in 2013 izvedena v okviru doktorske disertacije na Humboldtovi univerzi v Berlinu (2013). Osredotočila se je na uresničevanje evropske kulturne politike v lokalnem kontekstu na geopolitični in zamišljeni periferiji EU-rope, v Sloveniji. Prakse in diskurze, ki jih v pogojih za urbani javni prostor ter funkcijo kulture in ustvarjalnosti razvijajo raznoliki akterji na različnih ravneh, so bili obravnavani s kulturnoantropološkega vidika. Hipoteza raziskave

je bila, da politika in administracija implicitno spodbujata razvoj Ljubljane v *ustvarjalno mesto*, da bi pritegnili nove prebivalce, turiste in podjetja, hkrati pa razvili konkurenčno podobo mesta. V raziskavi so bile v glavnem uporabljene kvalitativne in etnografske raziskovalne metode. Po eni strani se je avtorica v njej osredotočila na prakse administrativnih in političnih akterjev, s katerimi so Ljubljano oblikovali v *ustvarjalno mesto*, tj. na njihove politične programe, diskurze, partnerstva, evropske projekte in javne konference. Po drugi strani je analizirala diskurze in prakse kulturnih in ustvarjalnih akterjev, predvsem neinstitucionalnih, in njihov pristop k temu razvoju, ki razkriva kontradiskurze in alternativne vizije urbanega javnega prostora. Vendar pa te entitete, ki delujejo od zgoraj navzdol (*top-down*) in od spodaj navzgor (*bottom-up*), ne zavzemajo fiksne dualistične pozicije, saj na obeh področjih analize in znotraj posameznega področja zasledimo pogajanja, kritike in spreminjanje položajev obravnavanih akterjev.

15 €

<http://zalozba.zrc-sazu.si>

Historični seminar 13
<http://hs.zrc-sazu.si/eknjiga/HS13.pdf>